
Карл Маркс

Фридрих Энгелс

ИЗБРАНИ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В ДЕСЯТ
ТОМА

Карл Маркс

Фридрих Энгелс

ИЗБРАНИ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ

7

ПАРТИЗДАТ / СОФИЯ
1985

Том 1

**МАНИФЕСТ НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА
ПАРТИЯ**

**РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА
ОТ УТОПИЯ В НАУКА**

КРИТИКА ПА ГОТСКАТА ПРОГРАМА

**КЪМ КРИТИКАТА НА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКАТА
ПРОЕКТОПРОГРАМА ОТ 1891 г.**

ЗА АВТОРИТЕТА

КЪМ ИСТОРИЯТА НА СЪЮЗА НА КОМУНИСТИТЕ

КАРЛ МАРКС

**ИЗ ПОЛОЖЕНИЕТО НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА
В АНГЛИЯ**

ПРИНЦИПИТЕ НА КОМУНИЗМА

**УЧРЕДИТЕЛЕН МАНИФЕСТ НА МЕЖДУНАРОДНОТО
РАБОТНИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО**

ПОГРЕБЕНИЕТО НА КАРЛ МАРКС

Том 2

**ЛУДВИГ ФОЙЕРБАХ И КРАЯТ
НА КЛАСИЧЕСКАТА НЕМСКА ФИЛОСОФИЯ**

ИЗ НЕМСКА ИДЕОЛОГИЯ

ИЗ ДИАЛЕКТИКА НА ПРИРОДАТА

Том 3

КЛАСОВИТЕ БОРБИ ВЪВ ФРАНЦИЯ

ОСЕМНАДЕСЕТИ БРЮМЕР НА ЛУИ БОНАПАРТ

ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА ВЪВ ФРАНЦИЯ

Том 4

**СЕЛСКАТА ВОЙНА В ГЕРМАНИЯ
РЕВОЛЮЦИЯ И КОНТРАРЕВОЛЮЦИЯ
В ГЕРМАНИЯ
БУРЖОАЗИЯТА И КОНТРАРЕВОЛЮЦИЯТА
ЧЕРНОВКИ НА ОТГОВОРА НА ПИСМО
НА В. И. ЗАСУЛИЧ**

Том 5

**ПРОИЗХОД НА СЕМЕЙСТВОТО,
ЧАСТНАТА СОБСТВЕНОСТ И ДЪРЖАВАТА
РОЛЯТА НА ТРУДА ПРИ ПРЕВРЪЩАНЕТО
НА МАЙМУНАТА В ЧОВЕК
ЗА РАЗЛАГАНЕТО НА ФЕОДАЛИЗМА
И ВЪЗНИКВАНЕТО НА НАЦИОНАЛНИ ДЪРЖАВИ
РОЛЯТА НА НАСИЛИЕТО В ИСТОРИЯТА**

Том 6

**НИЩЕТА НА ФИЛОСОФИЯТА
КЪМ ЖИЛИЩНИЯ ВЪПРОС
ФОРМИ, ПРЕДШЕСТВУВАЩИ
КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО
НАЦИОНАЛИЗАЦИЯТА НА ЗЕМЯТА
СЕЛСКИЯТ ВЪПРОС В ГЕРМАНИЯ
И ФРАНЦИЯ**

Том 7

**НАЕМЕН ТРУД И КАПИТАЛ
РАБОТНА ЗАПЛАТА, ЦЕНА И ПЕЧАЛБА
КЪМ КРИТИКАТА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА
ИКОНОМИЯ
УВОД КЪМ КРИТИКАТА
НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ**

Том 8
АНТИ-ДЮРИНГ

- Том 9**
ИЗ ИКОНОМИЧЕСКО-ФИЛОСОФСКИ
РЪКОПИСИ ОТ 1844 г.
БЕЛЕЖКИ ПО НАЙ-НОВАТА ПРУСКА
ЦЕНЗУРНА ИНСТРУКЦИЯ
ДЕБАТИТЕ НА ШЕСТИЯ РЕЙНСКИ
ЛАНДТАГ
КЪМ КРИТИКАТА НА ХЕГЕЛОВАТА
ФИЛОСОФИЯ НА ПРАВОТО
КРИТИЧЕСКИ БЕЛЕЖКИ ОТНОСНО
СТАТИЯТА НА «ПРУСАКЪ»
УСПЕХИТЕ НА ДВИЖЕНИЕТО ЗА СОЦИАЛНО
ПРЕУСТРОЙСТВО НА КОНТИНЕНТА
ПОЛОЖЕНИЕТО В АНГЛИЯ
ИЗ СВЕТОТО СЕМЕЙСТВО ИЛИ КРИТИКА
НА КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА
ИЗ «КАПИТАЛЪТ» — т. I, III и IV
(ТЕОРИИ ЗА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ)
ИЗ ИКОНОМИЧЕСКИ РЪКОПИСИ
1857—1869 г.
ИЗ ИКОНОМИЧЕСКИ РЪКОПИСИ
1861—1863 г.
КЪМ ИСТОРИЯТА НА РАННОТО
ХРИСТИЯНСТВО
ИЗ ДОПЪЛНЕНИЯ КЪМ ТРЕТИЯ ТОМ
НА «КАПИТАЛЪТ»
и други

Том 10
ИЗБРАНИ ПИСМА

КАРЛ МАРКС

НАЕМЕН ТРУД И
КАПИТАЛ'

Фридрих Енгелс

Увод²

Предлаганият труд излезе като редица уводни статии в «*Neue Rheinische Zeitung*» от 5 април 1849 г. нататък. В основата му стоят лекциите, които Маркс изнесе през 1847 г. в Брюкселското дружество на германските работници³. Той не беше отпечатан изцяло; обещаното в края на статията в бр. 269 «Продължението следва» остана неизпълнено поради развилите се тогава едно след друго събития — навлизането на русите в Унгария, въстанията в Дрезден, Изерлон, Елберфелд, Пфалц и Баден⁴, които доведоха до спирането на самия вестник (19 май 1849 г.). Ръкописът на това продължение не се намери в литературното наследство на Маркс⁵.

«Наемен труд и капитал» е издаван няколко пъти отделно като брошура, последния път през 1884 г., в Хотинген-Цюрих, от Швейцарската кооперативна печатница. Всички досегашни издания точно възпроизвеждаха текста на оригинала. Но тъй като настоящото ново издание трябва да бъде разпространено като пропагандна брошура в не по-малко от 10 000 екземпляра, пред мен не можеше да не възникне въпросът, дали при тези обстоятелства самият Маркс щеше да одобри едно препечатване на текста без всякакви изменения.

През четиридесетте години Маркс още не беше завършил своята критика на политическата икономия. Това стана едва към края на петдесетте години. Затова неговите трудове, излезли преди първата книга на «Към критиката на политическата икономия» (1859 г.), в отделни точки се отклоняват от написаните след 1859 г. трудове и съдържат изрази и цели фрази, които от гледище на по-късните му съчинения изглеждат несполучливи и дори неправилни. От само себе си се разбира, че в обикновени,

предназначени за общата публика издания, трябва да намери място и това по-раншно становище на автора, което се включва в неговото духовно развитие, че както авторът, така и публиката имат безспорно право на прелечатване на тези по-раншни съчинения без изменения. И аз не бих и помислил да изменя дори и една дума в тях.

Друго е, когато новото издание е предназначено почти изключително за пропаганда сред работниците. В такъв случай Маркс безусловно щеше да приведе старото, датиращо от 1849 г. изложение в съответствие с новото си становище. И аз съм уверен, че действувам в неговия дух, като внасям в *това издание* малкото изменения и прибавки, които са необходими, за да се постигне такова съответствие във всички съществени точки. Така че предварително заявявам на читателя: тази брошура не се дава така, както Маркс я написа през 1849 г., а приблизително така, както той би я написал през 1891 година. Освен това оригиналният текст е разпространен в толкова много екземпляри, че са напълно достатъчни, докато ми се представи възможност да го преиздам по-късно без изменения в едно пълно събрание на съчиненията.

Всички направени от мен изменения се отнасят до един пункт. Според оригинала работникът продава на капиталиста срещу работната заплата своя *труд*; според сегашния текст — своята работна *сила*. И съм длъжен да разясня това изменение. Да го разясня на работниците, за да видят, че тук не се касае просто за буквоедство, а, напротив, за един от най-важните пунктове на цялата политическа икономия. Да го разясня на буржоата, за да могат те да се убедят колко много необразованите работници, на които лесно могат да се направят разбираеми най-трудните икономически разработки, превъзхождат нашите надменни «учени», за които такива заплетени въпроси си остават неразрешими цял живот.

Класическата политическа икономия възприе от индустриалната практика разпространената представа на фабриканта, че той купува и заплаща *труда* на своите работници. Тази представа беше напълно достатъчна на фабриканта за неговата делова практика, за счетоводството и калкулирането на цените. Но пренесена наивно в политическата икономия, тя създаде там съвсем паразитни обърквания и бъркотии.

Политическата икономия се сблъсква с факта, че це-

ните на всички стоки, включително и цената на стоката, която тя нарича «труд», постоянно се изменят; че те се покачват и падат под влияние на най-различни обстоятелства, които често нямат никакви връзки с производството на самата стока, така че изглежда, че изобщо цените се определят от чистата случайност. Щом политическата икономия се появи като наука, една от първите ѝ задачи беше да намери закона, който се крие зад тази привидно господстваща над цените на стоките случайност и който в действителност господства над самата тази случайност. В рамките на непрекъснато изменящите се и колебаещи се ту нагоре, ту надолу цени на стоките тя търсеше устойчивия център, около който се извършват тия изменения и колебания. С една дума, тя изхождаше от *цените* на стоките, за да търси като регулиращ ги закон *стойността* на стоките, с която да бъдат обяснени всички колебания на цените и до която в крайна сметка да бъдат сведени всички те.

Класическата политическа икономия установи, че стойността на една стока се определя от съдържащия се в нея труд, необходим за нейното производство. С това обяснение тя се задоволи. Ние също можем засега да спрем тук. Само за да се избягнат недоразумения, ще припомня, че днес това обяснение е станало съвсем недостатъчно. Маркс за пръв път изследва основно свойството на труда да създава стойност и при това намери, че не всеки привидно или действително необходим за производството на една стока труд прибавя при всички обстоятелства към тая стока стойностна величина, която отговаря на изразходваното количество труд. Следователно, ако днес казваме заедно с такива икономисти като Рикардо просто, че стойността на една стока се определя от необходимия за нейното производство труд, ние винаги подразбираме при това направените от Маркс уговорки. Тук това е достатъчно; останалото се намира у Маркс в «Към критиката на политическата икономия», 1859 г., и в първия том на «Капиталът»⁶.

Но щом икономистите приложиха това определяне на стойността с труда към стоката «труд», те започнаха да изпадат от едно противоречие в друго. Как се определя стойността на «труда»? Със съдържащия се в него необходим труд. Но колко труд се съдържа в труда на един работник за един ден, една седмица, един месец, една го-

дина? Трудът на един ден, на една седмица, на един месец, на една година. Ако трудът е мярката на всички стойности, ние можем да изразим «стойността на труда» именно само в труд. Но ние не знаем абсолютно нищо за стойността на един час труд, ако знаем само, че тя е равна на един час труд. С това не се приближаваме нито на йота до целта, а продължаваме да се въртим в кръг.

Класическата политическа икономия опита тогава друга формулировка; тя заяви: стойността на една стока е равна на нейните производствени разходи. Но какво представляват производствените разходи на труда? За да отговорят на този въпрос, икономистите трябва да насилват малко логиката. Вместо производствените разходи на самия труд, които за съжаление не могат да се установят, те изследват какво представляват производствените разходи на *работника*. А те могат да се установят. Те се изменят в зависимост от времето и обстоятелствата, но при дадено състояние на обществото, за дадено място, в даден отрасъл на производството те също са дадени, поне в доста тесни граници. Ние живеем днес при господството на капиталистическото производство, при което една голяма и постоянно нарастваща класа от населението може да живее само ако работи срещу работна заплата за притежателите на средствата за производство — инструменти, машини, суровини и средства за живот. При този начин на производство производствените разходи на работника се състоят в онази сума от средства за живот — или в тяхната парична цена, — която е средно необходима, за да го прави работоспособен, да го поддържа работоспособен и при излизането му от строя поради старост, болест или смърт да го замести с нов работник, т. е. да осигури размножаването на работническата класа в необходимата численост. Да приемем, че паричната цена на тези средства за живот е средно 3 марки дневно.

И така, нашият работник получава от даващия му работа капиталист възнаграждение от 3 марки дневно. Срещу него капиталистът го заставя да работи, да кажем, 12 часа на ден. При това този капиталист си прави приблизително следната сметка:

Да приемем, че нашият работник — машинен шлосер — трябва да работи някаква машинна част, която той изготвя за един ден. Суровината — желязо и месинг в необходимата предварително обработена форма — струва

20 марки. Потребените от парната машина въглища, износването на същата тази парна машина, на струга и на другите инструменти, с които работи нашият работник, представляват, пресметнато за един ден и за неговия дял, стойност от 1 марка. Работната заплата за един ден е, както приехме, 3 марки. Това прави общо за нашата машинна част 24 марки. Капиталистът разчита обаче да получи за нея от своите клиенти средно цена от 27 марки, т. е. 3 марки повече от направените от него разходи.

Откъде идват тези 3 марки, които капиталистът слага в джоба си? Според твърдението на класическата политическа икономия стоките се продават средно по тяхната стойност, т. е. по цени, които съответствуват на съдържащите се в тези стоки необходими количества труд. Следователно средната цена на нашата машинна част — 27 марки — би трябвало да бъде равна на нейната стойност, равна на съдържащия се в нея труд. Но от тези 27 марки 21 марки са стойности, които бяха налице, преди още нашият машинен шлосер да започне да работи. 20 марки се съдържаха в суровината, 1 марка — в изгорелите през време на работата въглища, или в машините и инструментите, които са били употребени при нея и производителността на които е намаляла съответно. Остават 6 марки, които са прибавени към стойността на суровината. Но според допускането на самите наши икономисти тези 6 марки могат да произхождат само от труда, прибавен от нашия работник към суровината. Излиза, че неговият дванадесетчасов труд е създавал нова стойност от 6 марки. Следователно стойността на неговия дванадесетчасов труд би трябвало да бъде равна на 6 марки. И с това ние бихме открили най-после какво представлява «стойността на труда».

«Стой!» — извиква нашият машинен шлосер. «Шест марки ли? Но аз получих само 3 марки! Моят капиталист се кълне във всички светни, че стойността на моя дванадесетчасов труд била само 3 марки, и ще ми се изсмее, ако поискам 6 марки. Каква е тая работа?»

Ако по-рано с нашата стойност на труда попаднахме в омагьосан кръг, сега направо се заплетохме в неразрешимо противоречие. Търсехме стойността на труда, а намерихме повече, отколкото ни е нужно. За работника стойността на дванадесетчасовия труд е 3 марки, за капиталиста — 6 марки, от които 3 той плаща на работника като

работна заплата, а 3 слага в джоба си. Излиза, че трудът има не една, а две стойности, и то твърде различни!

Противоречието става още по-нелепо, ако сведем изразените в пари стойности до работно време. За 12 часа труд се създава нова стойност от 6 марки. Следователно за шест часа — 3 марки, сумата, която работникът получава за дванадесетчасов труд. Като равностойност за дванадесетчасов труд работникът получава продукта на шестчасов труд. Следователно — или трудът има две стойности, едната от които е двойно по-голяма от другата, или 12 е равно на 6! И в двата случая се получава пълна безсмислица.

Колкото и да се блъскаме, няма да излезем от това противоречие, докато говорим за купуване и продаване на труда и за стойност на труда. Така беше и с икономистите. Последната издънка на класическата политическа икономия, школата на Рикардо, се провали главно поради това, че не можа да разреши това противоречие. Класическата политическа икономия попадна в задънена улица. Човекът, който намери изход от тази задънена улица, беше Карл Маркс.

Това, което икономистите смятаха за производствени разходи на «труда», са производствените разходи не на труда, а на самия жив работник. А това, което този работник продава на капиталиста, не е неговият труд. «Щом като неговият труд започва действително», казва Маркс, «той престава да принадлежи на работника и следователно не може да бъде продаден от него.»⁷ Той би могъл да продава яай-много своя *бъдещ* труд, т. е. да се задължи да извърши определена работа в определено време. Но с това той не продава труд (който тепърва трябва да бъде извършен), а поставя на разположение на капиталиста своята работна сила за определено време (при надница) или за извършване на определена работа (при заплащане на парче) срещу определено заплащане; той дава под наем, респективно продава своята *работна сила*. Но тази работна сила е срасната с неговата личност и е неделима от нея. Затова нейните производствени разходи съвпадат с производствените разходи на самия работник; това, което икономистите наричаха производствени разходи на труда, са именно производствените разходи на работника, а с това — производствените разходи на работната сила. И така, можем вече да преинем от производствените разходи на

работната сила към *стойността* на работната сила и да определим количеството общественонеобходим труд, който се иска за производството на работна сила от определено качество, което именно направи Маркс в раздела за купуване и продаване на работната сила («Капиталът», т. I, гл. IV, разд. 3)⁹.

А какво става, след като работникът продаде на капиталиста своята работна сила, т. е. постави му я на разположение срещу предварително условено възнаграждение — надница или заплащане на парче? Капиталистът отвежда работника в своята работилница или фабрика, където вече се намират всички необходими за работата предмети: суровини, спомагателни материали (въглища, багрилни вещества и т. н.), инструменти, машини. Тук работникът се залавя за работа. Нека надницата му да е, както преди, 3 марки — при което няма значение дали той ги получава под формата на надница или на заплащане на парче. Да приемем пак и тук, че за 12 часа работникът прибавя със своя труд към използваните суровини нова стойност от 6 марки, която капиталистът реализира при продажбата на готовия продукт. От тях той плаща на работника неговите 3 марки, а другите 3 марки задържа самият той. Но ако за 12 часа работникът създава стойност от 6 марки, за 6 часа създава стойност от 3 марки. Следователно, след като е работил за капиталиста 6 часа, работникът вече му е възстановил равностойността на получените в работна заплата 3 марки. След шест часа труд и двамата са квит, никой не дължи на другия нито грош.

«Стой!» извиква сега капиталистът. «Аз съм наел работника за цял ден, за 12 часа, а 6 часа са само половин ден. И тъй, бързо на работа, докато изминат и другите 6 часа — едва тогава ще бъдем квит!» И работникът действително трябва да се подчини на «доброволно» сключения договор, по който той се е задължил да работи цели 12 часа за един продукт на труда, който струва 6 работни часа.

Така стои въпросът и при плащането на парче. Да приемем, че за 12 часа нашият работник изработва 12 броя от дадена стока. Всеки от тях — с оглед на изразходваните суровини и износването на машините — струва 2 марки, а се продава за $2\frac{1}{2}$ марки. Така капиталистът, при същите условия, както по-горе, ще даде на работника по 25 пфенига за един брой; за 12 броя това прави 3 марки, за които на работника са нужни 12 часа. Капиталистът

получава за 12-те броя 30 марки; като се приспадат 24 марки за суровини и износване на машините, остават 6 марки, от които той плаща 3 марки работна заплата и 3 слага в джоба си. Точно както в предишния случай. И тук работникът работи 6 часа за себе си, т. е. за възстановяване на своето възнаграждение (през всеки от дванадесетте часа по $\frac{1}{2}$ час), и 6 часа за капиталиста.

Трудността, с която не можеха да се справят и най-добрите икономисти, докато изхождаха от стойността на «труда», изчезва, щом вземем за изходна точка стойността на «работната сила». В нашето сегашно капиталистическо общество работната сила е стока като всяка друга стока, но все пак съвсем особена стока. Тя притежава именно особеното свойство да бъде сила, която създава стойност, да бъде извор на стойност, и то — при надлежна употреба — извор на повече стойност, отколкото тя самата притежава. При днешното състояние на производството човешката работна сила не само произвежда за един ден по-голяма стойност, отколкото тя самата притежава и струва; с всяко ново научно откритие, с всяко ново техническо изобретение расте този излишък на дневния продукт на работната сила върху нейните дневни разходи; следователно скъпява се онази част от работния ден, през която работникът отработва равностойността на своята надница, а, от друга страна, удължава се онази част от работния ден, през която работникът трябва да *подарява* на капиталиста своя труд, без да му се плаща за това.

И такъв е икономическият строй на цялото наше днешно общество: само работническата класа произвежда всички стойности. Защото стойност е само друг израз на труда, оня израз, с който в нашето днешно капиталистическо общество се обозначава количеството общественонеобходим труд, съдържащ се в определена стока. Но тези произведени от работниците стойности не принадлежат на работниците. Те принадлежат на собствениците на суровините, машините, инструментите и авансираните средства, които позволяват на тези собственици да купуват работната сила на работническата класа. Следователно от цялата маса продукти, които произвежда, работническата класа получава обратно само една част. Другата част, която капиталистическата класа задържа за себе си и в краен случай трябва да дели само с класата на земеделците, нараства, както току-що видяхме, с всяко

ново откритие и изобретение, докато частта, която се пада на работническата класа (пресметната на глава), или се увеличава само много бавно и незначително, или изобщо не се увеличава, а при известни условия може дори да намалява.

Но тези все по-бързо следващи едно след друго изобретения и открития, тази повишаваща се от ден на ден в нечувани досега размери производителност на човешкия труд създават в края на краищата един конфликт, в който днешното капиталистическо стопанство трябва да загине. На едната страна — несметни богатства и изобилие на продукти, които купувачите не могат да овладяят. На другата страна — огромната маса на обществото пролетаризирана, превърната в наемни работници и именно затова неспособна да присвоява това изобилие на продукти. В резултат на разделянето на обществото на една малка, прекомерно богата класа и една голяма, безимотна класа от наемни работници обществото се задушавя в собственото си изобилие, докато огромното мнозинство от членовете му едва или никак не е защитено от най-крайна сскъдия. Това състояние става от ден на ден по-нелепо и — по-неугодно. То *трябва* да бъде премахнато, то *може* да бъде премахнато. Възможен е нов обществен строй, при който ще изчезнат днешните класови различия и при който — може би след кратък и свързан с известни лишения, но във всеки случай в морално отношение много полезен преходен период — средствата за живот и за наслада от живота, за усъвършенствуване и за изява на всички физически и духовни способности ще бъдат в еднаква степен и в непрекъснато растящ размер поставени на разположение на всички членове на обществото в резултат на планомерно използване и по-нататъшно развитие на съществуващите вече огромни производителни сили, при равно за всички задължение да се трудят. А че работниците все повече се проникват от волята да извоюват този нов обществен строй, ще докажат — от двете страни на океана — утрешният първи май и неделята, трети май.⁹

Лондон, 30 април 1891 г.

Фридрих Енгелс

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 22, с. 197—204.

Наемен труд и капитал

От разни страни ни упрекуват, че не сме изложили *икономическите отношения*, които образуват материалната основа на сегашните класови и национални борби. Ние системно сме засягали тези отношения само тогава, когато те непосредствено проличаваха в политически сблъсквания.

Необходимо беше да се проследи преди всичко класовата борба във всекидневния ход на историята и по различния и всеки ден появяващ се нов исторически материал емпирично да се докаже, че заедно с поробването на работническата класа, която извърши Февруари и Март,¹⁰ бяха същевременно победени и нейните противници — във Франция буржоазните републиканци, а в целия европейски континент борещите се против феодалния абсолютизъм класи на буржоазията и на селяните; че победата на «почтената република» във Франция беше същевременно и поражение на нациите, които бяха отговорили на Февруарската революция с героични войни за независимост, и, най-после, че с поражението на революционните работници Европа отново попадна в старото си двойно робство — в *англо-руското* робство. Юнската борба в Париж, падането на Виена, трагикомедията на берлинския ноември 1848 г., отчаяните усилия на Полша, Италия и Унгария, задушаването на Ирландия с глад — това бяха главните моменти, в които намери концентриран израз европейската класова борба между буржоазията и работническата класа и въз основа на които показахме, че всяко революционно въстание, колкото и далечни да изглеждат целите му от класовата борба, е осъдено на поражение, докато не победи работническата класа; че всяко социално преустройство остава утопия, докато пролетарската революция и феодалната контрареволуция не пре-

мерят силите си с оръжие в една *световна война*. В нашето изложение, както е в действителност, *Белгия* и *Швейцария* бяха трагикомични, карикатурни жанрови картини във великата историческа панорама: едната — образцова държава на буржоазна монархия, другата — образцова държава на буржоазна република, а двете — държави, които си въобразяват, че са независими както от класовата борба, така и от европейската революция.

Сега, след като нашите читатели видяха развитата се в грандиозни политически форми класова борба през 1848 г., време е да разгледаме по-отблизо самите икономически отношения, върху които се основава както съществуването на буржоазията и нейното класово господство, така и робството на работниците.

В три големи раздела ще изложим: 1. отношението на *наемния труд към капитала*, робството на работника, господството на капиталиста; 2. *неизбежната при съвременната система гибел на средните буржоазни класи и на така нареченото бюргерско съсловие*; 3. *търговското поробване и експлоатация на буржоазните класи на различните европейски нации от деспота на световния пазар — Англия*.

Ще се стараем да изложим това по възможност най-просто и популярно, без да предпоставяме дори и на най-елементарните понятия на политическата икономия. Искам да бъдем разбрани от работниците. Още повече че в Германия — от патентованите защитници на съществуващите порядки до *социалистическите знахари и непризнатите политически гении*, на които разпокъсана Германия е по-богата, отколкото на «монарси» — царят поразително невежество и объркване на понятията за най-простите икономически отношения.

И тъй, преди всичко първия въпрос:

Какво е работна заплата?

Как се определя тя?

Ако запитате работници: «Колко е работната ви заплата?», един ще отговори: «Аз получавам от моя буржоа една марка за един работен ден», а друг: «Аз получавам две марки» и т. н. Според различните отрасли на труда, в които работят, те ще посочат различни парични суми, които получават от съответния буржоа за извършването на определена работа, напр. за изтъкването на един ла-

кът платно или за набора на една печатна кола. Въпреки различieto на техните отговори всички се сходят в една точка: работната заплата е паричната сума, която капиталистът плаща за определено работно време или за извършване на определена работа.

И така, капиталистът като че ли *купува* с пари труда на работниците. Работниците за пари му *продават* своя труд. Обаче това е само привидно. В действителност те продават на капиталиста за пари своята работна *сила*. Капиталистът купува тази работна сила за един ден, за една седмица, за един месец и т. н. А след като я купи, той я използва, като кара работниците да работят през условеното време.

За същата сума, с която капиталистът е купил тяхната работна сила, напр. за 2 марки, той би могъл да купи 2 фунта захар или известно количество друга стока. Двете марки, с които той е купил 2 фунта захар, са *цената* на 2 фунта захар. Двете марки, с които той е купил 12 часа употреба на работната сила, са цената на дванадесет-часовия труд. Следователно работната сила е стока — ни повече, ни по-малко, отколкото захарта. Първата се измерва с часовник, а втората — с везни.

Своята стока, работната сила, работниците разменят срещу стоката на капиталиста, срещу пари, като тази размяна става в определено съотношение. Толкова пари за толкова дълга употреба на работната сила. За дванадесет часа тъкане — 2 марки. А нима тези две марки не представляват всички други стоки, които могат да се купят за две марки? Следователно работникът е разменил всъщност своята стока, работната сила, срещу различни други стоки, и то в определено съотношение. Като дава на работника 2 марки, капиталистът му дава в замяна на неговия работен ден толкова и толкова месо, облекло, дърва, осветление и т. н. Следователно тези 2 марки изразяват отношението, в което се разменя работната сила срещу други стоки — *разменната стойност* на неговата работна сила. Разменната стойност на една стока, оценена в *пари*, се нарича именно нейна *цена*. Следователно *работната заплата* е само особено название за цената на работната сила, която обикновено наричаме *цена на труда* — за цената на тази своеобразна стока, която съществува само в човешка плът и кръв.

Да вземем който и да било работник, напр. един тъкач.

Капиталистът му предоставя тъкачен стан и прежда. Тъкачът започва да работи и от преждата става платно. Капиталистът овладява платното и го продава напр. за 20 марки. Работната заплата на тъкача *част* ли е от платното, от 20-те марки, от продукта на неговия труд? Съвсем не. Тъкачът е получил работната си заплата, дълго преди да се продаде платното, може би дълго преди то да се изтъче. Следователно капиталистът плаща тази заплата не с парите, които ще получи за платното, а с налични пари. Както тъкачният стан и преждата не са продукт на тъкача, на когото се предоставят от буржоата, така не са негов продукт и стоките, които той получава в замяна на своята стока, работната сила. Възможно е буржоата да не намери купувач за своето платно. Възможно е той да не получи от продажбата му дори и работната заплата. Възможно е да го продаде много изгодно в сравнение със заплатата на тъкача. Всичко това никак не засяга тъкача. Седна част от своето налично състояние, от своя капитал, капиталистът купува работната сила на тъкача също тъй, както с друга част от състоянието си е закупил суровината — преждата, и оръдието на труда — тъкачния стан. След като е направил тези покупки — а към тях спада и необходимата за производството на платното работна сила, — капиталистът започва да произвежда само с *принадлежащи на него суровини и оръдия на труда*. Към последните спада вече, разбира се, и нашият добър тъкач, който, както и тъкачният стан, няма никакъв дял в продукта или в цената на продукта.

Следователно работната заплата не е дял на работника в произведената от него стока. Работната заплата е част от намиращи се вече в наличие стоки, с която капиталистът си купува определено количество производителна работна сила.

И така, работната сила е стока, която нейният притежател — наемният работник — продава на капитала. Защо я продава? За да живее.

Но проявата на работната сила, трудът, е собствената жизнена дейност на работника, проява на неговия собствен живот. И тази *жизнена дейност* той продава на друг, за да си осигури необходимите *средства за живот*. Следователно жизнената дейност на работника е за него само *средство*, което му дава възможност да съществува. Той работи, за да живее. Той дори не включва труда в своя

живот: напротив, трудът е жертвуване на своя живот. Трудът е стока, която той е продал на други. Затова и продуктът на дейността му не е целта на неговата дейност. За себе си работникът произвежда не коприната, която тъче, не златото, което добива в рудника, не двореца, който строи. За себе си той произвежда *работната заплата*, а коприна, злато и дворец се превръщат за него в известно количество средства за живот, напр. в памучно яке, в медна монета, в избено жилище. И може ли работникът, който 12 часа тъче, преде, работи на бормашина или струг, строи, копае, чука камъни, пренася товари и т. н. — може ли той да смята това дванадесетчасово тъкане, предене, работене на бормашина или струг, строене, копаене, чукане на камъни за проява на своя живот, за живот? Напротив. Животът за него започва тогава, когато се прекрати тази дейност — на трапезата, на тезгяха, в кръчмата, в леглото. Смисълът на дванадесетчасовия труд за него не е в това, че той тъче, преде, копае и т. н., а в това, че *припечелва*, което му дава възможност да седне на трапезата, да отиде на тезгяха в кръчмата, да легне в леглото. Ако копринената буба предеше, за да продължи съществуването си като гъсеница, тя щеше да бъде свършен наемен работник.

Работната сила не винаги е била стока. Трудът не винаги е бил наемен труд, т. е. *свободен труд*. Робът не е продавал своята работна сила на робовладелеца, тъй както и волът не продава своята работа на селянина. Робът заедно със своята работна сила е продаден веднъж завинаги на неговия собственик. Той е стока, която може да преминава от ръката на един собственик в ръката на друг. Той *самият* е стока, но работната сила не е *негова* стока. *Крепостният* продава само част от своята работна сила. Не той получава заплата от собственика на земята: напротив, собственикът на земята получава данък от него.

Крепостният принадлежи на земята и принася плодове на собственика на земята. *Свободният работник*, напротив, продава самия себе си, и то на части. Всеки ден той продава на публичен търг 8, 10, 12, 15 часа от живота си на онзи, който му предлага най-много — на притежателя на суровини, на оръдия на труда, на средства за живот, т. е. на капиталиста. Работникът не принадлежи на собственика, нито на земята, но 8, 10, 12, 15 часа от всекидневния му живот принадлежат на онзи, който ги

купува. Работникът, когато пожелае, напуска капиталиста, при когото се е наел, а капиталистът, когато намери за добре, го уволнява, щом не извлича от него никаква полза или не извлича вече ползата, на която е разчитал. Но работникът, чийто единствен източник за препитание е продажбата на работната сила, не може да напусне цялата класа на купувачите, т. е. класата на капиталистите, без да се обрече на гладна смърт. Той принадлежи не на този или онзи капиталист, а на класата на капиталистите изобщо; и негова работа е да се настани, т. е. да си намери купувач сред тази класа на капиталистите.

Преди да разгледаме сега по-подробно отношението между капитал и наемен труд, ще изложим накратко общите условия, които играят роля при определянето на работната заплата.

Както видяхме, *работната заплата е цената* на определена стока — на работната сила. Следователно работната заплата се определя от същите закони, които определят цената на всяка друга стока.

Пита се следователно: *кое определя цената на една стока?*

От какво се определя цената на една стока?

От конкуренцията между купувачи и продавачи, от съотношението между търсенето и предлагането, между искането и предложението. Конкуренцията, от която се определя цената на една стока, е *трестранна*.

Една и съща стока се предлага от различни продавачи. Който продава стоки от еднакво качество най-евтино, той е сигурен, че ще измести от пазара другите продавачи и ще си осигури най-голям пласмент. Така продавачите взаимно си оспорват пласмента, пазара. Всеки от тях иска да продава, да продава по възможност най-много, да продава, ако е възможно, сам, като отстрани другите продавачи. Затова единият продава по-евтино от другия. Следователно *между продавачите има конкуренция*, която *намалява* цената на предлаганите от тях стоки.

Но и между *купувачите* има конкуренция, която от своя страна *покачва* цената на предлаганите стоки.

И, най-после, има *конкуренция между купувачи и продавачи*; *едните* искат да купуват колкото може по-евтино, *другите* искат да продават колкото може по-скъпо. Резултатът от тази конкуренция между купувачи и

продавачи ще зависи от съотношението между посочените по-горе две страни на конкуренцията, т. е. дали е по-силна конкуренцията в лагера на купувачите или конкуренцията в лагера на продавачите. Индустрията изкарва на бойното поле две армии една срещу друга, като в собствените редове на всяка от тях също се води борба. Армията, в редовете на която има най-малко търкания, побеждава противната.

Да приемем, че на пазара има 100 бали памук, а купувачи за 1000 бали. Следователно търсенето в случая е десет пъти по-голямо от предлагането. Тъй че конкуренцията между купувачите ще бъде много силна; всеки от тях се старее да грабне поне една, ако е възможно, всичките 100 бали. Този пример не е произволно предположение. В историята на търговията познаваме периоди на слаба реколта на памук, когато неколцина съюзили се капиталисти са се опитвали да закупят не 100 бали, а целия запас от памук на земята. Следователно в дадения случай всеки купувач ще се старее да изтласка другия, като предлага сравнително по-висока цена за една бала памук. Продавачите на памука, които виждат ожесточената междуособна борба в неприятелската армия и са напълно уверени в продажбата на всичките си 100 бали, ще се пазят от конкуренция помежду си, за да не понижат цената на памука в един момент, когато противниците им се надпреварват да я повишат. Така в лагера на продавачите изведнъж настъпва мир. Те стоят сплотени като *един* човек срещу купувачите, скръстват философски ръце и претенциите им не биха имали граници, ако предложенията дори и на най-настойчивите купувачи нямаха своите доста определени граници.

И тъй, когато предлагането на една стока е по-слабо от търсенето на тая стока, конкуренцията сред продавачите е много слаба или изобщо няма такава. Колкото повече намалява тази конкуренция, толкова повече нараства конкуренцията между купувачите. Резултатът е: повече или по-малко значително повишаване на цените на стоките.

Известно е, че по-често се среща обратният случай с обратния резултат: значителен превес на предлагането над търсенето — отчаяна конкуренция между продавачите, липса на купувачи, разпродажба на стоките на безценица.

Но какво значи повишаване и спадане на цените, какво значи висока и ниска цена? Песъчинката е голяма, гледана под микроскоп, а кулата е ниска в сравнение с планината. И ако цената се определя от съотношението между търсене и предлагане, от какво се определя съотношението между търсене и предлагане?

Да се обърнем към първия срещнат буржоа. Той няма да се замисли нито за миг и като някой втори Александър Македонски ще разсече този метафизичен възел с помощта на таблицата на умножението. Ако производството на стоката, която продавам, ми струва 100 марки — ще ни каже той — и ако от продажбата на тази стока получа 110 марки, разбира се, след изтичането на годината — това е скромна, честна, законна печалба. Но ако получа при размяната 120 или 130 марки, това е голяма печалба; а получа ли 200 марки, това би било необикновена, огромна печалба. Какво служи следователно на буржоата като мярка за печалбата? *Производствените разходи* на неговата стока. Ако при размяната на тази стока той получи такова количество други стоки, производството на които е струвало по-малко, той е загубил. Ако размени своята стока срещу такова количество други стоки, производството на които е струвало повече, тогава той е спечелил. Спадането или повишаването на печалбата той пресмята според градусите, с които разменната стойност на неговата стока стои под или над нулата — *производствените разходи*.

И тъй, видяхме как изменящото се съотношение между търсене и предлагане предизвиква ту покачване, ту спадане на цените, ту високи, ту ниски цени.

Повиши ли се значително цената на една стока поради недостатъчно предлагане или несъразмерно нарастващо търсене, неизбежно спада съответно цената на някоя друга стока; защото цената на една стока изразява в пари само отношението, в което други стоки се дават в замяна на нея. Ако напр. цената на 1 аршин копринена материя се повиши от 5 марки на 6 марки, цената на среброто спада по отношение на копринената материя, а също и цената на всички други стоки, които са запазили старите си цени, спада по отношение на копринената материя. За същото количество копринена материя сега трябва да се даде в замяна по-голямо количество от тях стоки.

Каква ще бъде последицата от повишаването на цената

на една стока? Маса капитали ще се прехвърлят в процъфтяващия индустриален отрасъл и това прехвърляне на капиталите в по-изгодната индустрия ще продължава дотогава, докато печалбата в нея не стигне до обикновената или, по-точно, докато вследствие на свръхпроизводство цената на нейните продукти спадне под производствените разходи.

Обратно: спадне ли цената на една стока под нейните производствени разходи, капиталите ще се оттеглят от производството на тази стока. С изключение на случая, когато известен индустриален отрасъл е вече отживял времето си и поради това осъден да загине, производството на такава стока, т. е. нейното предлагане, ще намалява вследствие това бягство на капиталите дотогава, докато започне да отговаря на търсенето, следователно докато цената на стоката отново се повиши до равнището на нейните производствени разходи или, по-точно, докато предлагането спадне под търсенето, т. е. докато цената на стоката се повиши отново над нейните производствени разходи, защото *текущата цена на една стока винаги е по-висока или по-ниска от нейните производствени разходи.*

Виждаме как капиталите постоянно се оттеглят и прехвърлят от една област на индустрията в друга. Високата цена предизвиква много силно прехвърляне, а ниската цена — много силно оттегляне.

Бяхме могли от друга гледна точка да покажем, че не само предлагането, но и търсенето се определя от производствените разходи. Обаче това ще ни отдалечи твърде много от нашия предмет.

Току-що видяхме как колебанията в предлагането и търсенето винаги свеждат цената на стоката до производствените разходи. *Наистина действителната цена на една стока винаги е по-висока или по-ниска от производствените разходи; но повишаването и спадането взаимно се допълват,* така че в течение на определен период от време — прилив и отлив в индустрията, взети заедно — стоките се разменят едни срещу други съответно на производствените им разходи, следователно тяхната цена се определя от производствените разходи.

Това определяне на цената от производствените разходи не трябва да се разбира в смисъла, в който го разбират икономистите. Икономистите казват, че *средната це-*

на на стоките е равна на производствените разходи; това било закон. Анархичното движение, в което повишаването се изравнява от спадането, а спадането — от повишаването, те смятат за случайност. Със същото право, както и правят други икономисти, колебанията на цените биха могли да се смятат за закон, а определянето им от производствените разходи — за случайност. Обаче само в хода на тези колебания — които, както става ясно, ако се разгледат по-отблизо, носят най-ужасните опустошения и като земетресение разтърсват из основи буржоазното общество, — само в хода на тези колебания цената се определя от производствените разходи. Съвкупното движение на това безредие е неговият ред. В хода на тази индустриална анархия, в това кръгообразно движение конкуренцията, тъй да се каже, изравнява едната крайност с другата.

И тъй, виждаме: цената на една стока се определя от нейните производствени разходи по такъв начин, че периодите, когато цената на тази стока се повишава над производствените разходи, се изравняват с периодите, когато тя спада под производствените разходи, и, обратно. Това важи, разбира се, не за отделен даден индустриален продукт, а само за целия индустриален отрасъл. Това важи следователно също не за отделния индустриалец, а само за цялата класа на индустриалците.

Определянето на цената от производствените разходи е равностойно на определянето на цената от работното време, необходимо за производството на една стока, защото производствените разходи се състоят от: 1) суровини и износване на оръдията на труда, т. е. от индустриални продукти, производството на които е струвало известно количество работни дни, следователно представляват известно количество работно време, и 2) от непосредствен труд, мярката за който също е времето.

Същите общи закони, които регулират изобщо цената на стоките, регулират естествено и *работната заплата, цената на труда*. Заплащането на труда ту ще се повишава, ту ще спада — в зависимост от съотношението между търсене и предлагане, в зависимост от това, какъв облик добива конкуренцията между купувачите на работната сила, капиталистите, и продавачите на работната сила, работниците. Колебанията на работната заплата изобщо отговарят на колебанията на цените на стоките. Но

в рамките на тези колебания цената на труда се определя от производствените разходи, от работното време, необходимо за създаването на тази стока, работната сила.

Какво представляват производствените разходи на тази работна сила?

Това са разходите, които са нужни, за да се запази работникът като работник и да бъде обучен той за работник.

Затова колкото по-малко време е нужно за обучаването в една работа, толкова по-малко са производствените разходи на работника, толкова по-ниска е цената на неговия труд, работната му заплата. В онези отрасли на индустрията, в които не е нужно почти никакво обучение и е достатъчно само простото физическо съществуване на работника, необходимите за неговото създаване производствени разходи се ограничават почти само със стоките, които са нужни за запазването на неговия живот и работоспособност. Затова *цената на неговия труд се определя от цената на необходимите средства за живот.*

Тук трябва да се вземе под внимание и още едно обстоятелство.

Фабрикантът, като изчислява своите производствени разходи, а според тях и цената на продуктите, включва и изхабяването на оръдията на труда. Ако например една машина му струва 1000 марки и ако тази машина се изхабява за 10 години, той прибавя всяка година по 100 марки към цената на стоката, за да може след 10 години да замени изхабената машина с нова. По същия начин в производствените разходи на простата работна сила трябва да се включат и разходите за продължение на рода, благодарение на които работническата класа получава възможност да се размножава и да замества изхабените работници с нови. Следователно изхабяването на работника се включва в сметката по същия начин, както и изхабяването на машината.

И тъй, производствените разходи на простата работна сила се равняват на *разходите за съществуване на работника и за продължение на рода му.* Цената на тези разходи за съществуване и за продължение на рода съставлява работната заплата. Така определената работна заплата се нарича *минимум на работната заплата.* Този минимум на работната заплата, както изобщо определянето на

цената на стоките от производствените разходи, важни, не за *отделния индивид*, а за целия *вид*. Отделни работници, милиони работници не получават достатъчно, за да могат да съществуват и да продължават рода си; но в рамките на своите колебания *работната заплата на цялата работническа класа* се изравнява до този минимум.

Сега, след като се разбрахме по най-общите закони, които регулират работната заплата, както и цената на всяка друга стока, можем да се занимаем по-специално с нашия предмет.

Капиталът се състои от суровини, оръдия на труда и всякакъв вид средства за живот, които се употребяват за производство на нови суровини, нови оръдия на труда, нови средства за живот. Всички тия негови съставни части са произведения на труда, продукти на труда, *натрупан труд*. Натрупан труд, който служи като средство за ново производство, е капитал.

Така казват икономистите.

Какво е негърът роб? Човек от черната раса. Такова обяснение струва колкото горното.

Негърът си е негър. Едва при определени отношения той става роб. Памукопредачната машина е машина за прядене на памук. Само при определени отношения тя става *капитал*. Откъсната от тези отношения, тя е толкова капитал, колкото *златото* само по себе си е *пари* или захарта — цена на захарта.

В производството хората въздействуват не само върху природата, но и един върху друг. Те произвеждат само като действуват съвместно по определен начин и взаимно разменят своята дейност. За да произвеждат, те влизат в определени връзки и отношения помежду си и само в рамките на тези обществени връзки и отношения се извършва тяхното въздействие върху природата, извършва се производството.

В зависимост от характера на средствата за производство ще бъдат естествено различни и обществените отношения, в които производителите влизат помежду си, условията, при които те разменят своята дейност и участвуват в целокупното производство. С изнамирането на новото оръжие за война, огнестрелното оръжие, измени се по необходимост цялата вътрешна организация на армията, преобрази се условията, при които отделни личности могат да образуват армия и да действуват като ар-

мня, измени се също и отношението на различните армии една към друга.

И тъй, обществените отношения, при които отделните личности произвеждат, обществените производствени отношения се изменят, преобразяват се с изменението и развитието на материалните средства за производство, на производителните сили. Производствените отношения в своята съвкупност образуват това, което се нарича обществени отношения, общество, а именно общество на определена степен на историческо развитие, общество със своеобразен, отличителен характер. Античното общество, феодаалното общество, буржоазното общество са такива съвкупности от производствени отношения, всяка от които същевременно характеризира особена степен на развитие на историята на човечеството.

Капиталът също е обществено производствено отношение. Той е буржоазно производствено отношение, производствено отношение на буржоазното общество. Нима средствата за живот, оръдията на труда, суровините, от които се състои капиталът, не са произведени и натрупани при дадени обществени условия, при определени обществени отношения? Нима те не се използват за ново производство при дадени обществени условия, при определени обществени отношения? И нима тъкмо този определен обществен характер не превръща служещите за ново производство продукти в капитал?

Капиталът не се състои само от средства за живот, от оръдия на труда и от суровини, не се състои само от материални продукти; той се състои също и от *разменни стойности*. Всички продукти, от които той се състои, са *стоки*. Следователно капиталът е не само сума от материални продукти, но и сума от стоки, от разменни стойности, *от обществени величини*.

Капиталът си остава същият, ако вместо вълна вземем памук, вместо жито — ориз, вместо железници — параходи, стига само памукът, оризът, параходите — плътта на капитала — да имат същата разменна стойност, същата цена като вълната, житото, железниците, в които той се е въплътявал по-рано. Плътта на капитала може постоянно да се променя, без капиталът да претърпи и най-малкото изменение.

Но макар всеки капитал да е сума от стоки, т. е. от

разменни стойности, не всяка сума от стоки, от разменния стойности, е капитал.

Всяка сума от разменни стойности е една разменна стойност. Всяка отделна разменна стойност е сума от разменни стойности. Напр. една къща, която струва 1000 марки, е разменна стойност от 1000 марки. Къс хартия, която струва 1 пфениг, е сума от разменни стойности от 100/100 пфенига. Продукти, които могат да бъдат разменени срещу други продукти, са *стоки*. Определеното отношение, в което те могат да се разменят, е тяхната *разменна стойност*, или, изразено в пари — тяхната цена. Количеството на тези продукти не може да измени предназначението им да представлява *стока* или *разменна стойност*, или да имат определена *цена*. Дървото си остава дърво, все едно дали е голямо или малко. Ще промени ли желязото характера си да бъде стока, разменна стойност, ако го разменяме срещу други продукти вместо в лоти в центнери? Според количеството желязото е стока с по-голяма или по-малка стойност, с по-висока или по-ниска цена.

А как едно количество от стоки, от разменни стойности става капитал?

То става капитал вследствие на това, че като самостоятелна обществена *сила*, т. е. като сила на *част от обществото*, се запазва и нараства чрез *размяната* срещу *непосредствената, живата работна сила*. Съществуването на една класа, която не притежава нищо друго освен работоспособност, е необходима предпоставка на капитала.

Само господството на натрупания, миналия, предметен труд над непосредствения, живия труд превръща натрупания труд в капитал.

Същността на капитала не се състои в това, че натрупаният труд служи на живия труд като средство за ново производство. Тя се състои в това, че живият труд служи на натрупания труд като средство за запазване и нарастване на разменната му стойност.

Какво става при размяната между капиталист и наеман работник?

В замяна на своята работна сила работникът получава средства за живот, но капиталистът в замяна на принадлежащите му средства за живот получава труд, производителната дейност на работника, творческата сила, с

която работникът не само възстановява това, което консумира, но и *придава на натрупания труд по-голяма стойност, отколкото този труд е притсжавал по-рано*. Работникът получава от капиталиста част от наличните средства за живот. За какво му служат тези средства за живот? За непосредствена консумация. Но щом изконсумирам дадени средства за живот, те са вече безвъзвратно загубени за мен, осеен ако не използвам времето, през което тези средства са поддържали моя живот, за да произведа нови средства за живот, за да създам с труда си нови стойности на мястото на стойностите, които изчезват при консумацията. Но тъкмо тази благородна възпроизводителна сила работникът отстъпва на капиталиста в замяна на получените средства за живот. Следователно за него самия тя е загубена.

Да вземем следния пример: арендатор плаща на своя надничар 5 зилберггроша* на ден. За тези 5 зилберггроша надничарят работи цял ден на нивата на арендатора и така му осигурява доход от 10 зилберггроша. Арендаторът не само си възстановява стойностите, които дава на надничаря, но ги и удвоява. Следователно 5-те зилберггроша, които е дал на надничаря, той е използвал, консумирал плодотворно, производително. За тези 5 зилберггроша той е купил именно труда и силата на надничаря, които произвеждат земеделски продукти с двойна стойност и превръщат 5-те зилберггроша в 10 зилберггроша. А надничарят, вместо своята производителна сила, действието на която именно е отстъпил на арендатора, получава 5 зилберггроша и ги разменя срещу средства за живот, които той по-бързо или по-бавно изконсумира. Следователно тези 5 зилберггроша са консумирани двойко: *производително* за капитала, тъй като са разменени срещу работна сила, която е произвела 10 зилберггроша, и *непроизводително* за работника, тъй като те са разменени срещу средства за живот, които са изчезнали завинаги и стойността на които той може отново да получи само като повтори същата размяна с арендатора. И тъй, *капиталът предполага наемния труд, а наемният труд предполага капитала. Те се обуславят взаимно, те се погаждат взаимно*.

Работникът в памучна фабрика само памучни платове

* Сребърна монета = 10 пфенига. Бел. ред.

ли произвежда? Не, той произвежда капитал. Той произвежда стойности, които отново служат да господствуват над труда му и посредством него да създават нови стойности.

Капиталът може да се увеличава само като се разменя срещу работна сила, само като поражда наемен труд. Работната сила на наемния работник може да се разменя срещу капитал само като увеличава капитала, само като засилва властта, чийто роб е той. *Затова увеличаването на капитала е увеличаване на пролетариата, т. е. на работническата класа.*

Следователно интересите на капиталиста и на работника са едни и същи — твърдят буржоата и техните икономисти. И наистина! Работникът загива, ако капиталът не му даде работа. Капиталът загива, ако не експлоатира работната сила, а за да я експлоатира, трябва да я купи. Колкото по-бързо се увеличава предназначеният за производство капитал, производителният капитал, следователно колкото повече процъфтява индустрията, колкото повече се обогатява буржоазията, колкото по-добре се развиват сделките — толкова повече работници са необходими на капиталиста, толкова по-скъпо се продава работникът.

Необходимото условие за едно сносно положение на работника е следователно *по възможност най-бързото нарастване на производителния капитал.*

Но какво е нарастване на производителния капитал? Това е нарастване на властта на натрупания труд над живия труд, нарастване на господството на буржоазията над работническата класа. Ако наемният труд произвежда господстващото над него чуждо богатство, враждебната на него сила, капитала, от него той получава обратно средства за работа [Beschäftigungsmittel], т. е. средства за живот, при условие че той отново се превърне в част на капитала, в лост, който отново хвърля капитала в ускорено движение на нарастване.

Твърдението, че интересите на капитала и интересите на работниците са едни и същи, означава само едно: капитал и наемен труд са две страни на едно и също отношение. Едната обуславя другата, тъй както лихварят и прахосникът се обуславят взаимно.

Докато наемният работник е наемен работник, съд-

бата му зависи от капитала. Това е прехвалената общност на интересите на работника и капиталиста.

Когато капиталът расте, расте и количеството на наемния труд, расте броят на наемните работници, с една дума — господството на капитала се разширява върху по-голяма маса от индивиди. Да предположим най-благоприятния случай: когато расте производителният капитал, расте и търсенето на труд. Следователно повишава се цената на труда, работната заплата.

Една къща може да бъде голяма или малка, но докато околните къщи са също тъй малки, тя задоволява всички обществени изисквания за едно жилище. Но ако до малката къща бъде издигнат дворец, тя се смалва до колиба. Сега къщичката ще доказва, че нейният притежател не може да предявява никакви изисквания или че може да предявява само най-скромни изисквания; колкото и къщичката да се извисява с прогреса на цивилизацията, ако съседният дворец се извисява в същия или дори в по-голям размер, обитателят на сравнително малката къща ще се чувства между своите четири стени все по-неуютно, все по-незадоволен и по-потиснат.

Едно забележимо увеличаване на работната заплата предполага бързо нарастване на производителния капитал. Бързото нарастване на производителния капитал предизвиква също и бързо нарастване на богатството и разкоша, на обществените нужди и на обществените наслади. Така че макар насладите на работника да се увеличават, доставяното от тях обществено удовлетворение намалява в сравнение с увеличените наслади на капиталиста, които са недостъпни за работника, и в сравнение с равнището на общественото развитие изобщо. Нашите нужди и наслади се пораждат от обществото; затова ги мерим по обществото, а не по предметите на тяхното задоволяване. Тъй като имат обществен характер, те са относителни.

Работната заплата изобщо се определя не само от количеството стоки, които мога да получи срещу нея. В нея се съдържат различни отношения.

За своята работна сила работниците получават преди всичко определена сума пари. Но дали само тази парична цена определя работната заплата?

През XVI в. вследствие откриването в Америка на по-богати и по-лесно разработвани мини, в Европа се уве-

личили намиращите се в обръщение злато и сребро. Затова стойностите на златото и среброто паднали по отношение на другите стоки. Но работниците получавали за своята работна сила същото количество сребро в монети, както, и преди. Паричната цена на техния труд останала същата, но въпреки това работната им заплата спаднала, защото срещу същото количество сребро те получавали по-малко количество други стоки. Това е едно от обстоятелствата, които спомогнали за нарастването на капитала, за възхода на буржоазията през XVI век.

Да вземем друг случай. През зимата на 1847 г. вследствие на лошата реколта значително се повишиха цените на най-необходимите хранителни продукти — жито, месо, масло, сирене и др. Да приемем, че работниците получаваша същата сума пари за своята работна сила, както и преди. Не беше ли спаднала тяхната работна заплата? Ра:бира се, че беше спаднала. За същите пари те получаваха по-малко хляб, месо и т. н. Тяхната работна заплата спадна не защото стойността на среброто се беше намалила, а защото стойността на хранителните продукти се беше увеличила.

Да приемем, най-после, че паричната цена на труда остава същата, докато цената на всички земеделски и индустриални стоки спада вследствие употребата на нови машини или вследствие благоприятно време и т. н. Сега работниците ще могат да купят за същите пари повече най-различни стоки. Следователно тяхната работна заплата се е повишила именно защото не се е изменила нейната парична стойност.

И така, паричната цена на труда, номиналната работна заплата, не съвпада с реалната работна заплата, т. е. с количеството стоки, което действително се получава срещу работната заплата. Затова, когато говорим за повишаване или намаляване на работната заплата, трябва да имаме предвид не само паричната цена на труда, не само номиналната работна заплата.

Но нито номиналната работна заплата, т. е. паричната сума, за която работникът се продава на капиталиста, нито реалната работна заплата, т. е. количеството стоки, което той може да купи за тях пари, изчерпват съдържателните се в работната заплата отношения.

Работната заплата се определя преди всичко и от ней-

ното отношение към печалбата на капиталиста — това е сравнителна, относителна работна заплата.

Реалната работна заплата изразява цената на труда по отношение цената на другите стоки, а пък относителната работна заплата изразява дела на непосредствения труд в новопроизведената от него стойност по отношение дела от последната, който се пада на натрупания труд, на капитала.

По-горе, с. 19, казахме: «Работната заплата не е дял на работника в произведената от него стока. Работната заплата е част от намиращи се вече в наличие стоки, с която капиталистът си купува определено количество производителна работна сила.» Но капиталистът трябва да си възстанови тази работна заплата от цената, на която той продава продукта, произведен от работника; трябва да я възстанови така, че по правило да му остане излишък над направените от него производствени разходи, т. е. печалба. За капиталиста продажната цена на произведената от работника стока се състои от три части: *първо*, от част, която възстановява цената на авансираните от него суровини и изхажяването на инструментите, машините и другите средства на труда, които също е авансирал; *второ* — от част, която възстановява авансираната от него работна заплата, и *трето*, излишък над всичко това, т. е. печалбата на капиталиста. Докато първата част възстановява само *съществуващи по-рано стойности*, ясно е, че както възстановяването на работната заплата, така и излишъкът, т. е. печалбата на капиталиста, се вземат изцяло от *новата стойност, създадена от труда на работника* и прибавена към стойността на суровините. И в този смисъл, за да ги сравняваме, можем да схващаме и работната заплата, и печалбата като дялове в продукта на работника.*

Реалната работна заплата може да остане същата, може дори да се повиши, и все пак относителната работна заплата може да спадне. Да предположим например, че цената на всички хранителни продукти се е понижила с $\frac{1}{3}$, докато надницата се е понижила само с $\frac{1}{6}$, например от 3 на 2 марки. Макар че с тези две марки работникът мо-

* От думите «а пък относителната работна заплата» дотук Енгелс е изменил Марксовия текст. Ред.

же да има на разположение по-голямо количество стоки, отколкото по-рано с 3 марки, все пак неговата работна заплата е намаляла в сравнение с печалбата на капиталиста. Печалбата на капиталиста (например на фабриканта) се е увеличила с една марка, т. е. за по-малка сума разменни стойности, които капиталистът плаща на работника, работникът трябва сега да произведе по-голяма сума разменни стойности, отколкото преди. Делът на капитала се е увеличил в сравнение с дела на труда. Разпределението на общественото богатство между капитал и труд е станало още по-неравномерно. Със същия капитал сега капиталистът командува по-голямо количество труд. Властта на класата на капиталистите над работническата класа е нараснала, общественото положение на работника се е влошило, понижило се е с една степен по-ниско от положението на капиталиста.

И тъй, какъв е общият закон, който определя спадането и повишаването на работната заплата и на печалбата по отношение една към друга?

Работната заплата и печалбата са обратнопропорционални. Делът на капитала, печалбата, се повишава в същата пропорция, в каквата спада делът на труда, надницата, и обратно. Печалбата се повишава толкова повече, колкото повече спада работната заплата, и спада толкова повече, колкото повече се повишава работната заплата.

Може би ще ни възразят, че капиталистът може да спечели, като размени изгодно своите продукти с други капиталисти, като се повиши търсенето на неговата стока било поради откриването на нови пазари, било поради увеличаване в момента на нуждите на старите пазари и т. н.; че печалбата на капиталиста следователно може да се увеличи за сметка на други капиталисти, независимо от повишаването и спадането на работната заплата, на разменната стойност на работната сила; или че печалбата на капиталиста може да се повиши и в резултат от подобряване на оръдията на труда, от нови начини за използване на природните сили и т. н.

Преди всичко трябва да се признае, че резултатът остава същият, макар че е постигнат по обратен път. Наистина печалбата се е повишила не защото работната заплата е спаднала, обаче работната заплата е спаднала, защото печалбата се е повишила. Със същото количество чужд

труд капиталистът е закупил по-голяма сума разменни стойности, без да е заплатил при това по-скъпо този труд; това значи следователно, че трудът се заплаща по-ниско в сравнение с чистия доход, който носи на капиталиста.

Ще напомним още, че въпреки колебанията на цените на стоките средната цена на всяка стока — пропорцията, в която тя се разменя срещу други стоки — се определя от нейните *производствени разходи*. Затова увеличението на печалбата на едни капиталисти за сметка на други капиталисти по необходимост се изравняват в рамките на капиталистическата класа. Усъвършенствуването на машините, новите начини за използване на природните сили в производството съдействуват да се създаде през дадено работно време със същото количество труд и капитал по-голямо количество продукти, но съвсем не и по-голямо количество разменни стойности. Ако, като използвам предачната машина, мога да произведа за един час двойно повече прежда, отколкото се е произвеждало преди изнамянето ѝ, напр. 100 фунта вместо 50, в замяна на тези 100 фунта не ще получа след време повече стоки, отколкото преди за 50, защото производствените разходи са спаднали наполовина или защото със същите разходи мога да произведа този двоен продукт.

И, най-после, в каквото и съотношение класата на капиталистите, буржоазията — било в една страна, било на целия световен пазар — да разпределя помежду си чистия доход от производството, общата сума на този чист доход е винаги само сумата, с която натрупаният труд е увеличен изцяло от непосредствения труд. Следователно общата сума расте в същата пропорция, в каквато трудът увеличава капитала, т. е. в същата пропорция, в каквато печалбата се повишава спрямо работната заплата.

И така, виждаме, че дори ако останем в *рамките на откшенията между капитал и наеман труд, интересите на капитала и интересите на наемния труд са диаметрално противоположни*.

Бързо увеличаване на капитала е равностойно на бързо увеличаване на печалбата. Печалбата може да се увеличава бързо само ако цената на труда, ако относителната работна заплата намалява също тъй бързо. Относителната работна заплата може да спада дори и когато едновременно с номиналната работна заплата, с паричната стойност на труда се повишава и реалната работна за-

плата, само че се повишава не в същата прогория, в която се повишава печалбата. Ако например в благоприятни за сделките времена работната заплата се повишава с 5%, а печалбата — с 30%, сравнителната, относителната работна заплата *не се увеличава, а се намалява.*

Следователно, когато с бързото нарастване на капитала се увеличава и доходът на работника, увеличава се същевременно и обществената пропаст, която разделя работника от капиталиста, увеличава се същевременно властта на капитала над труда, зависимостта на труда от капитала.

Твърдението, че работникът има интерес от бързото нарастване на капитала, означава само следното: колкото по-бързо работникът увеличава чуждото богатство, толкова по-големи трохи отпадат за него, толкова повече работници ще получават работа и ще бъдат създавани, толкова повече ще се умножава броят на зависимите от капитала роби.

И тъй, видяхме следното:

Дори най-благоприятната ситуация за работническата класа, възможно най-бързото нарастване на капитала, колкото и да подсърява материалния живот на работника, не премахва противоположността между неговите интереси и интересите на буржасата, интересите на капиталиста. Печалба и работна заплата, както и преди, са обратно пропорционални.

Ако капиталът нараства бързо, работната заплата може да се повиши; но несравнено по-бързо се повишава печалбата на капитала. Материалното положение на работника се е подобрило, но за сметка на неговото обществено положение. Обществената пропаст, която го отделя от капиталиста, се е разширила.

Накрая:

Твърдението, че най-благоприятно условие за наемния труд е колкото се може по-бързото нарастване на производителния капитал, означава само следното: колкото по-бързо работническата класа умножава и увеличава враждебната на нея власт, господстващото над нея чуждо богатство, толкова по-благоприятни условия тя получава да работи отново за умножаване на буржоазното богатство, за увеличаване властта на капитала, дясна, че сама си кове златните вериги, с които буржоазията я влече подире си.

Но действително ли *нарастването на производителния капитал и повишаването на работната заплата* са така неразривно свързани, както твърдят буржоазните икономисти? Не бива да им вярваме буквално всичко. Не бива да им вярваме дори и това, че колкото по-тлъст е капиталът, толкова по-добре се угоява робът му. Буржоазията е прекалено просветена, тя е прекалено пресметлива, за да споделя предразсъдъците на феодала, който се перчи с блясъка на слугите си. Условията на съществуване на буржоазията я заставят да бъде пресметлива.

Затова трябва по-подробно да изследваме въпроса:

Как влияе нарастването на производителния капитал върху работната заплата?

Когато производителният капитал на буржоазното общество, общо взето, нараства, извършва се едно *по-многостранно* натрупване на труд.

Увеличават се броят на капиталистите и размерът на техния капитал. *Увеличаването на капиталите засилва конкуренцията между капиталистите. Нарастващият размер на капиталите дава възможност да се изведат на индустриалното полесражение по-огромни армии от работници с по-гигантски оръжия за борба.*

Единият капиталист може да изтласка другия от полесражението и да завладее капитала му само ако продава по-евтино. А за да може да продава по-евтино, без да се разори, той трябва да произвежда по-евтино, т. е. да повиши производителната сила на труда колкото е възможно повече. Производителната сила се повишава обаче преди всичко чрез *по-голямо разделение на труда*, чрез по-всестранно въвеждане и постоянно усъвършенствование на *машините*. Колкото по-голяма е армията от работници, между които трудът е разделен, в колкото по-огромен мащаб се въвеждат машините, толкова повече намаляват относително производствените разходи, толкова по-производителен става трудът. Затова между капиталистите се поражда всестранно съперничество да увеличават разделението на труда и машините и да ги използват във възможно най-голям мащаб.

Но след като един капиталист в резултат от по-широкото разделение на труда, в резултат от употребата на нови машини и тяхното усъвършенствование, в резултат на по-изгодно и по-широко използване на природните сили е намерил средството със същото количество труд

или натрупан труд да произвежда по-голямо количество продукти, стоки, отколкото неговите конкуренти, напр. за същото време, за което неговите конкуренти изтъкават половин аршин платно, той може да произвежда цял аршин платно — как ще постъпи този капиталист по-нататък?

Той би могъл да продължава да продава половин аршин платно на досегашната пазарна цена, но така той не ще може да изтласка противниците си от полесражението и да увеличи собствения си пласмент. А неговата потребност от пласмент се е увеличила в същия размер, в какъвто се е увеличило и неговото производство. Наистина създадените от него по-мощни и по-скъпи средства за производство му дават *възможност* да продава стоките си по-евтино, обаче същевременно те го *заставят* да продава повече стоки, да завладява несравнено *по-голям* пазар за своите стоки; затова нашият капиталист ще продава половиния аршин платно по-евтино, отколкото неговите конкуренти.

Но капиталистът няма да продава целия аршин на същата цена, на каквато неговите конкуренти продават половин аршин, макар че производството на целия аршин не му струва повече, отколкото на другите производството на половиния аршин. Иначе той не би получил никаква добавъчна печалба, а само би си върнал при размяната производствените разходи. Неговият евентуално по-голям доход ще произлиза от това, че той е пуснал в движение по-голям капитал, а не от това, че неговият капитал е увеличил стойността си повече от другите капитали. Освен това той би постигнал желаната цел, ако определи цената на своята стока само с няколко процента по-ниско от конкурентите си. Като *подбива цените* на своите конкуренти, той ги изтиска от полесражението или им отнема поне част от техния пласмент. И, най-после, нека си припомним, че текущата цена е винаги *по-висока* или *по-ниска* от *производствените разходи* в зависимост от това, дали продажбата на една стока става в благоприятен или неблагоприятен за индустрията сезон. Според това, дали пазарната цена на един аршин ленено платно е по-ниска или по-висока от обичайните му производствени разходи, ще се менят и процентите, с които капиталистът, който е използвал нови, по-продуктивни средства за производство, ще продава над действителните си производствени разходи.

Само че *привилегията* на нашия капиталист не е дълготрайна; други, съпернически с него капиталисти въвеждат същите машини, същото разделение на труда в същия или в още по-широк мащаб и тези нововъведения стават толкова всеобщи, че цената на лепеното платно се смъква не само *под старите*, но и *под новите му производствени разходи*.

Така че капиталистите се оказват един към друг в същото положение, в което се намираха *преди* въвеждането на новите средства за производство, и когато с тези средства могат да доставят двойно количество продукти на същата цена, *сега* са принудени да продават това двойно количество продукти *под* старата цена. На равнището на тези нови производствени разходи отново започва старата игра: още по-голямо разделение на труда, още повече машини, още по-широко експлоатиране на това разделение на труда и на тези машини. И конкуренцията отново ще предизвика същото противодействие на този резултат.

Виждаме как начинът на производство, средствата за производство постоянно се преобразяват коренно, революционизират се, как *разделението на труда неизбежно води към още по-голямо разделение на труда, прилагането на машини — към още по-широко прилагане на машини, производството в голям мащаб — към производство в още по-голям мащаб*.

Това е законът, който постоянно изхвърля буржоазното производство от старите му релси и принуждава капитала да напруга производителните сили на труда, *защото той* ги е напрегнал вече — законът, който не дава спокойствие на капитала и постоянно му нашепва: **Напред! Напред!**

Това е същият закон, който в рамките на периодичните колебания в търговията неизбежно изравнява цената на дадена стока до нейните *производствени разходи*.

Каквито и мощни средства за производство да прилага капиталистът, конкуренцията ще направи тези средства за производство всеобщи — и от момента, в който те са станали всеобщи, единственият резултат от по-голямата плодовитост на неговия капитал ще бъде това, че за *същата цена* сега той трябва да доставя 10, 20, 100 пъти повече продукти, отколкото преди. Но тъй като той ще трябва да пласира може би 1000 пъти повече, за да уравни новеси по-ниската продажна цена с по-голямо количе-

ство пласирани продукти; тъй като сега му е необходима по-масова продажба не само за да спечели повече, но и за да възстанови производствените разходи — самите оръдия на труда, както видяхме, все повече поскъпват, — и тъй като тази масова продажба е станала жизнен въпрос не само за него, но и за съперниците му, старата борба започва отново, и *то толкова по-ожесточено, колкото по-плодовити са изобретенията вече средства за производство. Следователно разделението на труда и прилагането на машини ще продължи да се развива в несравнено по-голям мащаб.*

Каквато и да е мощта на прилаганите средства за производство, конкуренцията се стреми да отнеме на капитала златните плодове на тази мощ, като свежда цената на стоката до производствените разходи, следователно — в същата степен, в която може да се произвежда по-евтино, т. е. със същото количество труд да се произвежда повече — тя прави по-евтиното производство, доставянето на все по-големи количества продукти за същата ценова сума неотменим закон. Така капиталистът не би спечелил нищо от своите усилия освен задължението да произвежда повече за същото работно време, с една дума, *по-трудни условия за нарастване стойността на своя капитал.* Затова, докато конкуренцията постоянно го преследва със своя закон за производствените разходи и всяко оръжие, което той кове против съперниците си, се обръща против самия него, капиталистът постоянно се стреми да надхитри конкуренцията, като на мястото на старите машини и старото деление на труда безспирно въвежда нови, наистина по-скъпи, но по-евтино произвеждащи машини и ново деление на труда, без да чака, докато вследствие на конкуренцията тези нововъведения остаряват.

Да си представим сега, че тази трескава дейност обхваща *едновременно целия световен пазар* — и ще разберем как нарастването, акумулацията и концентрацията на капитала имат за последица непрекъснато, надпреварващо самото себе си и във все по-огромни мащаби осъществявано деление на труда, прилагане на нови машини и усъвършенстване на старите.

Но как тези обстоятелства, които са неделими от нарастването на производителния капитал, влияят върху определянето на работната заплата?

По-голямото деление на труда дава възможност

на *един* работник да извършва работата на 5, 10, 20 души; следователно то увеличава конкуренцията между работниците 5, 10, 20 пъти. Конкуренцията между работниците се изразява не само в това, че един от тях се продава поевтино от другия; тя се изразява и в това, че *един* работник извършва работата на 5, 10, 20 души; и въведеното от капитала и все по-разширявано *разделение на труда* принуждава работниците да правят този вид конкуренция.

По-нататък: колкото повече се увеличава *разделението на труда*, толкова повече се *опростява* трудът. Особената сръчност на работника загубва всякаква стойност. Той се превръща в проста, еднообразна производителна сила, от която не се искат особени физически или умствени способности и навици. Неговият труд става достъпен за всички. Затова от всички страни го притискат конкуренти — и щепомним още, че колкото една работа е по-проста и по-лесно се научава, колкото по-малко производствени разходи са нужни за нейното усвояване, толкова по-ниско се смъква работната заплата, защото тя, както цената на всяка друга стока, се определя от производствените разходи.

Следователно, колкото по-неудовлетворяващ и по-досаден става трудът, толкова повече се засилва конкуренцията и се намалява работната заплата. Работникът се старее да запази размера на работната си заплата, като работи повече: било като се труди повече часове, било като произвежда повече за един час. Подтикван от нуждата, той засилва така още повече гибелните последици от разделения на труда. Резултатът е: *колкото повече той работи, толкова по-малка заплата получава* — и то по простата причина, че колкото повече работи, толкова по-силна конкуренция той прави на другарите си по работа и така ги превръща в свои конкуренти, които се предлагат на същите лъщи условия, както и той самият; следователно по простата причина, че в края на краищата той прави конкуренция *на самия себе си като член на работническата класа.*

Машините предизвикват същите последици в много по-голям мащаб, като изместват сръчни работници с не-сръчни, мъже — с жени, възрастни — с деца; когато се въвеждат машини за пръв път, работниците на ръчния труд масово се изхвърлят на улицата, а когато се усъвършенствуват, подобряват и заменят машините с по-про-

дуктивни машини, тогава се уволняват работници на малки групи. По-горе обрисовахме в бегли черти индустриалната война на капиталистите помежду им; *особеност на тази война е, че сраженията в нея се печелят не толкова с вербуване, колкото с уволняване на работническата армия. Пълксводците, капиталистите, се състезават помежду си кой може да уволни повече индустриални войници.*

Наистина буржоазните икономисти ни разправят, че работниците, станали излишни поради машините, намирали работа в *нови* отрасли на производството.

Те не се осмеляват да твърдят направо, че в новите отрасли на труда намират подслон същите работници, които са уволнени. Фактите говорят твърде силно против тая лъжа. Всъщност те твърдят само, че за *други съставни части на работническата класа*, напр. за оная част от младото работническо поколение, която вече била готова да навлезе в загиналия отрасъл на индустрията, ще се открият нови възможности за работа. Това, разбира се, е голямо утешение за отпадналите работници. На господата капиталистите не ще липсва свежа, годна за експлоатация кръв и плът — и те оставят мъртвите да погребват своите мъртъвци. Това е една утеха, която буржоата намират по-скоро за себе си, отколкото за работниците. Защото ако машините унищожеха цялата класа на наемните работници — какви ужасни времена биха настъпили за капитала, който без наеман труд престава да бъде капитал!

Но да допуснем, че както непосредствено изместените от машините работници, така и цялата част от младото поколение, която вече е дебнела за тази работа в дадения отрасъл, *намерят нова работа*. Може ли да се вярва, че новата работа ще се заплаща тъй високо, както изгубената? *Това би противоречило на всички икономически закони*. Видяхме, че съвременната индустрия води към постоянно заменяване на по-сложна, по-висша работа с по-опростена, по-низша.

Следователно как би могла една работническа маса, изхвърлена от машините от един индустриален отрасъл, да намери убежище в друг отрасъл, освен ако не е *заплащана по-ниско, по-лесно?*

Като изключение се сочат работниците, заети с производството на самите машини. Щом индустрията иска и

употребява повече машини, броят на машините неизбежно щял да се увеличава, следователно щяло да расте и производството на машини, а заедно с това и броят на заетите в това производство работници; при това работниците, заети в тоя отрасъл на индустрията, били квалифицирани, дори образовани работници.

След 1840 г. това твърдение, което и дотогава беше вярно само наполовина, изгуби всякаква сянка на правдивост, защото за производството на машини все по-всестранно се употребяват машини, не повече и не по-малко отколкото за производството на памучна прежда; а работниците в машинните фабрики в сравнение с тъй свършените машини могат да играят ролята само на съвсем прости машини.

Но вместо отпратения поради машините мъж фабриката може би дава работа на *три* деца и на *една* жена! А нима заплатата на мъжа не би трябвало да стига за трите деца и една жена? Нима минимумът на работната заплата не би трябвало да бъде достатъчен за запазване и увеличаване на рода? Какво доказват следователно тези любими буржоазни фрази? Само едно: че за да се осигури препитанието на *едно* работническо семейство, сега се употребяват *четири* пъти повече работнически живота, отколкото преди.

Да резюмираме: *Колкото повече нараства производителният капитал, толкова повече се разширява разделението на труда и прилагането на машини. Колкото повече се разширява разделението на труда и прилагането на машини, толкова повече се засилва конкуренцията между работниците, толкова повече намалява тяхната работна заплата.*

А освен това работническата класа се попълва и от *по-горните слоеве на обществото*; в редовете на пролетариата попадат редица дребни индустриалци и дребни рентиери, на които не остава нищо друго, освен по-скоро да вдигнат ръцете си наред с ръцете на работниците. Така гората от ръце, прострени нагоре и искащи работа, става все по-гъста, а самите ръце — все по-мършави.

От само себе си се разбира, че дребният индустриалец не може да издържи борбата, едно от първите условия на която е да произвежда във все по-големи мащаби, т. е. да бъде именно *едър*, а не дребен индустриалец.

Също така не се нуждае от по-нататъшни пояснения

и туй, че лихвата от капитала намалява в същата степен, в каквато се увеличават масата и броят на капитала, т. е. в каквато нараства капиталът, че затова дребният рентниер не може да живее повече от своята рента и е принуден да се насочи към индустрията, т. е. да увеличи редовете на дребните индустриалци, а с това и броя на кандидатите за пролетарии.

И, най-после, колкото повече описаното по-горе развитие заставя капиталистите да експлоатират във все по-големи мащаби съществуващите вече огромни средства за производство и за тази цел да привеждат в движение всички пружини на кредита, толкова повече зачестяват индустриалните земетръси, при които търговският свят се запазва само като жертвува на подземните богове част от богатствата, продуктите, дори и от производителните или — с една дума, увеличават се *кризите*. Те зачестяват и стават все по-остри, защото колкото повече расте количеството на продуктите, следователно и нуждата от разширени пазари, толкова повече се стеснява световният пазар, толкова по-малко нови пазари остават за експлоатация, тъй като всяка преходна криза е въвлякла в световната търговия някой нов или дотогава само повърхностно експлоатиран пазар. Но капиталът не само *живее* от труда. Като знатен варварин робовладелец той отнася със себе си в гроба трупове на своите роби — цели катакомби на работници, загинали през кризите. И така, виждаме: *ако капиталът расте бързо, несравнено по-бързо расте конкуренцията между работниците, т. е. колкото по-бързо расте капиталът, толкова повече намаляват относително източниците за работа, средствата за живот на работническата класа; и все пак бързото нарастване на капитала е най-благоприятното условие за наемния труд.*

Написано въз основа на лекциите,
прочетени през втората половина
на декември 1847 г.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 6, с. 427—458.

КАРЛ МАРКС

РАБОТНА ЗАПЛАТА, ЦЕНА
И ПЕЧАЛБА¹

[Предварителни бележки]

Граждани!

Преди да премина към въпроса по същество, позволете ми да направя няколко предварителни бележки.

На европейския континент сега цари истинска епидемия от стачки и общ повик за увеличение на работната заплата. Този въпрос ще бъде обсъден на нашия конгрес². Вие, които стоите начело на Международната работническа асоциация, трябва да имате твърдо становище по този важен въпрос. Ето защо смятам за свой дълг, дори с риск да подложам вашето търпение на тежко изпитание, да разгледам въпроса основно.

Друга предварителна бележка трябва да направя относно гражданина Уестън. Той не само изложи пред вас възгледи, които, както той знае, са крайно непопулярни сред работническата класа, но и публично ги е защитавал, както той смята, в интерес на работническата класа. Всички ние трябва да се отнесем с дълбоко уважение към подобна проява на морален кураж. Надявам се, че въпреки прямия тон на моя доклад, след завършването му гражданинът Уестън ще види, че съм съгласен с негова, което ми се струва, че е основната идея на неговите тези, които аз все пак в сегашната им форма не мога да не смятам за теоретично погрешни и практически опасни.

Сега преминавам направо към въпроса.

1. [Производство и работна заплата]

Аргументацията на гражданина Уестън почиваше фактически върху две предпоставки:

1. че сумата на националната продукция е нещо не-

изменно или, както биха казали математиците, *постоянно* количество или *постоянна* величина.

2. че *сумата на реалната работна заплата*, т. е. на работната заплата, измервана с количеството стоки, които могат да бъдат купени с нея, е *неизменна сума, постоянна* величина.

Първото му твърдение е явно погрешно. Вие знаете, че стойността и масата на продукцията от година на година се увеличават, че производителната сила на националния труд нараства и че количеството пари, необходимо за обръщението на тази нарастваща продукция, постоянно се променя. Това, което е вярно за една година и за различни, сравнявани помежду им години, е вярно и за всеки отделен ден на годината. Количеството, или величината, на националната продукция непрекъснато се променя. Тя не е *постоянна*, а *променлива* величина и дори да се абстрахираме от промените в числеността на населението, тя не може да не бъде такава поради постоянните изменения в *натрупването на капитала* и в *производителната сила на труда*. Безспорно е, че ако днес настъпи *покачване на общото равнище на работната заплата*, това покачване *само по себе си* не би изменило *непосредствено* масата на продукцията, каквито и да са неговите по-нататъшни последици. То би изхождало преди всичко от сегашното положение на нещата. Но ако *преди* покачването на работната заплата националната продукция е била *променлива*, а не *постоянна*, тя ще бъде променлива, а не постоянна и *след* това покачване.

Но да приемем, че количеството на националната продукция е *постоянно*, а не *променливо*. Дори в този случай онова, което нашият приятел Уестън смята за логически извод, би си останало само голо твърдение. Ако имаме определено число, да речем 8, *абсолютните* граници на това число никак не пречат на неговите съставни части да променят своите *относителни* граници. Ако печалбата е равна на 6, а работната заплата на 2, работната заплата би могла да се покачи на 6, а печалбата да спадне на 2 и все пак общата сума да си остане 8. Така че постоянното количество на продукцията съвсем не доказва, че сумата на работната заплата е постоянна. Как доказва прочее нашият приятел Уестън тази постоянност? Просто като заявява за нея.

Но дори да се съгласим с неговото твърдение, от него

произтичат две неща, докато той вижда само едно. Ако сумата на работната заплата е постоянна величина, тя не може да бъде нито увеличена, нито намалена. Следователно, ако работниците постъпват глупаво, като извоюват временно увеличение на работната заплата, не помалко глупаво постъпват и капиталистите, като извоюват временно намаление на работната заплата. Нашият приятел Уестън не отрича, че при известни обстоятелства работниците *могат* да наложат увеличение на работната заплата, но тъй като сумата на работната заплата според него е по природа постоянна величина, трябвало да последва реакция. От друга страна, той знае също, че капиталистите *могат* да извоюват намаление на работната заплата и те в действителност постоянно се стремят към това. Според принципа за постоянната работна заплата и в този случай би трябвало да последва реакция, както и в другия. Следователно, ако работниците се противопоставят на опитите за намаление на работната заплата или на вече извършеното намаление, те биха действували съвсем правилно. Следователно те ще постъпват правилно и тогава, когато извоюват *увеличение на работната заплата*, защото всяко *противдействие* срещу намаляване на работната заплата е *действие* за увеличаване на работната заплата. Според собствения принцип на гражданина Уестън за *постоянната работна заплата* работниците трябва следователно при известни обстоятелства да се обединяват и да се борят за повишаване на работната заплата.

Ако отхвърля този извод, той трябва да се откаже и от предпоставката, от която последният произтича. Вместо да казва, че сумата на работната заплата е *постоянна величина*, той би трябвало да каже, че макар и да не може и не трябва да се *повишава*, тя, напротив, може и трябва да *спада*, щом капиталът намери за добре да я понижи. Ако на капиталиста е угодно да ви храни с картофи вместо с месо и с овес вместо с пшеница, вие трябва да приемете неговата воля като закон на политическата икономия и да ѝ се подчините. Ако в една страна, например в Съединените щати, равнището на работната заплата е по-високо, отколкото в друга, например в Англия, вие трябва да си обясните тази разлика в равнището на работните заплати с разликата в желанието на американския и на английския капиталист — метод, който без

съмнение би опростил много изучаването не само на икономическите, но и на всички други явления.

Но дори и в този случай ние бихме могли да запитаме, *защо* желанието на американския капиталист се различава от желанието на английския капиталист? И за да отговорите на този въпрос, вие трябва да излезете извън сферата на *желанието*. Някой поп може да ми разправя, че бог иска във Франция едно, а в Англия друго. Ако поискам да ми обясни тази двойственост на желанията, той може да има тупето да ми отговори, че божя воля е да има във Франция едно желание, а в Англия друго. Но нашият приятел Уестън сигурно последен би се възползвал от подобна аргументация, която е пълно отрицание на всяко разумно мислене.

Желанието на капиталиста положително е да вземе, каквото може. Но нашата згдача е не да приказваме за неговото *желание*, а да изследваме неговата *сила*, *границите на тази сила и характера на тези граници*.

2. [Производство, работна заплата, печалба]

Докладът, който гражданинът Уестън изнесе пред нас, би могъл да се побере в орехова черупка.

Цялото му изложение се свежда до следното: ако работническата класа принуди класата на капиталистите да плаща 5 шил. вместо 4 във формата на парична работна заплата, тогава капиталистът ще ѝ дава обратно във формата на стоки стойност от 4 вместо 5 шил. Работническата класа ще трябва да плаща 5 шил. за онова, което преди увеличението на работната заплата е купувала за 4 шил. Но защо това е така? Защо при размяната за 5 шил. капиталистът дава стойност само от 4 шил.? Защото сумата на работната заплата е постоянна. Но защо тя е установена на 4 шил. стокова стойност? Защо не на 3 или на 2 шил., или на някаква друга сума? Ако границата на сумата на работната заплата е установена от някакъв икономически закон, който еднакво не зависи нито от желанието на капиталиста, нито от желанието на работника, тогава гражданинът Уестън трябваше преди всичко да изложи този закон и да го докаже. Освен това той беше длъжен да докаже, че фактически плащаната във

всеки даден момент сума на работната заплата винаги точно съответствува на необходимата сума на работната заплата и никога не се отклонява от нея. От друга страна, ако дадената граница на сумата на работната заплата зависи *само от желанието* на капиталиста или от границите на неговата алчност, тогава тя е произволна граница. В нея няма нищо необходимо. Тя може да бъде изменена по волята на капиталиста, следователно и *против* неговата воля.

Гражданинът Уестън илюстрира теорията си със следния пример: ако един супник съдържа определено количество супа, която трябва да бъде изядена от определен брой лица, увеличаването на широчината на лъжиците не би предизвикало увеличаване на количеството на супата. Нека гражданинът Уестън не ми се сърди, но този пример ми се струва доста глупав.* Той ми напомни до известна степен за подобно сравнение, с което си е послужил Менений Агрипа. Когато римските плебеи обявили стачка против римските патриции, патрицият Агрипа им казал, че патрицианският стомах храни плебейските членове на държавното тяло. Но Агрипа не успял да докаже, че членовете на един човек могат да бъдат хранени чрез пълнене стомаха на друг. Гражданинът Уестън от своя страна е забравил, че супникът, от който ядат работниците, е напълнен с целия продукт на националния труд и че онова, което им пречи да вземат от него повече, не е нито малкият размер на супника, нито оскъдността на неговото съдържание, а само малките размери на техните лъжици.

С каква хитрост капиталистът получава възможност вместо 5 шил. да дава обратно стойност от 4 шилинга? С повишаване цената на продаваната от него стока. Но няма покачването, дори изобщо изменението на стоковите цени зависи, няма самите стокови цени зависят само от волята на капиталиста? Или, напротив, необходими са определени условия, за да направят тази воля ефикасна? Ако не, тогава покачването и спадането, непрестанните колебания на пазарните цени стават неразрешима загадка.

Щом приемаме, че не е станала никаква промяна нито

* В оригинала игра на думи: «spoon» — «лъжица» и «простак», «spoonу» — «глупав», «вулгарен». *Ред.*

в производителната сила на труда, нито в размера на капитала и на употребения труд, нито в стойността на парите, в които са изразени стойностите на продуктите, а е станало *изменение само в равнището на работната заплата*, как това *повишаване на работната заплата* би могло да повлияе *върху стокските цени*? Само чрез повлияване върху съществуващото съотношение между търсенето и предлагането на тези стоки.

Съвсем вярно е, че работническата класа, разглеждана като цяло, изразходва и е принудена да изразходва целия си доход само за средства за живот. Така че едно общо повишаване равнището на работната заплата би предизвикало увеличаване на търсенето на средства за живот и следователно би предизвикало покачване на техните *пазарни цени*. Капиталистите, които произвеждат тези средства за живот, биха били обезщетени за повишената работна заплата чрез покачващите се пазарни цени на техните стоки. Но как стои работата с другите капиталисти, които *не* произвеждат средства за живот? А не бива да мислите, че те са една шепа. Ако вземете под внимание, че $\frac{2}{3}$ от националния продукт се консумират от $\frac{1}{6}$ от населението — и дори от една седма, както неотдавна твърдеше един член на камарата на общините, — ще разберете каква грамадна част от националния продукт трябва да бъде произвеждана във формата на луксозни артикули или да бъде *разменяна* срещу луксозни артикули и какво грамадно количество дори от средствата за живот трябва да бъде *прахосвано* за лакеи, коне, котки и т. н. — *прахосничество*, за което от опит знаем, че при покачване на цените на хранителните продукти винаги претърпява значително ограничение.

И така, какво би било положението на капиталистите, които *не* произвеждат средства за живот? Защото ако *нормата на печалбата* би *спаднала* вследствие на общото повишаване на работната заплата, те не биха могли да намерят обезщетение, като *увеличат цените на своите стоки*, тъй като търсенето на тия стоки не би се увеличило. Техният доход би се намалил и от този намален доход те би трябвало да плащат повече за същото количество средства за живот с покачени цени. Но това още няма да бъде всичко. Тъй като техният доход би се намалил, те биха могли по-малко да изразходват за луксозни предмети и по този начин взаимното търсене на техните съот-

ветни стоки би намаляло. Вследствие на това намаляване цените на техните стоки биха спаднали. Ето защо в тези клонове на индустрията *нормата на печалбата* би спаднала, и то не само пропорционално на общото повишаване на равнището на работната заплата, но и пропорционално на съвкупното действие на общото повишаване на работната заплата, покачването на цените на средствата за живот и спадането на цените на луксозните артикули.

Какви биха били последиците от тази *разлика в нормите на печалбата* от вложените в различните клонове на индустрията капитали? Разбира се, същите, които настъпват обикновено, когато по някоя причина в средните норми на печалбата в различните области на производството се появят различия. Капиталът и трудът ще се прехвърлят от по-малко доходните в по-доходните клонове; и това прехвърляне би продължило, докато предлагането в един клон на индустрията не се повиши съответно на увеличеното търсене и не спадне в други клонове съответно на намаленото търсене. *Щом настъпи тази промяна, общата норма на печалбата* в различните клонове на индустрията ще се *изравни* отново. Тъй като цялото прехвърляне е предизвикано първоначално от просто изменение в съотношението между предлагането и търсенето на различни стоки, с отпадането на причината би престанало и действието и *цените* биха се върнали към своето предишно равнище и своето предишно равновесие. Поради повишаването на работната заплата *спадането на нормата на печалбата* би станало *всеобщо*, вместо да остане ограничено в няколко клона на индустрията. Според нашата предпоставка не би настъпила промяна нито в производителната сила на труда, нито в общото количество на продукцията, обаче това *дадено количество продукция* би *изменило само своята форма*. По-голямата част от продукта би съществувала във вид на средства за живот, а по-малката част — във вид на луксозни артикули или, което е същото, по-малката част би била разменяна срещу чуждестранни луксозни артикули и би била консумирана в своята първоначална форма, или, което пак се свежда до същото, по-голяма част от собствената продукция би била разменяна срещу чуждестранни средства за живот вместо срещу луксозни артикули. Така че общото повишаване на равнището на работната заплата би довело, след временно нарушение на равновесието на пазарните цени,

само до общо спадане на нормата на печалбата без дълготрайно изменение на стоковите цени.

Ако ми бъде възразено, че при тази аргументация аз приемам, че целият прираст на работната заплата се изразходва за средства за живот, ще отговоря, че изхождах от най-благоприятна за гледището на гражданина Уестън предпоставка. Ако прирастът на работната заплата беше изразходван от работниците за неща, които преди не са влизали в тяхната консумация, фактическото увеличение на тяхната покупателна сила нямаше да се нуждае от доказване. Но тъй като това увеличение на покупателната сила е само последица от повишаването на работната заплата, то трябва точно да съответствува на намалението на покупателната сила на капиталистите. Затова *общото търсене* на стоки не би се *увеличило*, а *съответно биха се изменили* съставните части на това търсене. Увеличаващото се търсене на едната страна би се ургвисвежвало чрез намаляващото се търсене на другата страна. Тъй че при неизменност на общото търсене не би могла да настъпи никаква промяна в пазарните цени на стоките.

Следователно вие сте изправени пред следната дилема: или прирастът на работната заплата се изразходва равномерно за всички предмети за потребление и в такъв случай увеличението на търсенето от страна на работническата класа трябва да бъде уравновесено чрез ограничаване на търсенето от страна на капиталистическата класа, или пък прирастът на работната заплата се изразходва само за някои стоки, чиито пазарни цени временно се увеличават. В такъв случай последвалото повишаване на нормата на печалбата в едни клонове на индустрията и съответното ѝ спадане в други ще предизвика промяна в разпределението на капитала и труда, докато предлагането се повиши съобразно с увеличеното търсене в един клон на индустрията и се намали съобразно с намаленото търсене в друг клон. При едната предпоставка няма да настъпи промяна в цените на стоките. При другата предпоставка след известни колебания на пазарните цени разменните стойности на стоките ще се върнат до предишното равнище. При двете предпоставки общото повишаване на равнището на работната заплата в последна сметка няма да доведе до нищо друго освен до общо спадане на нормата на печалбата.

За да възбуди вашето въображение, гражданинът Уес-

тън ви предложи да помислите за затрудненията, които би предизвикало едно общо покачване на работната заплата на английските селскостопански работници от 9 на 18 шил. Помислете, провиква се той, за грамадното увеличаване на търсенето на средства за живот и предизвиканото от това страшно повишаване на техните цени. А вие всички знаете, че средната работна заплата на американските селскостопански работници е над два пъти по-висока от тая на английските, въпреки че цените на селскостопанските продукти в Съединените щати са по-ниски, отколкото в Англия, въпреки че в Съединените щати общото отношение между капитала и труда е същото като в Англия и въпреки че обемът на годишната продукция в Съединените щати е много по-малък, отколкото в Англия. Но защо тогава нашият приятел бие тревога? Просто за да ни отклони от същинския въпрос. Едно внезапно повишаване на работната заплата от 9 на 18 шил. би означавало внезапно повишаване със 100%. Е добре, ние съвсем не обсъждаме въпроса, дали общото равнище на работната заплата в Англия би могло да бъде повишено внезапно със 100%. Нас изобщо съвсем не ни занимава *величината* на повишаването, която във всеки отделен случай зависи от дадените условия и трябва да бъде съобразена с тях. Нашата задача е само да изследваме какво ще бъде действието на едно общо повишаване на равнището на работната заплата дори и ако то е само 1 процент.

Оставям настрана измисленото от нашия приятел Уестън повишение от 100% и обръщам вашето внимание върху действителното повишаване на работната заплата, каквото имаше във Великобритания от 1849 до 1859 г.

Всички вие сте запознати със закона за 10-часовия или по-точно за 10 $\frac{1}{2}$ -часовия работен ден, който е в сила от 1848 г. Това беше едно от най-големите икономически преобразования, които станаха пред очите ни. Това беше внезапно и принудително повишаване на работната заплата не в отделни клонове на местното производство, а в главните клонове на индустрията, чрез които Англия господствува на световния пазар. Това беше повишаване на работната заплата при изключително неблагоприятни условия. Д-р Юър, професор Сениър и всички други официални икономисти, глашатаи на средната класа, доказваха — и, трябва да кажа, с много по-убедителни основания, отколкото нашият приятел Уестън, — че с това би

ударил погребалната камбана за английската индустрия. Те доказеха, че се касае не само за обикновено повишаване на работната заплата, но за повишаване, предизвикано от намаляването на употребеното количество труд и базиращо се върху него. Те твърдяха, че дванадесетият час, който искат да отнемат на капиталиста, Сил тъкмо единственият час, от който той извлечал печалбата си. Те заплашваха, че това щяло да доведе до намаление на натругването, покачване на цените, загубване на пазари, свиване на производството, оттук обратно въздействие върху работната заплата и най-сетне разорение. Те дори заявяваха, че законът на Максимилиан Робеспьер за максимума³ е нищожна работа в сравнение с този; и в известен смисъл бяха прави. Добре, а какъв беше резултатът? Повишаване на паричната работна заплата на фабричните работници въпреки намаляването на работния ден, значително увеличение на броя на заетите фабрични работници, постоянно спадане на цените на техните продукти, феноменално развитие на производителната сила на техния труд, невиджано прогресивно разширяване на пазарите за техните стоки. В 1860 г. в едно дружество за съдействие на науката в Манчестър аз самият слушах признанието на господин Нюмън, че той, както и д-р Юър, Сениър и всички други официални светила на икономическата наука се били заблудили, докато инстинктът на народа се оказал прав. Споменавам господин У. Нюмън⁴, а не професор Френсис Нюмън, понеже той заема видно място в икономическата наука като сътрудник на господин Томъс Тук и издател на неговата книга «История на цените», това великолепно съчинение, което проследява историята на цените от 1793 до 1856 г.⁵ Ако фиксираната на нашия приятел Уестън за фиксирана сума на работната заплата, фиксирано количество продукция, фиксирано равнище на производителната сила на труда, фиксирана и неизменна воля на капиталистите и всички останали негови фиксираности и окончателности бяха правилни, тогава печалните предсказания на професор Сениър щяха да бъдат правилни и неправ щеше да бъде Робърт Оуен, който още в 1816 г. предложи общо намаляване на работния ден като първа подготвителна стъпка към освобождението на работническата класа⁶ и въпреки общия предразсъдък фактически на свой риск го въведе в своята текстилна фабрика в Ню Ланарк.

През същото време, когато беше въведен законът за десетчасовия работен ден и когато последва повишаването на работната заплата, във Великобритания настъпи — по причини, чието изреждане тук не е необходимо — общо повишаване на работните заплати на селскостопанските работници.

Макар за моята непосредствена цел да не е необходимо, аз ще си позволя, за да не бъдете въведени в заблуждение, да направя няколко предварителни бележки.

Ако някой отначало е получавал 2 шил. седмична работна заплата и след това неговата работна заплата се повиши на 4 шил., равнището на работната заплата се е повишило със 100%. Изразено като повишаване на равнището на работната заплата, това изглежда чудесно, макар *действителната сума на работната заплата* 4 шил. седмично да си остава все пак мизерно ниска, гладна работна заплата. Не бива следователно да се оставяте да бъдете заслепявани от гръмките проценти за *равнището на работната заплата*. Трябва винаги да питате: каква беше *първоначалната сума*?

Освен това вие ще разберете, че ако 10 работници получават по 2 шил. седмично, 5 работници — по 5 шил., и 5 други работници — по 11 шил., тези 20 души биха получавали общо 100 шил., или 5 фунта ст. седмично. Ако след това *общата сума* на тяхната седмична работна заплата се повиши, да речем, с 20%, би се получило едно увеличение от 5 на 6 фунта стерлинги. Ако вземем средната величина, бихме могли да кажем, че *същото равнище на работната заплата* се е повишило с 20%, макар че в действителност работната заплата на 10 работници е останала същата, докато тази от едната група от 5 работници се е повишила само от 5 на 6 шил. на човек, а на другата група от 5 работници — от общо 55 на 70 шил. Половината работници изобщо не са подобрили положението си, $\frac{1}{4}$ от тях в незначителна степен и само $\frac{1}{4}$ действително са го подобрили. Средно пресметнато обаче, *общата сума на работните заплати на тези 20 работници* се е увеличила с 20% и доколкото се имат предвид целият капитал, който ги ангажира, и цените на стоките, които те произвеждат, все едно е, че всички те са участвували еднакво в средното повишаване на работната заплата. В земеделското производство, където равнището на работната заплата в отдел-

ните графства на Англия и Шотландия е много различно, повишаването би се отразило много нееднакво.

Най-после, през времето, когато стана това повишаване на работната заплата, се проявиха противодействащи влияния, като например новите данъци, предизвикани от руската война, масовото разрушаване на жилищата на селскостопанските работници⁷ и т. н.

След толкова предварителни бележки преминавам към констатацията, че от 1849 до 1859 г. повишаването на средното равнище на работната заплата на селскостопанските работници във Великобритания стигна *приблизително до 40%*. Бих могъл да приведа обилни подробности за доказване на твърдението си, но за настоящата цел смятам, че е достатъчно да посоча добросъвестния и критичен доклад, изнесен в 1860 г. от починалия господин *Джон К. Мортън* в Лондонското дружество за изкуствата на тема: *«Силите, използвани в селското стопанство.»*⁸ Господин Мортън привежда статистически данни, които той е събрал от разписки и други автентични документи от приблизително сто фермери от 12 шотландски и 35 английски графства.

Според възгледа на нашия приятел Уестън и във връзка с едновременното повишаване на работната заплата на фабричните работници би трябвало през 1849—1859 г. да настъпи огромно покачване на цените на земеделските произведения. А какво стана в действителност? Въпреки войната с Русия и последвалите неблагоприятни реколти през 1854—1856 г. средната цена на пшеницата — главния селскостопански продукт на Англия — спадна от близо 3 фунта ст. за квартал през 1838—1848 г. на близо 2 фунта ст. и 10 шил. за квартал през 1849—1859 г. Това означава спадане на цената на пшеницата с повече от 16% при едновременно средно повишаване на работната заплата на селскостопанските работници с 40%. През същия период, ако сравним края с началото, т. е. 1859 с 1849 г., официално установеният пауперизъм намаля от 934 419 на 860 470 души, което прави една разлика от 73 949 души. Признавам, че това е много малко намаление, което през следващите години отново изчезна, но все пак е намаление.

Би могло да се каже, че вследствие отменяването на житните закони⁹ вносът на чуждестранно жито през периода от 1849 до 1859 г., сравнен с този от периода 1838—

1848 г., се е увеличил повече от двойно. А какво следва от това? От гледището на гражданина Уестън би могло да се очаква, че това внезапно грамадно и постоянно нарастващо търсене на чуждестранните пазари страшно ще покачи там цените на селскостопанските продукти, тъй като действието на увеличеното търсене, безразлично дали то идва отвън или отвътре, си остава еднакво. А какво стана фактически? Като се изключат няколкото години с лоши реколти, разорителното спадане на цената на житото беше през целия този период постоянна тема за оплакване във Франция; американците отново и отново се виждаха принудени да изгарят излишния си продукт; а Русия — ако можем да вярваме на господин Ъркърт — разпалваше гражданската война в Съединените щати, тъй като нейният износ на селскостопански продукти беше ограничен от американската конкуренция на европейските житни пазари.

В своята абстрактна форма аргументът на гражданина Уестън би могъл да се сведе до следното: всяко увеличение на търсенето става винаги върху основата на дадено количество продукция. Затова то *никога не може да увеличава предлагането на търсените стоки, а може само да покачва техните парични цени.* Но пък обикновеното наблюдение показва, че нарасналото търсене оставя пазарните цени на стоките в известни случаи съвсем непроменени, докато в други случаи то предизвиква временно покачване на пазарните цени, последвано от нараснало предлагане, а след това пак връщане на цените на първоначалното им равнище, а в много случаи и под него. Дали повишаването на търсенето настъпва вследствие прираста на работната заплата или поради някаква друга причина — това не изменя нищо в условията на проблемата. От гледището на гражданина Уестън общото явление е също така мъчно обяснимо, както и явлението, настъпило при изключителните обстоятелства на повишаване на работната заплата. Поради това неговата аргументация нямаше никаква връзка с разглеждания от нас въпрос. Тя беше само израз на неговата безпомощност да се справи в закона, по силата на който увеличаването на търсенето, вместо да предизвика окончателно покачване на пазарните цени, довежда, обратно, до увеличаване на предлагането.

3. [Работна заплата и пари]

На втория ден от разискванията нашият приятел Уестън облече своето старо твърдение в нови форми. Той каза: поради общото повишаване на паричните работни заплати са необходими повече средства за обръщение за изплащане на същата работна заплата. Тъй като парите в обръщение са *постоянни*, как може с тези средства за обръщение да бъдат изплатени повишените парични работни заплати? Най-напред затруднението възникваше поради факта, че въпреки повишаването на паричната работна заплата на работника, все пак припадащото му се количество стоки е постоянно; сега то произтича от увеличената парична работна заплата въпреки постоянното количество стоки. Разбира се, ако отхвърлите първоначалната му догма, ще изчезнат и неговите предизвикани от нея затруднения.

Все пак аз ще докажа, че този въпрос за паричното обръщение няма абсолютно нищо общо с разглеждания от нас въпрос.

Във вашата страна платежният механизъм е много по-съвършен, отколкото в която и да било друга европейска страна. Благодарение на големината и концентрацията на банковата система необходими са много по-малко средства за обръщение, за привеждане в циркулация на същото количество стойности и за сключване на също такъв или по-голям брой сделки. Например що се отнася до работната заплата, английският фабричен работник я изразходва всяка седмица при бакалина, който всяка седмица я изпраща на банкера; последният от своя страна всяка седмица я връща отново на фабриканта, който я изплаща пак на своите работници, и т. н. Благодарение на този механизъм годишната работна заплата на работника, равна, да речем, на 52 фунта ст., може да бъде изплащана с един-единствен соверен*, който всяка седмица описва същия кръг. В Англия този механизъм е дори по-малко съвършен, отколкото в Шотландия и той не навсякъде е еднакво съвършен; поради тази причина ние виждаме, че например в някои земеделски области са необходими много повече средства за обръщение в сравне-

* Соверен — английска златна монета на стойност 1 фунт стерлинг. *Ред.*

ние с фабричните области, за да може да циркулира много по-малка стойностна сума.

Ако преминете на другата страна на Канала, ще видите, че там *паричната работна заплата* е много по-ниска, отколкото в Англия, че в Германия, Италия, Швейцария и Франция обаче тя се привежда в циркулация посредством много по-голямо количество *средства за обръщение*. Същият този соверен не стига така бързо до банкера и не се връща така бързо при индустриалния капиталист; и затова вместо един соверен за годишна циркулация на 52 фунта ст. са необходими може би три соверена за циркулация на годишни работни заплати, възлизаци на 52 фунта стерлинги. Тъй че ако сравните континенталните страни с Англия, веднага ще видите, че ниската парична работна заплата може да се нуждае за своята циркулация от много повече средства за обръщение, отколкото високата парична работна заплата и че това всъщност е чисто технически въпрос, който е съвсем чужд на нашата тема.

Според най-точните изчисления, които ми са известни, годишният доход на работническата класа в Англия може да бъде оценен на 250 милиона фунта стерлинги. Тази огромна сума се привежда в циркулация с помощта на близо 3 милиона фунта стерлинги. Да приемем, че настъпи повишаване на работната заплата с 50%. Тогава вместо 3 милиона биха били необходими $4\frac{1}{2}$ милиона средства за обръщение. Тъй като доста значителна част от всекидневните си разходи работникът заплаща със сребро и мед, т. е. с прости стойностни знаци, чието стойностно отношение спрямо златото е определено произволно със закон, също както отношението на необменяемите книжни пари, увеличението на паричната работна заплата с 50% би изисквало в най-лошия случай допълнителна циркулация на соверени на сума, да речем, един милион. Един милион, който сега лежи във формата на кюлчета злато или златни монети в хранилищата на Английската банка или на частните банки, би се намирал в циркулация. Но дори и нищожният разход, който би бил причинен от допълнителното сечене на пари или от допълнителното изтъркване на този милион, би могъл и действително ще бъде спестен, ако възникне някакво усложнение поради нуждата от допълнителни средства за обръщение. Всички знаете, че средствата за обръщение в тази страна се делят на две големи групи. Единият вид, състоящ се

от банкноти с различна номинална стойност, служи в оборотите между търговци и при по-големи плащания, извършвани от потребители на търговци, докато в дребната търговия циркулира другият вид средства за обръщение — металните пари. Макар и различни, тези два вида средства за обръщение взаимно се заместват. Така златните монети в доста значителна част циркулират дори при по-големи плащания, където става нужда освен кръглите суми да се доплащат и части под 5 фунта стерлинги. Ако утре бъдат пуснати в обръщение банкноти от по 4, 3 или 2 фунта ст., тогава златните монети, които пълнят тези циркулационни канали, веднага ще бъдат изтласкани оттам и ще нахлуят в онези канали, където в резултат от увеличаването на паричната работна заплата ще се чувствува нужда от тях. Тъй че допълнителният милион, който става необходим поради увеличението на работната заплата с 50%, ще бъде доставен, без да се прибави нито един-единствен соверен. Същият резултат би могъл да бъде постигнат и без нито една допълнителна банкнота, като се увеличи циркулацията на полици, както е било много дълго време в Ланкашър.

Ако общото повишаване на равнището на работната заплата например със 100%, както гражданинът Уестън приема за работната заплата на селскостопанските работници, би предизвикало голямо покачване на цените на средствата за живот и — според неговия възглед — би изисквало добавъчна сума от средства за обръщение, която не би могла да бъде набавена, тогава *общото спадане на работната заплата* би трябвало да доведе до същия резултат от същия размер, но в обратна посока. Чудесно! Вие всички знаете, че годините от 1858 до 1860 бяха най-благоприятните за памучната индустрия и че особено 1860 година няма равна на себе си в това отношение в летописите на този отрасъл, като в същото време бяха в голям разцвет и другите клонове на индустрията. Работните заплати на работниците в памучната индустрия и на всички други работници в свързаните с тази индустрия отрасли бяха през 1860 г. по-високи откогато и да било по-рано. Но избухна американската криза и всички тези работни заплати бяха внезапно смъкнати до около една четвърт от техния предишен размер. В противоположна посока това би означавало покачване с 300 процента. Ако работната заплата се повиши от 5 на 20 шилинга, ние каз-

ваме, че се е повишила с 300%; ако се понижи от 20 на 5 шил., казваме, че се е понижила със 75%; но размерът на увеличението в единия случай и размерът на намалението в другия биха били еднакви, а именно 15 шил. Следователно това беше безпрецедентно внезапно изменение на равнището на работната заплата, обхващащо едновременно такъв брой работници, който, ако смятаме не само непосредствено заетите в памучната индустрия, но и косвено зависещите от тази индустрия работници, беше един път и половина по-голям от броя на селскостопанските работници. Но спадна ли цената на пшеницата? Не, тя се *покачи* от средна годишна цена 47 шил. и 8 пенса за квартал през трите години 1858—1860 до средна годишна цена 55 шил. и 10 пенса за квартал през трите години 1861—1863. Що се отнася до средствата за обръщение, през 1861 г. в монетния двор бяха насечени монети за 8 673 232 фунта ст. срещу 3 378 792 фунта ст. през 1860 г., т. е. през 1861 г. бяха насечени монети за 5 294 440 фунта ст. повече, отколкото през 1860 г. Наистина банкнотите в обръщение през 1861 г. бяха с 1 319 000 фунта ст. по-малко, отколкото през 1860 г. Нека приспадем това. Все пак през 1861 г. остава един излишък от средства за обръщение в сравнение с благодатната 1860 г., който възлиза на 3 976 130 фунта ст., или около 4 милиона фунта ст.; но златният запас на Английската банка същевременно беше намален, макар и не в същата, но почти в същата пропорция.

Да сравним 1862 г. с 1842 г. Независимо от грамадното увеличение на стойността и количеството на стоките, намиращи се в обръщение, само капиталът, внесен при редовни условия за акции, облигации и т. н. за железниците в Англия и Уелс, възлезе на 320 млн. фунта ст. — сума, която в 1842 г. би изглеждала баснословна. При все това общите суми на намиращите се в обръщение през 1862 и 1842 г. пари бяха горе-долу еднакви; изобщо вие ще установите, че независимо от грамадното покачване на стойността не само на стоките, но и на паричните сделки парите в обръщение имат тенденция към прогресивно намаление. От гледището на нашия приятел Уестън това е неразрешима загадка.

Ако беше вникнал малко по-дълбоко в този въпрос, той щеше да открие, че — абсолютно независимо от работната заплата и като се приеме тя за неизменна — стой-

ността и количеството на стоките, които трябва да бъдат в обръщение, и изобщо сумата на намиращите се в обръщение пари всеки ден се променят; че количеството на издаваните банкноти всекидневно се променя; че сумата на плащанията, които без намесата на парите се извършват посредством полици, чекове, жиро-кредити, уравнителни камари, всеки ден се променя; че доколкото са необходими налични пари като средство за обръщение, отношението между намиращите се в обръщение монети, от една страна, и, от друга страна, намиращите се в резерв и лежащи в подземията на банките монети и кюлчета всеки ден се изменя; че количеството на поглъщания от националната циркулация и изплащан в чужбина за международната циркулация благороден метал всеки ден се изменя. Той би открил, че неговата догма за постоянните средства за обръщение е страхотно заблуждение, несъвместимо с нашия всекидневен живот. Той би изследвал законите, които позволяват паричното обръщение да се приспособява към така постоянно изменящите се условия, вместо да превръща своето погрешно схващане на законите за паричното обръщение в аргумент срещу повишаването на работната заплата.

4. [Предлагане и търсене]

Нашият приятел Уестън се ръководи от латинската поговорка: *repetitio est mater studiorum*, т. е. повторението е майка на знанието, и затова той повтори своята първоначална догма в нова форма — че свиването на паричното обръщение, което било резултат от повишаването на работната заплата, предизвиквало намаление на капитала и т. н. Свършил с неговата приумица за паричното обръщение, смятам за съвсем безполезно да се спирам на въображаемите последици, които възникват, както той си фантазира, от въображаемите злополучия в обръщението. Ще сведа сега неговата догма, която е винаги една и съща, в колкото и различни форми да я повтаря, до нейния най-прост теоретичен израз.

Некритичният начин, по който той е разгледал своята тема, ще стане очевиден от една-единствена забележка. Той се обявява против повишаването на работната заплата или против високата работна заплата като резултат

тат от такова повишаване. Но аз го питам: какво е висока и какво е ниска работна заплата? Защо например 5 шил. седмично означават ниска, а 20 шил. седмично — висока работна заплата? Ако 5 е ниско в сравнение с 20, то 20 е още по-ниско в сравнение с 200. Ако някой, който трябва да прочете лекция за термометъра, започнеше с декламации на ниски и високи градуси, той не би предал никому никакво знание. Той би трябвало преди всичко да ми разясни как се установяват точката на замръзването и точката на кипенето и как тези меродавни точки се определят от природни закони, а не от хрумването на продавачите или на производителите на термометри. Но във връзка с работната заплата и печалбата гражданинът Уестън не само пропусна да изведе такива отправни точки от икономическите закони, но дори и не е намерил за нужно да ги потърси. Той се е задоволил да приеме общоупотребяваните изрази за ниско и високо, сякаш те имат някакво точно определено значение, макар и да е очевидно, че работната заплата може да бъде наречена висока или ниска само в сравнение с някакъв стандарт, с който да се измерват нейните величини.

Той не ще бъде в състояние да ми обясни защо определена парична сума се дава за определено количество труд. Ако ми отговореше: «Това се определя от закона за предлагането и търсенето», аз бих го запитал преди всичко, от кой закон се регулира самото предлагане и самото търсене? А това възражение веднага би го накарало да замлъкне. Отношенията между предлагането и търсенето на труд постоянно се изменят, а заедно с тях и пазарните цени на труда. Ако търсенето превишава предлагането, работната заплата се повишава; ако предлагането превишава търсенето, работната заплата се понижава, макар че при подобни обстоятелства би могло да стане нужда да бъде *установено* действителното положение с търсенето и предлагането чрез стачка например или по някакъв друг начин. Но ако признавате предлагането и търсенето за закон, който регулира работната заплата, би било както детинщина, така и безполезно да фучите срещу едно повишаване на работната заплата, тъй като според онзи висш закон, на който се позовавате, периодичното покачване на работната заплата е също така необходимо и закономерно, както и периодичното спадане на работната заплата. Ако ли пък *не* признавате предлагането и търсе-

нето за закон, който регулира работната заплата, аз ще запитам още веднъж: защо определена парична сума се дава за определено количество труд?

Но да разгледаме работата по-обширно: вие ще бъдете на много погрешен път, ако мислите, че стойността на труда или на която и да било друга стока се определя в края на краищата от предлагането и търсенето. Предлагането и търсенето регулират единствено временните колебания на пазарните цени. Те ще ви обяснят защо пазарната цена на една стока се повишава над нейната *стойност* или спада под нея, но те никога не могат да обяснят самата тази *стойност*. Да приемем, че предлагането и търсенето се уравнишавят, или, както казват икономистите, взаимно се покриват. Е добре, в същия момент, когато тези противоположни сили се уравнишавят, те взаимно се неутрализират и престават да действуват в едното или другото направление. В същия момент, когато предлагането и търсенето се уравнишавят и следователно престанат да действуват, *пазарната цена* на дадена стока съвпада с нейната *действителна стойност*, с нормалната цена, около която се колебаят нейните пазарни цени. Затова при изследване природата на тази *стойност* ние нямаме вече работа с временните влияния на предлагането и търсенето върху пазарните цени. Същото важи за работната заплата, както и за цените на всички други стоки.

5. [Работна заплата и цени]

Всички аргументи на нашия приятел, сведени до техния най-прост теоретичен израз, се превръщат в следната единствена догма: «*Цените на стоките се определят или регулират от работните заплати*».

За да опровергая това отдавна остаряло и оборено погрешно умозаключение, аз бих могъл да се позова на практическите наблюдения. Бих могъл да ви посоча, че английските фабрични работници, минни работници, корабостроителни работници и т. н., чийто труд е заплатен сравнително високо, подбиват с евтинищата на своите продукти всички други нации, докато например английският селскостопански работник, чийто труд е заплатен сравнително ниско, е подбит на пазара от почти всички други нации поради скъпотията на неговите произведения. Чрез

сравняване на един артикул с друг в една и съща страна и на стоки в различните страни помежду им аз бих могъл да посоча, че средно — независимо от някои по-скоро привидни, отколкото действителни изключения — високо заплатеният труд произвежда стоки с ниски цени, а ниско платеният — стоки с високи цени. Това, разбира се, не би доказало, че високата цена на труда в единия случай и неговата ниска цена в другия са респективните причини на толкова диаметрално противоположни резултати, но във всеки случай то доказва, че цените на стоките не се определят от цените на труда. Впрочем за нас е съвсем излишно да прилагаме този емпиричен метод.

Би могло навярно да се отрича, че гражданинът Уес-тън е обявил догмата: *«Цените на стоките се определят или регулират от работните заплати.»* Действително той никога не я е формулирал. Той казва, напротив, че печалбата и рентата са също съставни части на стоките цени, защото от цените на стоките трябвало да бъде изплащана не само работната заплата на работниците, но и печалбите на капиталистите, и рентите на земевладелците. Но как си представя той ценообразуването? Преди всичко от работната заплата. После се прибавя известен допълнителен процент в полза на капиталиста и друг допълнителен процент в полза на земевладелеца. Да приемем, че работната заплата за труда, употребен за произвеждане на една стока, е 10. Ако нормата на печалбата е 100%, към авансираната работна заплата капиталистът би прибавил 10, а ако нормата на поземлената рента е също 100% от работната заплата, би прибавил още 10 и общата цена на стоката би възлизала на 30. Обаче такова определяне на цените просто би означавало тяхното определяне от работната заплата. Ако работната заплата в горния случай би се повишила на 20, цената на стоката би се покачила на 60 и т. н. В съответствие с това всички остарели автори икономисти, които искат да извоюват признание на догмата, че работната заплата регулира цените, са се опитвали да докажат това, като са разглеждали печалбата и поземлената рента като *прости процентни надбавки към работната заплата*. Разбира се, никой от тях не е бил в състояние да сведе границите на тези процентни надбавки до някакъв икономически закон. Напротив, те, изглежда, са смятали, че печалбите се установяват от традицията, от обичая, от волята на ка-

питалиста или по някакъв друг, също така произволен и необясним начин. Когато твърдят, че тя се определя от конкуренцията между капиталистите, с това те не казват абсолютно нищо. Тази конкуренция без съмнение изравнява различните норми на печалбата в различните клонове на индустрията или ги свежда до едно средно равнище, но тя никога не може да определя самото това равнище или общата норма на печалбата.

Какво разбираме, когато казваме, че цените на стоките се определят от работната заплата? Тъй като работната заплата е само друго наименование за цената на труда, с това казваме, че цените на стоките се регулират от цената на труда. Но тъй като *«цената»* е разменна стойност — а когато говоря за стойност, аз винаги разбирам разменна стойност, — именно разменна *стойност, изразена в пари*, изразът се свежда до това, че *«стойността на стоките се определя от стойността на труда»* или че *«стойността на труда е обща мярка на стойностите»*.

Но в такъв случай как се определя самата *«стойност на труда»*? Тук стигаме до мъртва точка. Разбира се — до мъртва точка, ако искаме да разсъждаваме логично. Наистина проповедниците на тази доктрина не се безпокоят много за логиката. Например нашият приятел Уестън. Отначало той ни заявяваше, че работната заплата определяла цената на стоката и че вследствие на това с повишаване на работната заплата цените трябвало да се повишат. След това той се завъртя на 180°, за да изкара пред нас, че повишаването на работната заплата не би помогнало нищо, тъй като цените на стоките биха се повишили и тъй като работните заплати в действителност се измервали с цените на стоките, за които те биват изразходвани. Следователно ние започваме с твърдението, че стойността на труда определяла стойността на стоката, а свършваме с твърдението, че стойността на стоката определяла стойността на труда. Така ние се въртим в напълно порочен кръг и не стигаме до абсолютно никакъв извод.

Общо взето, ясно е, че ако направим стойността на една стока — например на труда, на житото или на някоя друга стока — общо мярка и регулатор на стойността, ние само изместваме трудността, тъй като определяме една стойност посредством друга стойност, която на свой ред се нуждае също от определяне.

Сведена до своя най-абстрактен израз, догмата, че

«работната заплата определя цените на стоките», се свежда до това, че «стойността се определя от стойността», а тази тавтология означава, че всъщност не знаем абсолютно нищо за стойността. Ако се придържаме към тази предпоставка, всяко умуване относно общите закони на политическата икономия се превръща в празно бръщолевене. Ето защо голямата заслуга на Рикардо се състоеше в това, че в своето съчинение «*Принципи на политическата икономия*», публикувано в 1817 г., той разби до основи старото общоприето и изтъркано умозаклучение, че «работната заплата определя цените»¹⁰, едно погрешно умозаклучение, което Адам Смит и неговите френски предшественици бяха изоставили в действително научните части на своите изследвания, но което те все пак включиха в общодостъпните и вулгаризиращи глави.

6. [Стойност и труд]

Граждани, аз стигнах сега до онази точка, от която трябва да пристъпя към същинското излагане на въпроса. Не мога да обещаая, че ще направя това много задоволително, тъй като иначе би трябвало да обхваща цялата област на политическата икономия. Мога само, както казват французите — «*effleurer la question*», леко да засегна само главните точки.

Първият въпрос, който трябва да поставим, е: «*Какво е стойността на една стока? Как се определя тя?*»

На пръв поглед може да се стори, че стойността на една стока е нещо съвсем *относително* и не може да бъде определено, без да се разгледат отношенията на една стока към всички други стоки. Наистина, когато говорим за стойността, за разменната стойност на една стока, ние подразбираме количествените пропорции, в които тази стока се разменя срещу всички други стоки. Но тогава възниква въпросът: как се регулират пропорциите, в които стоките се разменят една срещу друга?

Ние знаем от опит, че тези пропорции са безкрайно разнообразни. Ако вземем една-единствена стока, например пшеница, ще видим, че един квартал пшеница се разменя срещу най-различните стоки едва ли не в безброй пропорции. И все пак *понеже нейната стойност остава винаги една и съща*, безразлично дали се изразява в ко-

питалиста или по някакъв друг, също така произволен и необясним начин. Когато твърдят, че тя се определя от конкуренцията между капиталистите, с това те не казват абсолютно нищо. Тази конкуренция без съмнение изравнява различните норми на печалбата в различните клонове на индустрията или ги свежда до едно средно равнище, но тя никога не може да определя самото това равнище или общата норма на печалбата.

Какво разбираме, когато казваме, че цените на стоките се определят от работната заплата? Тъй като работната заплата е само друго наименование за цената на труда, с това казваме, че цените на стоките се регулират от цената на труда. Но тъй като *«цената»* е разменна стойност — а когато говоря за стойност, аз винаги разбирам разменна стойност, — именно разменна *стойност, изразена в пари*, изразът се свежда до това, че *«стойността на стоките се определя от стойността на труда»* или че *«стойността на труда е обща мярка на стойностите»*.

Но в такъв случай как се определя самата *«стойност на труда»*? Тук стигаме до мъртва точка. Разбира се — до мъртва точка, ако искаме да разсъждаваме логично. Наистина проповедниците на тази доктрина не се безпокоят много за логиката. Например нашият приятел Уестън. Отначало той ни заявяваше, че работната заплата определяла цената на стоката и че вследствие на това с повишаване на работната заплата цените трябвало да се повишат. След това той се завъртя на 180°, за да изкара пред нас, че повишаването на работната заплата не би помогнало нищо, тъй като цените на стоките биха се повишили и тъй като работните заплати в действителност се измервали с цените на стоките, за които те биват изразходвани. Следователно ние започваме с твърдението, че стойността на труда определяла стойността на стоката, а свършваме с твърдението, че стойността на стоката определяла стойността на труда. Така ние се въртим в напълно порочен кръг и не стигаме до абсолютно никакъв извод.

Общо взето, ясно е, че ако направим стойността на една стока — например на труда, на житото или на някоя друга стока — общо мярка и регулатор на стойността, ние само изместваме трудността, тъй като определяме една стойност посредством друга стойност, която на свой ред се нуждае също от определяне.

Сведена до своя най-абстрактен израз, догмата, че

«работната заплата определя цените на стоките», се свежда до това, че «стойността се определя от стойността», а тази тавтология означава, че всъщност не знаем абсолютно нищо за стойността. Ако се придържаме към тази предпоставка, всяко умуване относно общите закони на политическата икономия се превръща в празно бръщолене. Ето защо голямата заслуга на Рикардо се състоеше в това, че в своето съчинение «*Принципи на политическата икономия*», публикувано в 1817 г., той разби до основи старото общоприето и изтъркано умозаклучение, че «работната заплата определя цените»¹⁰, едно погрешно умозаклучение, което Адам Смит и неговите френски предшественици бяха изоставили в действително научните части на своите изследвания, но което те все пак включиха в общодостъпните и вулгаризиращи глави.

6. [Стойност и труд]

Граждани, аз стигнах сега до омази точка, от която трябва да пристъпя към същинското излагане на въпроса. Не мога да обещая, че ще направя това много задоволително, тъй като иначе би трябвало да обхваща цялата област на политическата икономия. Мога само, както казват французите — «*effleurer la question*», леко да засегна само главните точки.

Първият въпрос, който трябва да поставим, е: «*Какво е стойността на една стока? Как се определя тя?*»

На пръв поглед може да се стори, че стойността на една стока е нещо съвсем *относително* и не може да бъде определено, без да се разгледат отношенията на една стока към всички други стоки. Наистина, когато говорим за стойността, за разменната стойност на една стока, ние подразбираме количествените пропорции, в които тази стока се разменя срещу всички други стоки. Но тогава възниква въпросът: как се регулират пропорциите, в които стоките се разменят една срещу друга?

Ние знаем от опит, че тези пропорции са безкрайно разнообразни. Ако вземем една-единствена стока, например пшеница, ще видим, че един квартал пшеница се разменя срещу най-различните стоки едва ли не в безброй пропорции. И все пак *понеже нейната стойност остава винаги една и съща*, безразлично дали се изразява в ко-

прина, злато или някаква друга стока, тази стойност трябва да бъде нещо различно и независимо от тези *различни пропорции*, в които тя се разменя срещу другите артикули. Трябва да съществува възможност тези многобройни приравнявания с многобройни стоки да бъдат изразени в много различна от това форма.

Освен това, когато казвам, че един квартал пшеница се разменя в определено съотношение срещу желязо или че стойността на един квартал пшеница се изразява в определено количество желязо, с това казвам, че стойността на пшеницата и нейният еквивалент в желязо са равни на нещо трето, което не е нито пшеница, нито желязо, тъй като приемам, че те изразяват една и съща величина в две различни форми. Ето защо всяка от тях — и пшеницата, и желязото — трябва да може независимо от другата да бъде сведена до това трето, което представлява тяхна обща мярка.

Да онагледим това с един съвсем прост геометричен пример. Как постъпваме, когато сравняваме повърхността на триъгълници с най-различни форми и величини или когато сравняваме триъгълници с правоъгълници или с някаква друга праволинейна фигура? Ние свеждаме повърхността на кой да е триъгълник до израз, съвсем различен от неговата видима форма. След като установим въз основа на природата на триъгълника, че повърхността му е равна на половината от сбора на основата и височината му, можем сега вече да сравняваме помежду им различните повърхности на всички видове триъгълници и на всички праволинейни фигури, понеже всяка от тях може да бъде разложена на известен брой триъгълници.

Същият метод трябва да бъде приложен и при стойностите на стоките. Ние трябва да сме в състояние да ги сведем всички до общ за всички тях израз и да ги различаваме само по пропорциите, в които те съдържат тази, и то идентична мярка.

Тъй като *разменните стойности* на стоките представляват само *обществени функции* на тези неща и нямат нищо общо с техните *природни* свойства, ние преди всичко трябва да запитаме: каква е общата *обществена субстанция* на всички стоки? Това е *трудът*. За да бъде произведена една стока, трябва да бъде употребено или изразходвано за нея известно количество труд. И аз казвам не

просто *труд*, а *обществен труд*. Човек, който произвежда някакъв предмет за своя собствена непосредствена употреба, т. е. за да го консумира самият той, произвежда *продукт*, а не *стока*. Като самозадоволяващ се производител той с нищо не е свързан с обществото. Но за да произведе *стока*, произведеният от него артикул трябва не само да задоволява някаква *обществена* нужда, а и самият му труд трябва да съставлява част от общата сума на труда, изразходван от обществото. Неговият труд трябва да бъде подчинен на *разделението на труда в самото общество*. Той не представлява нищо без другите части на труда — и от своя страна трябва да ги *допълня*.

Когато разглеждаме *стоките като стойности*, ние ги разглеждаме изключително от единственото гледище на *опредметения, възплътения* или, ако искате, *кристализацията в тях обществен труд*. В това отношение те могат да се различават една от друга само по възплътените в тях по-големи или по-малки количества труд — както например по-голямото количество труд се употребява за изработване на копринена носна кърпа, отколкото на една тухла. Но как се измерват *количества труд*? С *продуктивността на работното време*, като трудът се измерва с часове, дни и т. н. Естествено, за да се приложи тази мярка, трябва всички видове труд да бъдат сведени до среден или прост труд като тяхна единица.

И така стигаме до следния извод: една стока има *стойност*, защото представлява *кристализация на обществен труд*. *Величината* на нейната стойност или нейната *относителна* стойност зависи от по-голямото или по-малкото количество съдържаща се в нея *обществена субстанция*, т. е. от относителното количество труд, необходимо за нейното производство. Следователно *относителните стойности на стоките* се определят от *съответните количества или суми труд, които са вложени, предметени, възплътени в тях*. *Съотносителни* количества стоки, които могат да бъдат произведени в *еднакво работно време, са равни*. Или стойността на една стока се отнася към стойността на друга стока, както количеството възплътен в едната стока труд се отнася към количеството възплътен в другата стока труд.

Подозирам, че мнозина от вас ще запитат: има ли всъщност толкова голяма или изобщо някаква разлика между определянето на стойностите на стоките от *работ-*

ната заплата и тяхното определяне от относителните количества труд, необходими за тяхното производство? Вие обаче трябва да сте забелязали, че *възнаграждението* за труда и *количеството* труд са две съвсем различни неща. Да приемем например, че в един квартал пшеница и в една унция злато са *въплътени еднакви количества труд*. Послужвам си с този пример, защото е бил използван от Бенджамин Франклин в неговото първо есе, публикувано през 1729 г. и озаглавено «Скромно изследване на природата и необходимостта от книжни пари»¹¹, в което той — един от първите — попадна на следата на истинската природа на стойността. Добре, приемаме следователно, че един квартал пшеница и една унция злато са *равни стойности*, или *еквиваленти*, защото те са кристализация на *равни количества среден труд* — на толкова и толкова дни или на толкова и толкова седмици *въплътен* в тях труд. Определяйки така относителните стойности на златото и пшеницата, вземаме ли по някакъв начин под внимание *работните заплати* на селскостопанския работник и на миньора? Ни най-малко. Ние оставяме съвсем *неопределен* въпроса, как е бил заплащан техният дневен или седмичен труд и дори — дали изобщо е бил употребен наемен труд. Ако е било така, работната им заплата би могла да бъде много различна. Работникът, чийто труд е предметен в един квартал пшеница, може да е получил само два бушела, докато миньорът може да е получил половин унция злато. Или ако приемем, че техните работни заплати са еднакви, последните могат да се отклоняват във всевъзможни пропорции от стойностите на произведените от тях стоки. Те могат да възлизат на половината, една трета, една четвърт, една пета или каквато и да било друга пропорционална част от този един квартал пшеница или от тази една унция злато. Техните *работни заплати* естествено не могат да *превишават* стойностите на произведените от тях стоки, не могат да бъдат *по-големи*, но те могат да бъдат в каквато и да е възможна степен *по-малки*. Техните *работни заплати* ще бъдат *ограничени от стойностите на продуктите*, но *стойностите на техните продукти* не се ограничават от работните им заплати. Впрочем главното: стойностите, относителните стойности на житото и златото например са били установени независимо от стойността на вложения в тях труд, т. е. на *работната заплата*. Затова опреде-

лянето на стойностите на стоките с *въплътените в тях относителни количества труд* е нещо съвсем различно от тавтологичния метод да се определят стойностите на стоките със стойността на труда, или с *работната заплата*. Този пункт впрочем ще бъде изяснен при по-нататъшното ни изложение още по-подробно.

При изчисляване разменната стойност на една стока ние трябва към количеството труд, изразходвано в *последния* стадий, да прибавим още и количеството труд, което е било вложено *по-преди* в суровия материал на стоката, и труда, който е бил употребен за средства на труда, инструменти, машини и сгради, с помощта на които е бил реализиран този труд. Например стойността на известно количество памучна прежда е кристализация на количеството труд, което е било прибавено към памука през време на преденето, на количеството труд, предметен преди това в самия памук, на количеството труд, предметен във въглища, масла и други употребени спомагателни материали, на количеството труд, *въплътен* в парната машина, вретената, фабричните сгради и т. н. Същинските оръдия за производство като инструменти, машини, сгради се използват все отново и отново за по-дълъг или по-къс период при повтарящите се производствени процеси. Ако те биха се износвали наведнъж, като суровините, тогава цялата им стойност би се прехвърлила наведнъж върху стоките, в производството на които те участвуват. Но тъй като вретеното например се износва само постепенно, прави се средно изчисление въз основа на неговата средна дълготрайност, на неговото постепенно изхабяване, или средно износване през определен период, да речем, един ден. По този начин ние изчисляваме колко от стойността на вретената преминава върху дневно изприданата прежда и следователно колко от общото количество труд, предметено например в един фунт прежда, се пада на количеството труд, което преди е било *въплътено* във вретеното. За нашата сегашна цел не е необходимо да се спираме по-дълго на този пункт.

Би могло да се стори, че щом стойността на една стока се определя от *количеството труд, което се изразходва за нейното производство*, колкото човек е по-ленив или по-несръчен, толкова произведената от него стока е с по-голяма стойност, тъй като необходимото за нейното произвеждане време е толкова по-дълго. Обаче това би

било печално заблуждение. Вие ще си спомните, че аз употребих израза: «обществен труд» и това определение «обществен» включва много елементи. Когато казваме, че стойността на една стока се определя от вложеното или кристализиралото в нея *количество труд*, ние подразбираме *количеството труд*, необходимо за нейното производство при дадено състояние на обществото, при определени средни обществени условия на производството, при дадена обществена средна интензивност и средна сръчност на употребения труд. Когато в Англия парният стан започна да конкурира ръчния, за превръщането на дадено количество прежда в един аршин памучна тъкан или сукно беше необходимо само половината от предишното работно време. Клетният тъкач на ръчен стан сега трябваше да работи 17 или 18 часа дневно вместо 9 или 10 часа, както по-рано. Обаче продуктът на неговия двадесетчасов труд представляваше сега само 10 часа обществен труд, или 10 часа труд, общественонеобходим за превръщане на определено количество прежда в тъкани. Ето защо продуктът на неговия 20-часов труд имаше сега не по-голяма стойност, отколкото предишният негов продукт, произведен за 10 часа.

Следователно ако предметеното в стоките количество общественонеобходим труд определя разменната стойност на стоката, всяко увеличение на количеството труд, необходимо за произвеждане на дадена стока, трябва да увеличава нейната стойност, както и всяко намаление на това количество трябва да я намалява.

Ако съответните количества труд, необходими за производството на съответните стоки, остават неизменни, тогава и относителните им стойности биха били постоянни. Обаче не е така. Количеството труд, необходимо за производството на една стока, се променя постоянно заедно с изменението на производителната сила на употребения труд. Колкото производителната сила на труда е по-голяма, толкова повече продукцията се изготвя в дадено работно време и колкото производителната сила на труда е по-малка, толкова по-малко се произвежда. Ако например поради увеличение на населението се наложи да се премине към обработване на по-слабо плодородна земя, същото количество продукцията би могло да се получи само посредством изразходване на по-голямо количество труд и следователно стойността на селскостопанските продукти

би се повишила. От друга страна, ако с помощта на съвременни средства за производство един-единствен предач превръща в прежда за един работен ден хиляди пъти по-голямо количество памук, отколкото би могъл да изпреде за същото време с чекръка, ясно е, че всеки отделен фунт памук ще погълне хиляди пъти по-малко предачен труд, отколкото по-рано, и следователно стойността, прибавена посредством преденето към всеки отделен фунт памук, ще бъде хиляди пъти по-малка, отколкото по-рано. Стойността на преждата съответно ще спадне.

Независимо от разликите в природните енергии и придобитите производствени навици при различните народи производителната сила на труда трябва да зависи главно:

1. от *природните* условия на труда като плодородие на почвата, богатство на мините и т. н.;

2. от прогресиращото усъвършенстване на *обществените сили на труда* в резултат на производството в голям мащаб, от концентрацията на капитала и комбинирането на труда, от разделението на труда, от машините, от усъвършенствуваните методи, от използването на химически и други природни сили, от скъсяването на времето и пространството с помощта на съобщителни и транспортни средства и всички други устройства, чрез които науката заставя силите на природата да служат на труда и посредством които се развива общественият или кооперативният характер на труда. Колкото производителната сила на труда е по-голяма, толкова по-малко труд се изразходва за дадено количество продукция, следователно толкова по-малка е стойността на продукта. Колкото производителната сила на труда е по-малка, толкова повече труд се изразходва за същото количество продукция; следователно толкова по-голяма е нейната стойност. Ето защо като общ закон можем да установим следното:

Стойностите на стоките са право пропорционални на количеството работно време, изразходвано за тяхното произвеждане, и обратно пропорционални на производителната сила на изразходвания труд.

След като досега говорих само за *стойността*, ще прибавя няколко думи и за *цената*, която е особена форма, която стойността приема.

Сама по себе си *цената* не е нищо друго освен паричен израз на *стойността*. Стойностите на всички стоки в

Англия например се изразяват в цени в злато, докато на континента те се изразяват главно в цени в сребро. Стойността на златото или среброто, подобно на тази на всички други стоки, се определя от количеството труд, необходим за тяхното добиване. Вие разменят известно количество от вашите национални продукти, в които е кристализирало определено количество от вашия национален труд, срещу продукцията на страни, произвеждащи злато и сребро, в които е кристализирало определено количество от *тсхния* труд. По този начин фактически посредством разменна търговия вис се научавате да изразявате в злато и сребро стойностите на всички стоки, т. е. количествата труд, изразходвани за тяхното произвеждане. Ако вникнете по-дълбоко в *паричния израз на стойността*, или, което е все същото, в *превърщането на стойността в цена*, ще намерите, че тсва е процес, чрез който вие придавате на *стойностите* на всички стоки *самостоятелна* и *еднородна* форма или чрез който ги изразявате като количества на *еднакъв обществен труд*. Доколкото е само паричен израз на стойността, цената беше наречена от Адам Смит *естествена цена*, а от френските физиократи «*prix nécessaire*» [*необходима цена*].

Какво е впрочем отношението между *стойности* и *пазарни цени*, или между *естествени цени* и *пазарни цени*? Вие всички знаете, че *пазарната цена* на всички стоки от един и същ вид е *еднаква*, колкото и различни да са производствените условия за отделните производители. Пазарните цени изразяват само *средното количество обществен труд*, необходимо при средни производствени условия за снабдяване на пазара с определено количество от даден артикул. Тя се изчислява въз основа на цялата маса от всички стоки от определен вид.

Дотолкова *пазарната цена* на една стока съвпада с нейната стойност. От друга страна, колебанията на пазарните цени ту над, ту под стойността, или естествената цена са в зависимост от колебанията на предлагането и търсенето. Отклонения на пазарните цени от стойностите има постоянно, но *Адам Смит* казва:

«Следователно естествената цена е, така да се каже, *централната цена*, към която цените на стоките постоянно клонят. Различни обстоятелства могат понякога да ги издигнат значително по-високо, а понякога да ги смъкнат по-ниско от нея. Но каквато и да

са обстоятелствата, които им пречат да се застоят в този център на покой и устойчивост, те постоянно се стремят към него.»¹⁸

Аз не мога да се спра сега по-подробно на този въпрос. Достатъчно е да кажа, че ако предлагането и търсенето се уравнивяват взаимно, пазарните цени на стоките отговарят на техните естествени цени, т. е. на техните стойности, които се определят от съответните количества труд, необходими за тяхното произвеждане. Но предлагането и търсенето трябва постоянно да се стремят да се уравнивят взаимно, макар че това става само като се уравниви едно колебание с друго, покачването със спадане, и *vice versa**. Ако вместо да разглеждате само всекидневните колебания, анализирате движението на пазарните цени за по-дълги периоди, както направи това например господин Тук в своята «История на цените», вие ще откриете, че колебанията на пазарните цени, техните отклонения от стойностите, техните спадания и покачвания взаимно се уравнивяват и неутрализират, така че независимо от влиянието на монополите и на някои други модификации, на които сега не мога да се спирам, всички видове стоки се продават средно по своите съответни *стойности*, или естествени цени. Средните периоди, през които колебанията на пазарните цени взаимно се неутрализират, са различни за различните видове стоки, защото приспособяването на предлагането към търсенето при един вид стоки става по-лесно, отколкото при други.

Така че, по-общо казано и за по-продължителни периоди, ако всички видове стоки се продават по своите съответни стойности, безсмислено е да се приема, че печалбите — не печалбите в отделни случаи, а постоянните и обикновени печалби в различните отрасли на производството — произтичат от надбавка над цените на стоките или от факта, че те се продават на цена, значително надминаваща тяхната *стойност*. Абсурдността на подобен възглед изпъква ясно, ако го приемем като общо правило. Онова, което някой постоянно би печелил като продавач, той постоянно ще го губи като купувач. Нищо не помага, ако се каже, че има хора, които са купувачи, без да бъдат продавачи, или че са консуматори, без да бъдат производители. Онова, което тези хора заплащат на производителите-

* Обратно. Ред.

лите, те трябва най-напред да го получат от тях безплатно. Ако някой изпърво вземе вашите пари, а след това ви ги връща, като купува вашите стоки, вие никога няма да се обогатите от това, че продавате на това лице вашите стоки твърде скъпо. Подобна операция може да намали загубата, но никога не може да допринесе за получаване на печалба.

Следователно, за да изясните *общата природа на печалбата*, вие трябва да изхождате от основния принцип, че средно стоките *се продават по техните действителни стойности* и че *печалбите произлизат от продаването на стоките по техните стойности*, т. е. съответно на вложеното в тях количество труд. Ако не можете да обясните печалбата върху тази основа, вие изобщо не можете да я обясните. Това изглежда парадоксално и в противоречие с всекидневните наблюдения. Но парадоксално е и това, че Земята се върти около Слънцето и че водата се състои от два лесно възпламеняващи се газа. Научната истина е винаги парадоксална от гледището на всекидневния опит, който възприема само измамливата привидност на нещата.

7. Работната сила

След като изследвахме — доколкото това беше възможно в едно такова бегло разглеждане — природата на *стойността*, на *стойността на всяка стока*, трябва сега да насочим вниманието си към специфичната *стойност на труда*. И тук аз трябва отново да ви изненадам с един привиден парадокс. Всички вие сте напълно уверени, че онова, което всекидневно продавате, е вашият труд; че поради това трудът има цена и че — тъй като цената на стоката е само паричен израз на нейната стойност — сигурно трябва да съществува нещо като *стойност на труда*. Обаче не съществува нищо такова, което в обикновения смисъл на думата се нарича *стойност на труда*. Ние видяхме, че количеството необходим труд, кристализирал в стоката, образува нейната стойност. Прилагайки сега това понятие за стойността, как бихме могли да определим стойността, да речем, на десетчасов работен ден? Колко труд се съдържа в този работен ден? Десет часа труд. Ако бихме казали, че стойността на един десетчасов работен ден е равна на десет часа труд, или на съдържащото се в него количество труд, това би било тавтологично

и при това безсмислено твърдение. Разбира се, щом веднъж сме открили истинския, но скрит смисъл на израза «стойност на труда», ние ще бъдем в състояние да обясним правилно това ирационално и наглед невъзможно прилагане на понятието стойност, така както сме в състояние да обясним привидното или взето само като феномен движение на небесните тела, щом сме си изяснили тяхното истинско движение.

Онова, което работникът продава, не е непосредствено неговият *труд*, а неговата *работна сила*, която той временно предоставя на разположение на капиталиста. Това е толкова вярно, че — не зная дали от английски закон, но във всеки случай от някои закони на континента — е установен *максималният срок*, за който се разрешава човек да продава своята работна сила. Ако му бъдеше позволено да прави това за неопределено време, робството без друго би се възстановило. Подобна продажба, ако тя би се разпростряла върху целия му живот, би го направила веднага пожизнен роб на своя работодател.

Томъс Хобс, един от най-старите икономисти и най-оригиналните философи на Англия, по догадка беше изтъкнал още в своя «Левнатан» този пункт, незабелязан от никого измежду неговите приемници. Той казва:

«Стойността, или ценността, на човека е — както при всички други неща — неговата цена, т. е. онова, което се дава за използването на неговата сила.»¹³

Ако изхождаме от тази основа, ние ще можем да определим *стойността на труда*, както определяме стойността на всяка друга стока.

Но преди да направим това, бихме желали да попитаме: откъде иде това странно явление, че на пазара срещаме група купувачи, които притежават земя, машини, суровини и средства за съществуване — все неща, които, с изключение на земята в нейното необработено състояние, са *продукти на труда*, а на другата страна — група продавачи, които нямат нищо за продаване освен своята работна сила, своите работещи ръце и мозък? Че едната група постоянно купува, за да получава печалба и да се обогатява, докато другата група постоянно продава, за да изкара своето препитание? Изследването на този въпрос би било изследване на онова, което икономистите

наричат *«предварително или първоначално натрупване»*, но което всъщност би следвало да се нарече *първоначална експроприация*. Ние бихме открили, че това така наречено *първоначално натрупване* не означава нищо друго, освен редица исторически процеси, резултатът от които е *премахването на първоначалното единство*, което е съществувало между трудещия се и неговите средства на труда. Но подобно изследване е извън обсега на сегашната ни тема. Веднъж станало *отделянето* на трудещия се от средствата на труда, това състояние ще се запази и ще се възпроизвежда във все по-широк мащаб, докато един нов и коренен преврат в начина на производство не го преобрази отново и не възстанови първоначалното единство в нова историческа форма.

И така, какво представлява *стойността на работната сила*?

Подобно на стойността на всяка друга стока стойността на работната сила се определя от количеството труд, необходимо за нейното производство. Работната сила на един човек съществува само в неговата жива телесност. За да може да порасте и да поддържа живота си, човек трябва да консумира известно количество средства за живот. Но човекът, подобно на машината, се изхабява и трябва да бъде заменен с друг човек. Освен това количество средства за живот, които са му нужни за *собственото* му препитание, той се нуждае и от добавъчно количество средства за живот, за да отгледа известен брой деца, които да го заместят на трудовия пазар и да увековечат работническия род. Освен това, за да развие работната си сила и за да придобие дадена сръчност, той трябва да изразходва още известна сума стойности. За нашата цел е достатъчно да вземем под внимание само *средния* труд, при който разносните за възпитание и обучение са незначителни величини. Но аз ще се възползвам от този случай, за да подчертая, че както са различни производствените разходи за работни сили от различно качество, така трябва да бъдат различни и стойностите на работните сили, заети в различните отрасли. Така че повикът за *равни работни заплати* е основан върху заблуждение, върху неизпълнимо *безразсъбно* желание. Той е плод на онзи фалшив и плосък радикализъм, който приема предпоставките, а се старая да избягва изводите. Върху основата на системата на наемния труд стойността на работната сила

се установява като тази на всяка друга стока; тъй като различните видове работна сила имат различни стойности или се нуждаят за своето производство от различни количества труд, те трябва да имат различни цени на трудовия пазар. Да се иска *еднакво или дори справедливо възнаграждение* върху основата на системата на наемния труд, е все едно да се иска *свобода* върху основата на системата на робството. Следователно онова, което вие смятате за правилно или справедливо, не се отнася до въпроса. Въпросът е: какво е необходимо и неизбежно при дадена система на производство?

От казаното дотук е ясно, че *стойността на работната сила* се определя от *стойността на средствата за живот*, нужни за произвеждане, развитие, запазване и увековечаване на работната сила.

8. Производството на принадлежна стойност

Да приемем сега, че за производството на средното количество средства за съществуване, необходими за един работник дневно, са нужни *6 часа среден труд*. Да приемем освен това, че *6 часа среден труд* са предметени в количество злато, равно на *3 шил*. В такъв случай *3 шил* биха били *цената*, или паричният израз, на *еднодневната* стойност на *работната сила* на един човек. Ако работеше дневно *6 часа*, той би произвеждал всекидневно стойност, достатъчна, за да може да купи средното количество от потребните му дневно средства за живот, или да поддържа живота си като работник.

Но този човек е наемен работник. Поради това той е принуден да продава своята работна сила на някой капиталист. Ако я продава за *3 шил* на ден или за *18 шил* на седмица, той я продава по стойността ѝ. Да приемем, че е предач. Ако работи дневно по *6 часа*, той ще прибави към памука дневно стойност от *3 шил*. Тази стойност, прибавяна от него всеки ден, би била точен еквивалент на всекидневно получаваната от него работна заплата или на цената на неговата работна сила. Но в този случай капиталистът не би получавал *принадлежна стойност* или *принаден продукт*. Тук стигаме вече до същината на въпроса.

Като е купил работната сила на работника и е запла-

тил нейната стойност, капиталистът, подобно на всеки друг купувач, е придобил правото да консумира или да използва купената стока. А работната сила на човека се консумира или използва чрез консумирането на човека да работи, също както се консумира или използва машината чрез поставянето ѝ в движение. Следователно чрез заплащането на едnodневната или седмичната стойност на работната сила на работника капиталистът е придобил правото да използва тази работна сила или да я консумира да работи *целия ден или цялата седмица*. Работният ден или работната седмица, разбира се, имат определени граници, но тях ще разглеждаме по-нататък.

Засега искам да обърна вашето внимание върху един решаващ пункт.

Стойността на работната сила се определя от количеството труд, необходимо за нейното поддържане или възпроизвеждане, но *използването* на тази работна сила се ограничава само с жизнената енергия и физическата сила на работника. Едnodневната или седмичната *стойност* на работната сила е нещо съвсем различно от едnodневната или седмичната *дейност* на тази работна сила, също както храната, от която конят се нуждае, и времето, през което той може да носи ездача, са две съвсем различни неща. Количеството труд, с което е ограничена *стойността* на работната сила на работника, не е граница за количеството труд, което неговата работна сила може да извърши. Да вземем примера с нашия предач. Видяхме, че за да може да възобновява своята работна сила всеки ден, той трябва да възпроизвежда дневно стойност от 3 шил., което постига, като работи по 6 часа на ден. Но това не му отнема възможността да работи дневно 10 или 12, или повече часове. Обаче като заплаща едnodневната или седмичната *стойност* на работната сила на предача, капиталистът е придобил правото да използва тази работна сила през *целия ден или цялата седмица*. Затова той ще го консумира да работи, да речем, 12 часа дневно. *Извън* 6-те часа, които са необходими за компенсиране на неговата работна заплата, или стойността на работната му сила, работникът ще трябва следователно да работи *още 6 часа*, което аз ще нарека часове на *принаден труд*, а този принадлеен труд ще се определи в *принадена стойност и принадлеен продукт*. Ако нашият предач например в резултат на своя всекидневен труд от

6 часа е прибавял към памука стойност от 3 шил., стойност, която е точният еквивалент на неговата работна заплата, за 12 часа той ще прибави към памука стойност от 6 шил. и ще произведе *съответно повече прещда*. Тъй като той е продал работната си сила на капиталиста, цялата стойност или продукт, създаден от него, принадлежи на капиталиста, на временния собственик на неговата работна сила. Ето защо, като авансира 3 шил., капиталистът реализира стойност от 6 шил., тъй като авансираната от него стойност, в която е кристализирал 6-часов труд, в замяна на това ще му донесе стойност, в която е кристализирал 12-часов труд. Ако този процес се повтаря всеки ден, капиталистът ще изразходва всеки ден по 3 шил., а ще прибира в джоба си всеки ден 6 шил., полсвината от които ще бъдат употребени отнсно за изплащане на работна заплата, а другата полсвина ще съставлява *принадената стойност*, за която капиталистът не заплаща никакъв еквивалент. Върху *този вид размяна между капитала и труда* се основава капиталистическото производство, или системата на наемния труд, и тя постоянно трябва да води до възпроизвеждане на работника като работник и на капиталиста като капиталист.

Нормата на принадлежната стойност при равни други условия зависи от пропорцията между частта от работния ден, необходима за възпроизвеждане стойността на работната сила, и употребеното за капиталиста *принадсно работно време*, или *принадси труд*. Така че тя ще зависи от *съотношението*, в което *работният ден се удължава сврѣх времето*, в продължение на което работникът със своя труд си възпроизвел само стойността на своята работна сила, или би компенсирал своята работна заплата.

9. Стойността на труда

Сега трябва да се върнем на израза *«стойност или цена на труда»*.

Видяхме, че фактически той не е нищо друго освен наименсване за стойността на работната сила, измервана със стойностите на стоките, необходими за нейното поддържане. Но понеже работникът получава своята работна заплата едва *след* като свърши своята работа и тъй като той освен това знае, че това, което той действително дава

на капиталиста, е неговият труд, по необходимост стойността или цената на неговата работна сила му се струва *цена* или *стойност на самия негов труд*. Ако цената на неговата работна сила е 3 шил., в които са предметени 6 работни часа, и ако той работи 12 часа, по необходимост той смята тези 3 шил. за стойност или цена на 12-часов труд, макар че тези 12 работни часа се предметяват в стойност от 6 шилинга.

От това произтичат два извода:

Първо: стойността, или цената, на работната сила приема външния вид на *цена, или стойност, на самия труд*, макар и — строго казано — стойност и цена на труда да са безсмислени термини.

Второ: макар да се заплаща само част от еднодневния труд на работника, докато другата част остава незаплатена, и тъкмо този незаплатен, или принадлеен, труд да съставя фонда, от който възниква принадлежната стойност, или печалбата, изглежда като че ли целият труд се състои от заплатен труд.

Тази измамна привидност е отличаващият белег на *наемния труд* в сравнение с другите *исторически* форми на труда. Върху основата на системата на *наемния дори и незаплатеният труд* изглежда *заплатен*. При *роба*, обратно, и заплатената част на неговия труд изглежда като незаплатена. Естествено, за да може да работи, робът трябва да живее и част от неговия работен ден отива за компенсиране на изразходваната за собствената му издръжка стойност. Но тъй като между него и неговия господар не е била сключена никаква сделка и между двете страни не е имало никакво купуване и продаване, целият негов труд изглежда като *безплатен труд*.

Да вземем, от друга страна, *крепостния селянин*, какъвто съществуваше, бих казал, още до вчера в цяла Източна Европа. Този селянин работеше например 3 дена за себе си на своята собствена или дадена му нива, а през трите останали дни извършваше принудителна *безплатна работа* в имението на своя господар. Следователно тук заплатената и незаплатената част на труда са видимо отделени, отделени по време и пространство, и нашите либерали се преизпълваха с морално негодувание срещу възмутителния факт човек да бъде заставян да работи *безплатно*.

А в действителност безразлично е дали човек работи

3 дена през седмицата за себе си на своята собствена нива и 3 дена безплатно в имението на своя господар, или работи във фабриката или работилницата дневно 6 часа за себе си и 6 часа за своя работодател, макар и в последния случай заплатената и незаплатената част на труда да са смесени неразделно една с друга и природата на цялата тази сделка да е напълно замаскирана чрез *намесата на договор* и заплащането в края на седмицата. Незаплатеният труд в единия случай изглежда доброволен, а в другия случай — аңгария. Това е цялата разлика.

Следователно, когато употребявам израза *«стойност на труда»*, ще го употребявам само като разпространен простонароден израз вместо *«стойност на работната сила»*.

10. Печалбата се получава в резултат от продаването на стоката по нейната стойност

Да приемем, че един час среден труд е одреметен в стойност, равна на 6 пенса, или 12 часа среден труд — в стойност от 6 шил. Да приемем по-нататък, че стойността на труда е 3 шил., или на продукта на 6 работни часа. Ако в употребените за производството на една стока суровини, машини и др. са одреметени 24 часа среден труд, тяхната стойност ще възлезе на 12 шил. Ако свръх това наетият от капиталиста работник прибави към тези средства за производство още 12 работни часа, тези 12 часа ще се одреметят в добавъчна стойност от 6 шил. Така че *общата стойност на продукта* ще възлиза на 36 часа одреметен труд и ще се равнява на 18 шил. Но тъй като стойността на труда или изплатената на работника работна заплата възлиза само на 3 шил., за 6-те часа вложен от работника и одреметен в стойността на стоката принадлеен труд капиталистът не е заплатил никаква равностойност. Като продаде тази стока по нейната стойност от 18 шил., капиталистът би реализирал стойност от 3 шил., за която той не е заплатил никакъв еквивалент. Тези три шилинга ще съставляват принадлената стойност, или печалбата, която той туря в джоба си. Следователно капиталистът ще реализира печалбата от 3 шил. не като продава своята стока на цена, по-висока от нейната стой-

ност, а като я продава *по нейната действителна стойност*.

Стойността на дадена стока се определя от съдържащото се в нея *общо количество труд*. Но част от това количество труд е предметено в стойност, за която е бил заплатен еквивалент във форма на работна заплата; другата част е предметена в стойност, за която *не е* заплатен еквивалент. Част от съдържащия се в стоката труд е *заплатен* труд; друга част е *незаплатен* труд. Затова, продавайки стоката *по нейната стойност*, т. е. като кристализация на изразходваното за нея *общо количество труд*, капиталистът неизбежно трябва да я продава с печалба. Той продава не само онова, което му е струвало еквивалент, но и онова, което не му е струвало нищо, макар то да е струвало труда на неговия работник. Разходите по стоката за капиталиста и нейните действителни разходи са две различни неща. Ето защо аз повтарям, че нормални и средни печалби се получават, като стоките се продават *не над, а по техните действителни стойности*.

11. Различните части, на които се разпада принадлежната стойност

Принадената стойност, или онази част от общата стойност на стоката, в която се предметява *принаденият*, или *незаплатеният*, труд на работника, аз наричам *печалба*. Цялата печалба не отива в джоба на индустриалния капиталист. Монополът върху земята дава възможност на земевладелеца да отнеме част от тази *принадена стойност* под названието *поземлена рента*, безразлично дали тази земя се *използва* за селското стопанство, за постройка или за железници, или за някаква друга производителна цел. От друга страна, тъкмо фактът, че притежаването на *средствата на труда* дава на индустриалния капиталист възможност да произвежда *принадена стойност*, или, което е същото, *да си присвоява определено количество незаплатен труд*, дава възможност на притежателя на средствата на труда, които той изцяло или отчасти дава в заем на индустриалния капиталист, с една дума, дава възможност на *заемащия пари капиталист* да иска за себе си под названието *лихва* друга част от тази принадлежна стойност, така че на индустриалния капиталист *като такъв* остава само така наречената *индустриална* или *търговска печалба*.

Кои закони регулират това разпределение на общата сума на принадлежната стойност между трите категории хора, е въпрос, който е съвсем далеч от нашата тема. Обаче от горензложеното следва:

Поземлена рента, лихва и индустриална печалба са само различни названия за различни части от принадлежната стойност на стоката, или от опредметения в нея незаплатен труд, и те произхождат еднакво от този източник и само от него. Те произхождат не от земята като такава или от капитала като такъв, а земята и капиталът дават възможност на своите собственици да получат съответните си дялове от принадлежната стойност, която индустриалният капиталист изстискава от работника. За самия работник е от второстепенно значение дали тази принадлежна стойност, резултат от неговия принадлежен, или незаплатен труд, отива изцяло в джоба на индустриалния капиталист или последният трябва да отстъпва части от нея — под названието поземлена рента и лихва — на трети лица. Да приемем, че индустриалният капиталист използва само свой собствен капитал и сам е земевладелец. В този случай цялата принадлежна стойност би отивала в неговия джоб.

Именно индустриалният капиталист е, който непосредствено изстискава от работника принадлежна стойност, безразлично каква част от нея в края на краищата той може да задържи за себе си. Ето защо около това отношение между индустриалния капиталист и наемния работник се върти цялата система на наемен труд и цялата сегашна система на производство. Затова някои граждани, които взеха участие в нашите разисквания, не бяха прави, когато се опитваха да омаловажат нещата и да разглеждат това основно отношение между индустриалния капиталист и работника като второстепенен въпрос, макар и да бяха прави, като твърдяха, че при дадени обстоятелства повишаването на цените може да засегне в много различна степен индустриалния капиталист, земевладельца, паричния капиталист и, ако щете, бирника.

От казаното следва и нещо друго.

Окази част от стойността на стоката, която представлява само стойността на суровините, машините, с една дума, стойността на потребените средства за производство, не донася *никакъв доход*, а възстановява *само капитала*. Но независимо от това не е вярно, че другата

част от стойността на стоката, която образува дохода или може да бъде изразходвана във форма на работна заплата, печалба, поземлена рента и лихви, се образува от стойността на работната заплата, от стойността на поземлената рента, от стойността на печалбата и т. н. На първо време ние ще оставим работната заплата настрана и ще разгледаме само индустриалната печалба, лихвата и поземлената рента. Току-що видяхме, че съдържащите се в стоката *принадена стойност*, или онази част от нейната стойност, в която е предметен *незаплатен труд*, се разпада на различни части, които имат три различни названия. Но би било тъкмо обратното на истината, ако се твърди, че стойността на стоката е съставена от самостоятелните стойности на тези три съставни части или се образува от техния сбор.

Ако един работен час се предметява в стойност от 6 пенса, ако работният ден на работника е 12 часа, ако половината от това време е незаплатен труд, тогава този принадлеен труд ще придаде на стоката *принадена стойност* от 3 шил., т. е. стойност, за която не е бил заплатен никакъв еквивалент. Тази принадлеена стойност от 3 шил. съставя *целия фонд*, който индустриалният капиталист може да дели в каквато пропорция желае със земевладелеца и кредитора. Стойността на тези три шилинга образува границата на стойността, която те имат да делят помежду си. Обаче не индустриалният капиталист е, който прибавя към стойността на стоката една произволна стойност за своя печалба, към която след това се прибавя една друга стойност в полза на земевладелеца и пр., така че сборът на тези произволно установени три стойности да образува общата стойност. Следователно ние виждате фалшивостта на общоразпространената представа, която смесва *разпадането на дадена стойност* на три части с *образуването* на тази стойност чрез събиране на три *самостоятелни* стойности и по този начин превръща общата стойност, от която произхождат поземлената рента, печалбата и лихвата, в произволна величина.

Ако общата печалба, реализирана от един капиталист, е равна на 100 фунта ст., тази сума, разглеждана като *абсолютна* величина, ние наричаме *маса на печалбата*. Но ако изчисляваме отношението, в което тези 100 фунта ст. се намират спрямо авансирания капитал, тази *относителна* величина ние наричаме *норма на печалбата*.

Очевидно е, че тази норма на печалбата може да бъде изразена по два начина.

Да приемем, че 100 фунта ст. представляват *авансиран в работната заплата капитал*. Ако създадената принадлежна стойност също възлиза на 100 фунта ст. — а това би ни показало, че половината от работния ден на работника се състои от *незаплатен труд* — и ако измерим тази печалба със стойността на авансирания в работна заплата капитал, ние ще кажем, че *нормата на печалбата* възлиза на 100%, защото авансираната стойност ще бъде сто, а реализираната стойност — двеста.

От друга страна, ако вземем под внимание не само *авансирания в работна заплата капитал*, но *целия авансиран капитал*, да речем 500 фунта ст., от които 400 фунта ст. представляват стойността на суровините, машините и т. н., ние бихме казали, че *нормата на печалбата* възлиза само на 20%, защото печалбата от 100 би била само една пета част от *целия авансиран капитал*.

Първият начин на изразяване нормата на печалбата е единственият, който показва истинското отношение между заплатения и незаплатения труд, действителната степен на exploitation* (позволете ми да употребя тази френска дума) *на труда*. Другият начин на изразяване е обикновено употребяваният и той действително е пригоден за определени цели. Във всеки случай той е много полезен за прикриване степента, в която капиталистът изстиска от работника незаплатен труд.

В поясненията, които още имам да направя, аз ще употребявам думата *печалба* за цялата маса принадлежна стойност, изстискана от капиталиста, без да обръщам никакво внимание на разпределянето на тази принадлежна стойност между различните лица, а където употребявам израза *норма на печалбата*, винаги ще измервам печалбата по стойността на авансирания в работна заплата капитал.

12. Общото съотношение между печалба, работна заплата и цени₁

Ако от стойността на дадена стока извадим стойността, която замества стойността на съдържащите се в нея суровини и стойността на другите средства за производ-

* Эксплоатацията. Ред.

ство, т. е. ако извадим съдържащия се в нея *минал* труд, останалата част от нейната стойност ще се сведе до количеството труд, прибавено от работника в *последния* производствен процес. Ако този работник работи всеки ден 12 часа, ако 12 часа среден труд кристализират в парична сума от 6 шил., тази добавъчна стойност от 6 шил. ще бъде *единствена* стойност, създадена от неговия труд. Тази дадена стойност, определена от неговото работно време, е единственият фонд, от който двамата, той и капиталистът, могат да теглят своите съответни дялове или дивиденди, единствената стойност, която може да се дели на работна заплата и печалба. Ясно е, че самата тази стойност не се изменя от променливите съотношения, в които тя може да бъде разделяна между двете страни. Нищо не би се изменило, ако вместо един работник вземем цялото работническо население или вместо един работен ден — например 12 милиона работни дни.

Понеже капиталистът и работникът имат да делят само тази ограничена стойност, т. е. стойността, която се измерва с целия труд на работника, единият ще получи толкова повече, колкото по малко получи другият, и *vice versa*. Когато едно количество е дадено, едната част от него винаги ще нараства пропорционално с намаляването на другата. Ако се измени работната заплата, печалбата ще се измени в противоположна посока. Ако работната заплата спадне, печалбата ще се покачи, а ако работната заплата се покачи, печалбата ще спадне. Ако работникът — както приехме по-горе — получи 3 шил., което представлява половината от стойността, която той е създал, или ако целият негов работен ден се състои наполовина от заплатен и наполовина от незаплатен труд, *нормата на печалбата* ще бъде 100%, защото капиталистът би получил също 3 шил. Ако работникът получи само 2 шил., или ако работи за себе си само една трета от целия работен ден, капиталистът ще получи 4 шил. и тогава *нормата на печалбата* ще бъде 200%. Ако работникът получи 4 шил., капиталистът ще получи само 2 шил. и тогава *нормата на печалбата* би спаднала на 50%; но всички тези изменения не засягат стойността на стоката. Така че общото повишаване на работната заплата би довело до спадане на общата норма на печалбата, без обаче да засегне стойностите.

Но макар и стойностите на стоките, които при пос-

ледна сметка би трябвало да регулират техните пазарни цени, да се определят изключително от общото количество на фиксирания в тях труд, а не от разделянето на това количество на заплатен и незаплатен труд, от това съвсем не следва, че стойностите на отделните стоки или на стоките маси, произвеждани например за 12 часа, остават постоянни. *Броят*, или масата на стоките, произвеждани за дадено работно време или с дадено количество труд, зависи от *производителната сила* на употребявания труд, а не от неговото *времетраене* или продължителност. Например при едно равнище на производителната сила на предачния труд за един работен ден от 12 часа могат да бъдат произведени 12 фунта прежда, а при по-ниско равнище на производителната сила — само 2 фунта. Следователно, ако 12 часа среден труд се определят в стойност от 6 шил. в единия случай, 12-те фунта прежда биха коствали също 6 шил. и двата фунта прежда в другия случай биха коствали също така 6 шил. Така че един фунт прежда в единия случай би коствал 6 пенса, а в другия случай — 3 шил. Тази разлика в цената ще бъде резултат от разликата в производителната сила на приложния труд. При по-голямата производителна сила в един фунт прежда ще бъде предметен един час труд, докато при по-малката — 6 работни часа. Цената на един фунт прежда в единия случай ще бъде само 6 пенса, макар работната заплата да е относително висока, а нормата на печалбата да е ниска. В другия случай тя ще бъде 3 шил., макар работната заплата да е ниска, а нормата на печалбата да е висока. Това би било така, защото цената на един фунт прежда се определя от *общото количество труд*, вложено в нея, а не от *пропорцията*, в която това общо количество труд се дели на *заплатен и незаплатен труд*. Тъй че споменатият от мен по-горе факт, че високозаплатеният труд може да произвежда евтини, а нискозаплатеният труд — скъпи стоки, губи своя парадоксален вид. Той е само израз на общия закон, че стойността на дадена стока се определя от количеството на вложения в нея труд, но че вложеното в нея количество труд зависи изключително от производителната сила на употребения труд и следователно ще се изменя с всяко изменение в производителността на труда.

13. Най-важните опити за повишаване на работната заплата или за противодействие на понижаването на работната заплата

Да разгледаме сега последователно най-важните случаи, при които се правят опити за повишаване на работната заплата или се противодействува на нейното понижаване.

1. Видяхме, че *стойността на работната сила*, или — популярно изразено — *стойността на труда*, се определя от стойността на средствата за живот, или на количеството труд, необходимо за тяхното произвеждане. Следователно, ако в дадена страна стойността на потребяваните от работника средно на ден средства за живот представлява 6 работни часа, изразени в 3 шил., работникът би трябвало да работи по 6 часа на ден, за да произведе еквивалент на своята дневна издръжка. Ако целият работен ден е 12 часа, капиталистът, давайки на работника 3 шил., би му заплатил стойността на неговия труд. Половината от работния ден би била незаплатен труд, а нормата на печалбата би била 100%. Но да приемем сега, че поради намаляване на производителността се иска повече труд, за да се произведе, да речем, същото количество селскостопански продукти, така че цената на средствата за живот на работника средно на ден би се покачила от 3 на 4 шил. В този случай *стойността на труда* ще се повиши с една трета, или с $33\frac{1}{3}\%$. Тогаваше бъдат необходими 8 часа от работния ден, за да се произведе еквивалент за ежедневното препитание на работника съответно на неговото предишно жизнено ниво. Следователно принадлежният труд би спаднал от 6 на 4 часа, а нормата на печалбата — от 100 на 50%. Обаче ако работникът настоява за повишаване на работната заплата, той фактически би претендирал само да получи *повишената стойност на своя труд*, както прави всеки друг продавач на стока, който се старее — при всяко повишаване на разходите за своята стока — тази повишена стойност да му бъде заплатена. Ако работната заплата не се повиши или ако се повиши недостатъчно, за да компенсира увеличената стойност на средствата за живот, *цената на труда* ще се понижи *под неговата*

стойност и жизненото равнище на работника ще се влоши.

Но изменение може да стане и в противоположна посока. Вследствие на увеличената производителност на труда същото средно количество средства за живот на ден би могло да спадне от 3 на 2 шил., или вместо 6 часа от работния ден да са необходими само 4 часа за произвеждане на еквивалент на стойността на всекидневните средства за живот. В такъв случай работникът ще бъде в състояние с 2 шил. да купи също толкова средства за живот, колкото преди с 3 шил. Всъщност *стойността на труда* би се понижила, но тази намалена стойност би командувала същото количество средства за живот, както преди. Тогава печалбата ще се повиши от 3 на 4 шил., а нормата на печалбата от 100 на 200%. Макар абсолютното жизнено равнище на работника да остава същото, неговата *относителна работна заплата* — а с това и неговото *относително обществено положение* в сравнение с това на капиталиста — ще се понижи. Като оказва съпротива срещу това понижаване на относителната работна заплата, работникът само се стреми да си осигури известен дял в увеличената производителна сила на своя собствен труд и да запази своето предишно относително положение в обществената йерархия. Английските фабриканти например — след премахването на житните закони и явно нарушавайки тържествените обещания, дадени при пропагандата против житните закони — намалиха работната заплата общо с 10%. Съпротивата на работниците отначало беше преодоляна, но по-късно — по силата на обстоятелства, върху които сега не мога да се спирам — загубените 10% бяха спечелени отново.

2. *Стойността на средствата за живот, следователно и стойността на труда*, би могла да остане същата, но нейната *парична цена* може — в резултат на предшестващо изменение *в стойността на парите* — да претърпи изменение.

След откриване на по-богати мини и т. н. за производството например на две унци злато може да е необходим не повече труд, отколкото по-рано за една унция. В такъв случай стойността на златото би могла да спадне наполовина, или с 50%. Тъй като тогава стойностите на всички други стоки ще се изразят в двойна — в сравнение с предишната — *парична цена*, това ще важи и за *стойността на труда*. Дванадесет работни часа, които

по-рано са се изразявали в 6 шил., сега ще се изразяват в 12 шил. Ако работната заплата на работника остане 3 шил., вместо да се покачи на 6 шил., *паричната цена на неговия труд* ще съответствува само на *половината от стойността на неговия труд* и издръжката на живота му ще се влоши страхотно. Това би станало в по-голяма или по-малка степен и когато неговата работна заплата се повиши, но не пропорционално на спадането на стойността на златото. В такъв случай не се изменя нищо — нито производителната сила на труда, нито предлагането и търсенето, нито стойностите. Не се изменя нищо освен паричните *названия* на тези стойности. Да се казва, че в такива случаи работникът не трябва да настоява за пропорционално повишаване на работната заплата, това значи, че той трябва да се задоволи да му се заплаща с названия вместо с вещи. Цялата досегашна история доказва, че винаги, когато настъпи подобно обезценяване на парите, капиталистите не изпускат случая да измамат работника. Многобройна школа политикоикономисти уверяват, че — вследствие на откриването на нови златоносни наноси, на подобреното експлоатиране на сребърните мини и на поевтиното доставяне на живак — стойността на благородните метали била спаднала отново. Това би обяснило общите и едновременни опити на континента за постигане увеличение на работната заплата.

3. Досега приемахме границите на *работния ден* за дадени. Но сам по себе си работният ден няма постоянни граници. Постоянната тенденция на капитала е да го разтяга до неговата крайна, физически възможна продължителност, защото в същата степен ще нараства и принадлежният труд, а следователно и произлизащата от него печалба. Колкото повече капиталът успее да удължи работния ден, толкова по-голямо количество чужд труд той ще си присвоява. През XVII и дори през първите две третини на XVIII в. десетчасовият работен ден е бил нормалният работен ден в цяла Англия. През време на антиякобинската война¹⁴, която фактически е била война на английските барони срещу английските трудещи се класи, капиталът е пирувал и удължавал работния ден от 10 до 12, 14, 18 часа. *Малтус*, който ни най-малко не може да бъде заподозрян в съзливва сантименталност, публикува около 1815 г. един памфлет, в който заявява, че ако това положение продължава, животът на нацията ще бъде под-

копан из основи.¹⁶ Няколко години преди общото въвеждане на новоизобретените машини, около 1765 г., в Англия излиза брошура под заглавие: «Есе за занаята»¹⁶. Анонимният автор, заклет враг на трудещите се класи, философствува в нея за необходимостта да бъдат разширени границите на работния ден. За тази цел той предлага между другото да бъдат създадени *трудови домове*, които — според думите му — трябвало да бъдат «домове на ужаса». А каква е продължителността на работния ден, предлаган от него за тези «домове на ужаса»? 12 часа — именно работното време, обявено в 1832 г. от капиталистите, политикоикономистите и министрите не само като фактически съществуващо, но и като необходимо за деца под 12-годишна възраст¹⁷.

Като продава работната си сила — а той е принуден да прави това при съвременната система, — работникът предоставя на капиталиста да използва тази сила, но в известни разумни граници. Той продава работната си сила, за да може — независимо от нейното естествено изхабяване — да я запази, а не за да я разруши. Като продава своята работна сила по нейната еднократна или седмична стойност, от само себе си се разбира, че тази работна сила не трябва за един ден или за една седмица да бъде подложена на двудневно или двуседмично изхабяване. Да вземем една машина на стойност 1000 фунта ст. Ако се изхабява за 10 години, тя прибавя към стойността на стоките, за чието произвеждане съдействува, годишно по 100 фунта ст. Ако се изхабява за 5 години, прибавя към стойността годишно по 200 фунта ст., или стойността на нейното годишно изхабяване е обратно пропорционална на времето на нейното изхабяване. Но това отличава работника от машината. Машината не се изхабява точно пропорционално на своето използване. Човекът, напротив, се разрушава в много по-голяма степен, отколкото би се видяло от простия числен сбор на вложения труд.

Със своите усилия да сведат работния ден до неговите предишни разумни размери или — където не могат да извоюват законно установяване на нормален работен ден — да наложат предотвратяване на прекомерния труд чрез повишаване на работната заплата, повишаване не само пропорционално на изтръгвания прекомерен труд, но и по-голямо по размер, работниците изпълняват само един дълг към самите себе си и към своя род. Те само отново поста-

вят капитала с неговите тиранични узурпации в полагаемите му се граници. Времето е пространството за човешкото развитие. Човек, който не разполага със свободно време и целият живот на когото — без да се вземат под внимание чисто физическите прекъсвания за сън, ядене и т. н. — отива в труд за капиталиста, стои по-ниско от товарно животно. Той е само машина за създаване на чуждо богатство, физически се изражда и духовно затъпява. А при това цялата история на съвременната индустрия показва, че капиталът, ако не бъде обуздан, ще се стреми безогледно и безмилостно да доведе цялата работническа класа до това състояние на крайна деградация.

При удължаване на работния ден капиталистът може да плаща *по-висока работна заплата* и все пак да *понижава стойността на труда*, ако повишаването на работната заплата не съответствува на увеличеното количество изтръгнат труд и на предизвиканото по този начин по-бързо изтощаване на работната сила. Това може да стане и по друг начин. Вашите буржоазни статистици ще ви кажат например, че средната работна заплата на работещите във фабриките в Ланкашър семейства се била повишила. Те забравят, че на мястото на мъжа — главата на семейството — капиталът сега хвърля под колесницата на джагернаут¹⁸ не само неговата жена, но често пъти и 3 или 4 негови деца и че повишението на общата им работна заплата съвсем не съответствува на целия принадлеен труд, изтръгван от семейството на работника.

Дори при дадени граници на работния ден, както те сега съществуват във всички отрасли на индустрията, подчинени на фабричното законодателство, известно повишаване на работната заплата може да стане необходимо, макар и само за поддържане *стойността на труда* на предишното равнище. Чрез повишаване *интензивността* на труда човек може да бъде доведен до положение за един час да изразходва толкова жизнена сила, колкото по-рано е изразходвал за два часа. Фактически това до известна степен е постигнато в отраслите, подчинени на фабричното законодателство, чрез ускоряване хода на машините и увеличаване броя на работните машини, които отделният работник трябва да надзирава. Ако увеличението на интензивността на труда, или на количеството труд, изразходвано за един час, се придружава от съответно съкратяване на работния ден, работникът все пак

ще спечели. Ако тази граница бъде прекрачена, той губи от една страна онова, което печели от друга; и тогава десет работни часа могат да се окажат също тъй вредни за него, както по-рано 12 часа. Като се противопоставя на тази тенденция на капитала, водейки борба за повишаване на работната заплата съответно на нарастващата интензивност на труда, работникът се противопоставя само на обезценяването на своя труд и на израждането на своето потомство.

4. Вие всички знаете, че по причини, които не е необходимо да обяснявам тук, капиталистическото производство се движи в определени периодически цикли. То преминава последователно състояние на покой, нарастващо оживление, разцвет, свръхпроизводство, криза и застой. Пазарните цени на стоките и нормите на пазарните печалби следват тия фази, като понякога спадат под своето средно равнище, а след това отново го надхвърлят. Ако разгледате целия цикъл, ще видите, че едно отклонение на пазарната цена се уравнисява с друго и че средно в рамките на един цикъл пазарните цени на стоките се регулират от техните стойности. Е добре. През фазата на спадане на пазарните цени, както и през фазите на криза и застой работникът, ако изобщо не бъде изхвърлен на улицата, може да очаква намаление на своята работна заплата. За да не бъде измамен, той трябва дори при таква спадане на пазарните цени да води спор с капиталиста, в какъв пропорционален размер е необходимо да бъде намалена работната заплата. Ако още през фазата на разцвета, когато се постигат свръхпечалби, той не се е борил за повишаване на работната заплата, тогава средно за целия индустриален цикъл той не ще получи дори своята *средна работна заплата*, или *стойността* на своя труд. Би било връх на глупостта да се иска работникът, чиято работна заплата при неблагоприятните фази на цикъла неизбежно намалява, да се откаже сам от съответна компенсация през фазата на разцвета. Изобщо стойностите на всички стоки се реализират само чрез изравняване на постоянно променящите се пазарни цени, които възникват в резултат на постоянните колебания на предлагането и търсенето. Върху основата на съвременната система трудът е само стока като другите стоки. Следователно той трябва да изпита същите колебания, за да получи средна цена, отговаряща на неговата стойност. Би

било абсурдно, от една страна, да го разглеждаме като стока, а, от друга страна, да искаме да го поставим извън законите, които определят цените на стоките. Робът получава постоянно и определено количество средства за съществуване; а наемният работник не получава. Той трябва да се опита да си осигури повишаване на работната заплата в единия случай, макар и само за да компенсира спадането на работната заплата в другия случай. Ако би се задоволил да приеме волята, заповедите на капиталистите като неизменен икономически закон, той би споделил цялата нищета на роба без осигуреното съществуване на последния.

5. Във всички разгледани от мен случаи — а те са 99% — вие видяхте, че борбата за повишаване на работната заплата се води само като последици от *предшестващи* изменения и е необходимият резултат от настъпващи преди това изменения в размера на производството, на производителната сила на труда, на стойността на труда, на стойността на парите, на продължителността или интензивността на изтръгвания труд, на колебанията на пазарните цени, които зависят от колебанията на предлагането и търсенето и съответствуват на различните фази на индустриалния цикъл — с една дума, тази борба е защитно действие на работниците срещу предшестващото действие на капитала. Ако разглеждате борбата за повишаване на работната заплата независимо от всички тези обстоятелства и вземате под внимание само измененията на работните заплати, като изпускате изпредвид всички други изменения, от които те произлизат, вие в такъв случай изхождате от фалшива предпоставка, за да стигнете до фалшиви изводи.

14. Борбата между капитала и труда и резултатите от нея

1. След като посочихме, че периодичната съпротива, оказвана от работниците срещу намаляването на работната заплата, и техните периодични опити да наложат повишаване на работната заплата са неразделно свързани със системата на наемния труд и са предизвикани от факта, че трудът е отнесен към категорията на стоките и поради това е подчинен на законите, които регулират общото

движение на цените; след като посочихме по-нататък, че общото повишаване на работната заплата би довело до спадане на общата норма на печалбата, без да повлияе върху средните цени на стоките или на техните стойности, сега най-сетне възниква въпросът, доколко в тази непрестанна борба между капитала и труда последният има изгледи за успех.

Аз бих могъл да отговоря с обобщение и да кажа, че *пазарната цена* на труда, както и на всички други стоки, с течение на времето ще се приспособява към неговата *стойност*; че следователно въпреки всички покачвания и спадания и каквото и да прави работникът, той в края на краищата ще получава средно само стойността на своя труд, която се свежда до стойността на неговата работна сила, която се определя от стойността на средствата за живот, потребни за нейното поддържане и възпроизвеждане, чиято стойност се регулира при последна сметка от количеството труд, необходимо за тяхното производство.

Обаче има някои особени признаци, които отличават *стойността на работната сила*, или *стойността на труда*, от стойностите на всички други стоки. Стойността на работната сила се образува от два елемента — единия чисто физически, а другия — исторически или обществен. Нейната *крайна граница* се определя от *физическия* елемент — това значи, че работническата класа, за да може да се поддържа и да се възпроизвежда, за да може да осигурява трайно своето физическо съществуване, трябва да получава средствата за живот, абсолютно необходими за нейния живот и размножаване. Поради това *стойността* на тези необходими средства за живот образува крайната граница на *стойността на труда*. От друга страна, и продължителността на работния ден има своите крайни, макар и твърде разтегливи граници. Нейната крайна граница е дадена от физическата сила на работника. Ако всекидневното изтощаване на неговата жизнена енергия прекрачи определена степен, тя не може да бъде впрягана все отново, ден след ден. Но както казахме, тази граница е твърде разтеглива. Бързото редуване на слабовати и недълголетни поколения ще поддържа пазара на труда също тъй добре, както и редица силни и дълголетни поколения.

Освен от този чисто физически елемент стойността на труда във всяка страна се определя и от *традиционния*

жизнен стандарт. Той не се отнася само до чисто физическия живот, но и до задоволяването на определени потребности, произтичащи от обществените условия, при които са поставени хората и в които те израстват. Стандартът на живота на англичанина може да бъде сведен до този на ирландеца, стандартът на живота на германския селянин — до този на летонския. За важната роля, която играят в това отношение историческата традиция и обществената привичка, може да научите от книгата на господин Торнтън «Сервхнаселение»¹⁹, в която той посочва, че средните работни заплати в различни земеделски области на Англия са повече или по-малко различни и до днес в зависимост от повече или по-малко благоприятните условия, при които тези области са се освободили от крепостната зависимост.

Този исторически или обществен елемент, който влиза в стойността на труда, може да бъде увеличен или намален и дори да изчезне напълно, така че да не остане нищо освен *физическата граница*. През време на *антиякобинската* война — която била започната, както обичаше да се изразява непоправимият използвач на данъци и синекури, старият Джордж Роз, за спасяване каноните на нашата света религия от посегателствата на френските неверници — честните английски фермери, които толкова внимателно бяха третирани на една от предишните ни срещи, намалиха заплатите на селскостопанските работници дори по-ниско от този чисто физически минимум, като обаче допълниха чрез законите за бедните²⁰ разликата, необходима за по-нататъшното физическо съществуване на рода. Това беше великолепен начин за превръщане на наемния работник в роб, а Шекспировия горд свободен земеделец — в бедняк.

Ако сравните помежду им стандартните работни заплати, или стойностите на труда, в различни страни и в различни исторически епохи в една и съща страна, ще видите, че *стойността* на самия *труд* не е постоянна, а променлива величина — дори и при предпоставка, че стойностите на всички други стоки остават неизменни.

Подобно сравнение би показало, че се изменят не само *пазарните норми на печалбата*, но и нейните *средни норми*.

Що се отнася до печалбите, няма закон, който да определя техния *минимум*. Ние не можем да кажем коя е

крайната граница на тяхното спадане. А защо не можем да установим тази граница? Защото, макар и да можем да установим *минималните* работни заплати, не можем да установим *максималните* работни заплати. Ние можем само да кажем, че ако са дадени границите на работния ден, *максимумът на печалбата* отговаря на *физическия минимум на работната заплата*; и че при дадена работна заплата *максимумът на печалбата* отговаря на такова удължаване на работния ден, което все още може да бъде съвместимо с физическите сили на работника. Следователно максимумът на печалбата е ограничен от физическия минимум на работната заплата и физическия максимум на работния ден. Ясно е, че между двете граници на тази *максимална норма на печалбата* е възможна безкрайна стълбица от варианти. Определянето на нейното фактическо равнище се решава само чрез непрестанната борба между капитала и труда, като капиталистът постоянно се стреми да сведе работната заплата до нейния физически минимум и да удължи работния ден до неговия физически максимум, докато работникът постоянно упражнява натиск в противоположна посока.

Работата се свежда до въпроса за съотношението на силите на борещите се.

2. Що се отнася до *ограничението на работния ден* в Англия, както и във всички други страни, то никога не е било установявано по друг начин освен чрез *законодателна намеса*. Без постоянния натиск на работниците отвън тази намеса никога не би била осъществена. Но във всеки случай този резултат не би могъл да бъде постигнат посредством частно споразумение между работници и капиталисти. Тъкмо тази необходимост от *общо политическо действие* е доказателство, че в чисто икономическото действие капиталът е по-силната страна.

Що се отнася до *границите на стойността на труда*, тяхното фактическо установяване винаги зависи от предлагането и търсенето — имам предвид търсенето на труд от страна на капитала и предлагането на труд от страна на работниците. В колониалните страни законът за предлагането и търсенето покровителствува работника. Оттук сравнително високото равнище на работната заплата в Съединените щати. Там капиталът може да опита всичко възможно. Но той не може да попречи на постоянното обезлюдяване на трудовия пазар поради непрекъснатото

превръщане на наемни работници в независими селски стопани. Положението на наеман работник за голяма част от американците е само преходен стадий, от който те със сигурност разчитат да излязат рано или късно. За да бъде премахнато това положение в колониите, бащинското английско правителство възприе за известно време така наречената съвременна колонизационна теория, която се състои в изкуственото установяване на висока цена на земята в колониите, за да се попречи на прекалено бързото превръщане на наемния работник в независим селски стопанин.

Но да преминем сега към старите цивилизовани страни, в които капиталът господствува над целия производствен процес. Да вземем например повишаването на работната заплата на селскостопанските работници в Англия от 1849 до 1859 г. Каква беше последицата от това? Фермерите не можеха нито — както би ги посъветвал нашият приятел Уестън — да увеличат стойността на пшеницата, нито дори и само нейната пазарна цена. Напротив, те бяха принудени да се примирят с нейното спадане. Но през тези 11 години те въведоха различни машини и нови научни методи, превърнаха част от обработваемата земя в пасбища, увеличиха размерите на фермите, а чрез това и мащаба на производството, и като намалиха с тези и други средства търсенето на труд, понеже увеличиха неговата производителна сила, те направиха селското население отново относително излишно. Такъв е общият метод, по който в старите страни със заета вече земя капиталът реагира по-бързо или по-бавно срещу повишаването на работната заплата. Рикардо правилно отбелязва, че машината се намира в постоянна конкуренция с труда и често може да бъде въведена само когато цената на труда достигне определено равнище²¹, но прилагането на машината е само един от многото методи за увеличаване производителната сила на труда. Същото развитие, което прави необучения труд относително излишен, от друга страна, опростява квалифицирания труд и го обезценява.

Същият закон се среща и в друга форма. С развитието на производителната сила на труда натрупването на капитал се ускорява дори въпреки относително високото равнище на работната заплата. От това би могло да се заключи — както действително смяташе и *А. Смит*, по времето на когото съвременната индустрия се намираще

още в своето начало, — че ускореното натрупване на капитал неизбежно трябва да наклонява везните в полза на работника, като предизвиква нарастващо търсене на неговия труд. От същото гледище мнозина автори, които още са живи, се учудваха, че — въпреки че през последните 20 години английският капитал е нараствал много по-бързо, отколкото населението на Англия — работната заплата не се е повишила още повече.

Но едновременно с прогресивното натрупване се извършва и *нарастващо изменение в състава на капитала*. Онези част от целия капитал, която се състои от постоянен капитал — машини, сурови материали, всевъзможни средства за производство, — нараства по-бързо в сравнение с другата част на капитала, която се влага в работна заплата, или в купуване на труд. Този закон беше установен с по-голяма или по-малка точност от Бартън, Рикардо, Сисмонди, професор Ричърд Джонс, професор Рамзей, Шербюлие и др.

Ако отношението между тези два елемента на капитала първоначално беше 1:1, при напреднала индустрия то ще стане 5 : 1 и т. н. Ако от даден цял капитал от 600 са изразходвани 300 за оръдия, сурови материали и т. н. и 300 — за работна заплата, тогава достатъчно е целият капитал да бъде само удвоен, за да се създаде търсене на 600 вместо на 300 работници. Но ако при капитал от 600 са изразходвани 500 за машини, материали и т. н., а само 100 за работна заплата, тогава същият капитал би трябвало да нарасне от 600 на 3600, за да създаде търсене на 600 вместо на 300 работници. Следователно с развитието на индустрията търсенето на труд не върви в крак с натрупването на капитала. Наистина то ще нараства, но в постоянно намаляващ се размер в сравнение с увеличението на капитала.

Тези няколко бележки са достатъчни, за да покажат, че цялото развитие на съвременната индустрия по необходимост все по-силно ще наклонява везните в полза на капиталиста и против работника и че следователно общата тенденция на капиталистическото производство е не да се повишава средното равнище на работната заплата, а да се понижава, или *стойността на труда* повече или по-малко да се смъква до нейната *най-ниска граница*. Тъй като *нещата* в тази система имат такава тенденция, значи ли това, че работническата класа трябва да се отка-

же от своята съпротива срещу посегателствата на капитала и да прекрати усилията си да използва по възможност най-добре представящите се възможности за временно подобрене на своето положение? Ако направи това, тя би била сведена до положението на безразлична маса от съсипани бедняци, на които вече никакво спасение не може да помогне. Аз можах, струва ми се, да посоча, че нейните борби за равнището на работната заплата са явления, неразривно свързани с цялата система на наемния труд, че в 99 случая от 100 усилията на работниците да се повиши работната заплата са само усилия за запазване дадената стойност на труда и че необходимостта да се борят с капиталиста за цената на този труд е присъща на тяхното положение, което ги принуждава да продават самите себе си като стока. Ако в своите всекидневни конфликти с капитала работниците страхливо отстъпват, те сами биха се лишили от способността да предприемат каквото и да било по-голямо движение.

В същото време — и съвсем независимо от общата ангария, която се включва в системата на наемния труд — работническата класа не бива да надценява крайния резултат от тези всекидневни борби. Тя не бива да забравя, че се бори срещу следствията, а не срещу причините на тези следствия; че само забавя низходящото движение, а не изменя неговата посока; че прилага само палиативи, които не лекуват болестта. Следователно тя не бива да се отдава изключително на тази неизбежна малка война, която непрестанно възниква поради непрекъснатите посегателства на капитала или поради измененията на пазара. Тя трябва да разбере, че въпреки цялата мизерия, на която е обречена при съвременната система, последната крие в себе си същевременно необходимите *материални условия и обществени форми* за икономическото преустройство на обществото. Вместо *консервативния* девиз: «*Справедлива заплата за справедлив труд*» тя трябва да напише върху своето знаме *революционния* лозунг: «*Долю системата на наемния труд!*»

След това много дълго и, страхувам се, уморително изложение, което трябваше да направя, за да дам поне приблизително осветление на основния въпрос, бих желал да завърша с предложението да бъде приета следната резолюция:

1) Общото повишаване на равнището на работната

заплата би довело до общо понижение на нормата на печалбата, но общо взето не би засегнало цените на стоките.

2) Общата тенденция на капиталистическото производство е не да увеличава, а да намалява средното равнище на работната заплата.

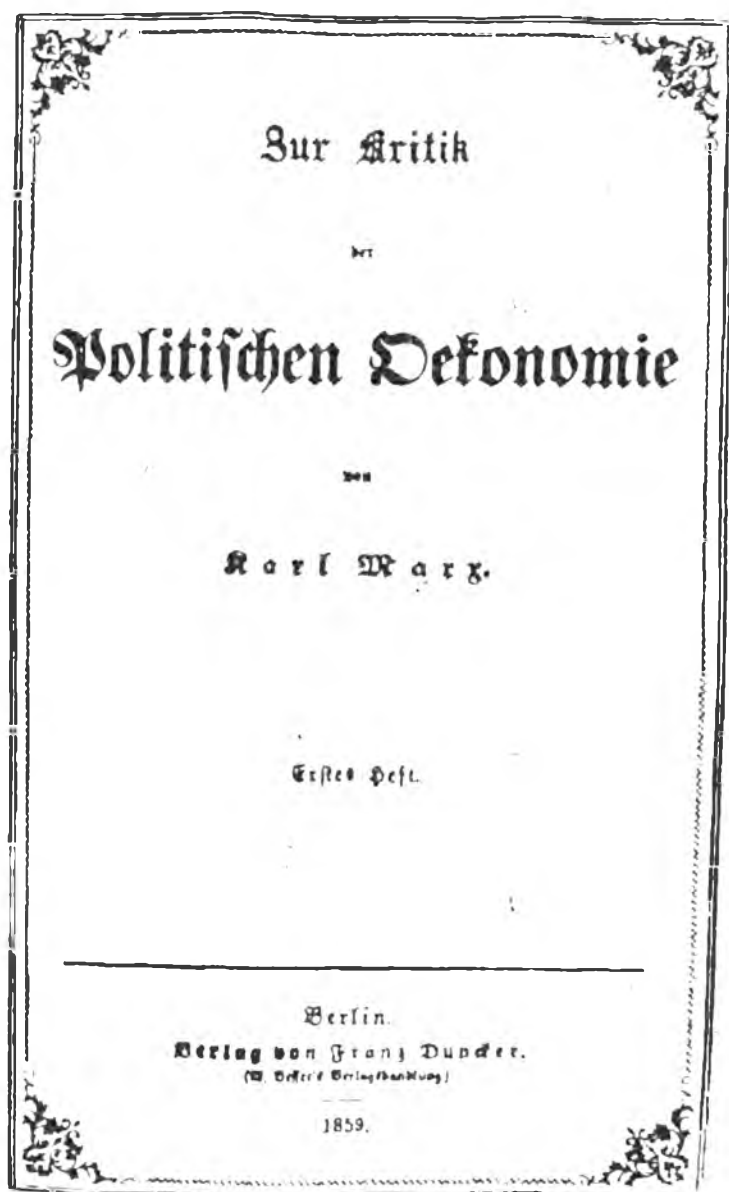
3) Профсъюзите работят добре като центрове на съпротивата срещу посегателствата на капитала. Те отчасти не постигат целта си поради нецелесъобразно използване на своята сила. А те изцяло не постигат своята цел, щом се ограничават с малка война против последиците от съществуващата система, вместо да се опитват съдвременно да изменят тази система и да използват своите организирани сили като лост за окончателното освобождение на работническата класа, т. е. за окончателното премахване системата на наемния труд.

Написано от края на май
до 27 юни 1865 г.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 16, с. 103—157.

КАРЛ МАРКС

КЪМ КРИТИКАТА
НА ПОЛИТИЧЕСКАТА
ИКОНОМИЯ'

Заглавна страница на първото издание на «Към критиката на политическата икономия» — 1859 г.

Карл Маркс.

КРИТИКА

НА

ПОЛИТИЧЕСКАТА ЕКОНОМИЯ

(Zur Kritik der politischen Oekonomie)

Пръ. Д. Благоевъ.

ПЛОВДИВЪ

Изданце на Из. Г. Иглатовъ

1904.

Заглавна страница на първото българско издание
на «Към критиката на политическата икономия» — 1904 г.,
в превод на Д. Благоев

Предговор

Аз разглеждам системата на буржоазната икономия в следния ред: *капитал, поземлена собственост, наеман труд, държава, външна търговия, световен пазар*. Под първите три рубрики изследвам икономическите условия за живот на трите големи класи, на които се разпада съвременното буржоазно общество; взаимната връзка между другите три рубрики е очевидна. Първият отдел на първата книга, която разглежда капитала, се състои от следните глави: 1) стоката; 2) парите, или простата циркулация; 3) капиталът изобщо. Първите две глави образуват съдържанието на настоящата книга. Целият материал лежи пред мен във формата на монографии, които бяха написани през доста отдалечени един от друг периоди не за да бъдат отпечатани, а самият аз да си изясня въпросите, и чиято последователна обработка по посочения план ще зависи от външни обстоятелства.

Изоставям общия увод,² който бях нахвърлил, защото при по-обстойно размисляне всяко предварително изказване по резултати, които тепърва трябва да бъдат доказани, ми се струва спънка, а читателят, който изобщо желае да ме следва, трябва да се реши да върви от частното към общото. Обаче някои бележки относно хода на моите собствени политикоикономически занимания могат да се окажат уместни.

Моето специално образование беше юриспруденцията, която обаче изучавах само като подчинена дисциплина покрай философията и историята. През 1842—1843 г. като редактор на «*Rheinische Zeitung*»³ изпаднах за пръв път в затруднението да се изказвам по така наречените материални интереси. Разискванията в рейнския Ландтаг

по кражбата на дърва и парцелирането на поземлената собственост, сфициалната полемика, която господин фон Шапер, тогавашен оберпрезидент на Рейнската провинция, започна с «Rheinische Zeitung» относно положението на мозелските селяни, най-последно дебатите по свободната търговия и защитните мита бяха първите поводи да започна да се занимавам с икономически въпроси.⁴ От друга страна, по онова време, когато доброто желание «да се отиде по-нататък» многократно компенсираше познанията на материята, в «Rheinische Zeitung» беше отекнало леко философски оцветено ехо на френския социализъм и комунизъм. Аз се изказах против това дилетанство, но същевременно открито признах в една полемика с «Allgemeine Augsburger Zeitung»⁵, че тогавашните ми знания не ми позволяваха да се реша да изкажа каквото и да било мнение относно самото съдържание на френските течения. Напротив, с жар се възползвах от илюзията на отговорните издатели на «Rheinische Zeitung», които се надяваха, че с по-умерена позиция на вестника ще могат да постигнат отменяване на произнесената срещу него смъртна присъда, за да се оттегля от обществената арена в научния кабинет.

Първият труд, започнат, за да бъдат разрешени съмненията, които ме обземаха, беше едно критично преразглеждане на Хегеловата философия на правото; уводът към този труд излезе в издаваните през 1844 г. в Париж «Deutsch-Französische Jahrbücher»⁶. Моето изследване завърши със заключението, че правните отношения, както и държавните форми, не могат да бъдат разбрани нито въз основа на самите тях, нито въз основа на тъй нареченото общо развитие на човешкия дух, а че, напротив, те се коренят в материалните условия на живота, чиято съвкупност Хегел, по примера на англичаните и французите от XVIII в., нарича «гражданско общество», и че анатомията на гражданското общество трябва да се търси в политическата икономия. Изследването на последната, което започнах в Париж, продължих в Брюксел, където се бях преселил вследствие на една заповед за екстерниране, издадена от господин Гизо. Общият резултат, до който стигнах и който, веднъж получен, служеше като ръководна нишка в моите изследвания, може накратко да се формулира така: в общественото производство на своя живот хората влизат в определени, необходими, незави-

сими от тяхната воля отношения — производствени отношения, които отговарят на определена степен от развитието на техните материални производителни сили. Съвкупността от тези производствени отношения образува икономическата структура на обществото, реалната база, върху която се издига една правна и политическа надстройка и на която отговарят определени обществени форми на съзнанието. Начинът на производството на материалния живот обуславя процеса на социалния, политическия и духовния живот изобщо. Не съзнанието на хората определя тяхното битие, а, напротив, тяхното обществено битие определя съзнанието им. На известна степен от свсето развитие материалните производителни сили на обществото влизат в противоречие със съществуващите производствени отношения или — ксето е само юридически израз на същото — с онези отношения на собственост, в границите на които те са се движили дотогава. От форми на развитие на производителните сили тези отношения се превръщат в окови за същите. Тогава настъпва епоха на социална революция. С изменението на икономическата основа се извършва по-бавен или по-бърз преврат в цялата огромна надстройка. При разглеждането на такива преврати трябва винаги да се прави разлика между материалния преврат в икономическите условия на производството, който може да се установи с точността на природните науки, и правните, политическите, религиозните, художествените или философските, накратко, идеологическите форми, в които хората осъзнават този конфликт и го разрешават с борба. Както за отделния човек не може да се съди по това, ксето той сам мисли за себе си, така за една епоха на преврати не може да се съди по нейното съзнание. Напротив, това съзнание трябва да се обясни въз основа на противоречията на материалния живот, въз основа на съществуващия конфликт между обществените производителни сили и производствени отношения. Никого една обществена формация не загива, преди да са се развили всички производителни сили, за които тя дава достатъчно простор, и никого нови, по-висши производствени отношения не се появяват, преди материалните условия за съществуване на същите да са узрели в недрата на самото старо общество. Ето защо човечеството си поставя винаги само такива задачи, които то може да разреши, защото, по-отблизо погледната, ви-

наги ще се оказва, че самата задача възниква само там, където материалните условия за нейното разрешение са вече налице или най-малко се намират в процес на формиране. В общи черти азиатският, античният, феодалният и съвременният — буржоазният — начин на производство могат да бъдат наречени прогресивни епохи на икономическата обществена формация. Буржоазните производствени отношения са последната антагонистична форма на обществения производствен процес, антагонистична не в смисъл на индивидуален антагонизъм, а на антагонизъм, израстващ от обществените жизнено условия на индивидите; но развиващите се в недра на буржоазното общество производителни сили създават същевременно материалните условия за разрешаването на този антагонизъм. Затова с тази обществена формация завършва предисторията на човешкото общество.

Фридрих Енгелс, с когото, откакто се появи гениалният му очерк към критиката на икономическите категории⁷ (в «Deutsch-Französische Jahrbücher»), поддържах непрекъсната писмена размяна на идеи, беше дошъл по друг път (сравни неговото произведение «Положението на работническата класа в Англия»⁸) до същия резултат, до който бях стигнал и аз; и когато през пролетта на 1845 г. и той се засели в Брюксел, ние решихме да разработим съвместно нашите възгледи в противоположност на идеологичните възгледи в немската философия, всъщност да си разчистим сметките с нашата предишна философска съвест. Изпълнихме намерението си във формата на критика на следхегеловата философия. Ръкописът⁹, два дебели тома в октава, беше отдавна пристигнал на мястото на издаването му във Вестфалия, когато получихме известието, че изменилите се обстоятелства не позволяват да бъде отпечатан. Ние с толкова по-голяма готовност предоставихме ръкописа на гризаящата критика на мишките, тъй като бяхме постигнали главната си цел — изяснение на въпросите за самите нас. От разпръснатите трудове, в които по онова време излагахме от една или друга страна нашите възгледи пред публиката, споменавам само съвместно написания от Енгелс и мен «Манифест на Комунистическата партия» и публикуваната от мен «Реч за свободата на търговията»¹⁰. Решаващите точки на нашия възглед бяха за пръв път научно изложени, макар и само в полемична форма, в моето съчинение «Нищета на фило-

сфията»¹¹, издадено в 1847 г. и насочено срещу Прудон. Печатането на написания на немски език трактат за «Наемния труд»¹², в който бях вплел лекциите си на тази тема, четени пред Брюкселското германско работническо дружество,¹³ бе прекъснато вследствие на Февруарската революция и на насилственото ми отстраняване във връзка с нея от Белгия.

Издаването на «Neue Rheinische Zeitung»¹⁴ през 1848 и 1849 г. и последвалите след това събития прекъснаха икономическите ми изследвания, които можаха да бъдат възобновени едва през 1850 г. в Лондон. Огромният материал по история на политическата икономия, събран в Британския музей, благоприятната позиция, която Лондон осигурява за наблюдаване на буржоазното общество, най-после новият стадий на развитие, в който, както изглеждаше, навлизаше последното с откриването на калифорнийското и австралийското злато — всичко това ме накара да започна всичко пак съвсем отначало и да прегледам критически новия материал. Тези занимания ме отвеждаха отчасти сами по себе си в привидно съвсем странични дисциплини, в които трябваше да престоявам по-кратко или по-продължително време. Обаче времето, с което разполагах, се съкращаваше главно поради повелителната необходимост да работя за насъщния хляб. Мсето вече осемгодишно сътрудничество в първия англо-американски вестник «New-York Daily Tribune»¹⁵ (същински вестникарски кореспонденции аз пиша само по изключение) налагаше извънредно чести прекъсвания в научните ми занимания. При това статиите за забележителни икономически събития в Англия и на континента съставляваха такава значителна част от сътрудничеството ми във вестника, че бях принуден да се запознавам отблизо с практически подробности, които са извън обсега на същинската наука политическа икономия.

Тези бележки за заниманията ми в областта на политическата икономия целят само да покажат, че моите възгледи, както и да бъдат преценявани и колкото и малко да съвпадат с егоистичните предразсъдъци на господстващите класи, са резултат от добросъвестни и дългогодишни изследвания. Но на входа на науката, както и на входа на ада, трябва да се постави изискването:

Qui si convien lasciare ogni sospetto;
Ogni villà convien che qui sia morta.♦

Лондон, януари 1859 г.

Карл Маркс

♦ Тук трябва да оставиш всеки страх
И всяка своя мисъл колеблива
(Данте. «Божествена комедия», III песен). - *Ред.*

Книга първа

За капитала

- Раздел първи

Капиталът изобщо

Глава първа

СТОКАТА

На пръв поглед буржоазното богатство изглежда като огромно натрупване на стоки, а отделната стока — като негово елементарно битие. Обаче всяка стока се представя от двояка гледна точка: като *потребителна стойност* и като *разменна стойност*.*

Преди всичко, по израза на английските икономисти, стоката е «някакво нещо, необходимо, полезно или приятно за живота», предмет на човешки потребности, средство за живот в най-широкия смисъл на думата. Това битие на стоката като потребителна стойност съвпада с нейното природно, осезаемо съществуване. Пшеницата например е отделна потребителна стойност за разлика от потребителните стойности памук, стъкло, хартия и т. н. Потребителната стойност има стойност само за потреблението и се осъществява само в процеса на консумацията. Една и съща потребителна стойност може да бъде използвана различно. Обаче сумата на всичките възможни полезни употреби е синтезирана в нейното съществуване като нещо с определени свойства. Освен това тя е определена не само

* *Aristoteles*. «De Republica» L. I, C. 9 (edit. I. Bekkeri, Oxonii 1837). «Защото употребата на всяко благо е двояка. . . Едната е присъща на предмета като такъв, а другата — не; например един сандал може да служи и за обуване, и за размяна. И двете са потребителни стойности на сандала, тъй като и онези, които разменят сандала срещу нещо, което му липсва, например срещу храна, също използва сандала. Но не по естественния начин на неговата употреба. Защото той не съществува заради размяна. Същото важи и за другите блага.»

качествено, но и количествено. Съобразно с природната им своеобразност различните потребителни стойности имат различни мерки, например шефел пшеница, топ хартия, аршин платно и т. н.

Каквато и да е обществената форма на богатството, винаги потребителни стойности образуват неговото съдържание, което отначало е безразлично към тази форма. По вкуса на пшеницата не може да се определи от кого е произведена, дали от руски крепостен, от френски дребен селянин или от английски капиталист. Макар да е предмет на обществени потребности и затова в обществена взаимовръзка, потребителната стойност обаче не изразява обществено производствено отношение. Дадена стока като потребителна стойност е например диамант. По диаманта не може да се узнае, че той е стока. Там, където той служи като потребителна стойност, естетично или механично, на гърдите на леката жена или в ръката на шлифовача, той е диамант, а не стока. Да бъде потребителна стойност е необходима предпоставка за стоката, но да бъде стока е безразлично определение за потребителната стойност. Потребителната стойност в това безразличие към определението на икономическата форма, т. е. потребителната стойност като потребителна стойност, лежи извън кръга на въпросите, разглеждани от политическата икономия.* Тя попада в техния кръг само където сама е определение на формата. Тя е непосредствено веществената база, в която се изразява едно определено икономическо отношение — *разменната стойност*.

Разменната стойност се явява преди всичко като *количествено отношение*, в което потребителните стойности се разменят една срещу друга. В такова отношение те представляват една и съща разменна величина. Например I том Проперций и 8 унци емфие могат да бъдат еднаква разменна стойност въпреки разнородните потребителни стойности на тютюна и елегията. Като разменна стойност една потребителна стойност струва точно толкова, колкото и друга, стига да са взети в правилна пропорция. Разменната стойност на един дворец може да бъде изразена в

* Това е причината, поради която немските компилатори разглеждат *con amore* (с любов) потребителната стойност, обозначена с името «благо». Вж. например *L. Stein*. «System der Staatswissenschaft», Bd. I, den Abschnitt von den «Gütern». Сведения за «лагата» трябва да се търсят в «Ръководства по стокознание».

определен брой кутии вакса за обуща. Обратио, лондонските фабриканти на вакса са изразили в дворци разменната стойност на своите многобройни кутии вакса. Следователно съвсем безразлични към своя естествен начин на съществуване и без оглед на специфичната природа на онази потребност, за която те са потребителни стойности, стоките се покриват една друга в определени количества, заместват се една с друга в размяната, важат като еквиваленти и по този начин, въпреки привидната си пъстрота, представляват едно и също единство.

Потребителните стойности са непосредствено средства за живот. На свой ред самите тези средства за живот са продукти на общественя живот, резултат на изразходвана човешка жизнена сила, *определен труд*. Като материализация на общественя труд всички стоки са кристализация на едно и също единство. Сега трябва да разгледаме определения характер на това единство, т. е. на труда, който е въплътен в разменната стойност.

Да приемем, че 1 унция злато, 1 тон желязо, 1 квартал пшеница и 20 аршина коприна са еднакво големи разменни стойности. Като такива еквиваленти, в които качествена разлика на техните потребителни стойности е заличена, те представляват еднакво количество от един и същ труд. Трудът, който е предметен равномерно в тях, сам трябва да бъде еднообразен, неразличаващ се, прост труд, за който също е безразлично дали се явява в злато, желязо, пшеница или коприна, както за кислорода е безразлично дали се намира в ръждата на желязото, в атмосферата, в сока на гроздето или в кръвта на човека. Но да се копае злато, да се добива желязо от рудника, да се произвежда пшеница и да се тъче коприна — това са качествено различни видове труд. И наистина това, което вещественно се явява като разлика между потребителните стойности, в процеса се явява като разлика между дейностите, създаващи потребителните стойности. Безразличен към отделното вещество на потребителните стойности, трудът, създаващ разменната стойност, е следователно безразличен и към отделната форма на самия труд. Освен това различните потребителни стойности са продукти от дейността на различни индивиди, т. е. резултат на индивидуално различни видове труд. Но като разменни стойности те представляват еднакъв, неразличаващ се труд, т. е. труд, в който е заличена индивидуалността на работещите.

Затова трудът, създаващ разменна стойност, е *абстрактно всеобщ* труд.

Ако 1 унция злато, 1 тон желязо, 1 квартал пшеница и 20 аршина коприна са еднакво големи разменни стойности, или еквиваленти, тогава 1 унция злато, $\frac{1}{2}$ тон желязо, 3 бушела пшеница и 5 аршина коприна са разменни стойности от съвсем различна величина и тази количествена разлика е единствената разлика, която те изобщо могат да имат като разменни стойности. Като разменни стойности от различна величина те представляват нещо повече или по-малко, по-големи или по-малки количества от онзи прост, еднообразен, абстрактно всеобщ труд, който образува субстанцията на разменната стойност. Пита се, как да се измерват тези количества? Или, по-точно, пита се какво е количественото битие на самия този труд, защото количествените разлики на стоките като разменни стойности са само количествени разлики на предметения в тях труд. Както времето е количественото битие на движението, така и *работното време* е количественото битие на труда. Различнето в продължителността на труда е единствената разлика, която може да има той, ако приемем качеството му за дадено. Като работно време трудът получава свой мащаб в естествените мерки за времето — час, ден, седмица и т. н. Работното време е живото битие на труда, безразлично към неговата форма, неговото съдържание или неговата индивидуалност; то е живо количествено битие на труда и същевременно иманентна мярка на това битие. Предметеното в потребителните стойности на стоките работно време е както субстанцията, която ги прави разменни стойности и оттам и стоки, така и мярката за измерване на определените величини на техните стойности. Съотносителните количества от различните потребителни стойности, в които се предметява едно и също работно време, са еквиваленти, т. е. всички потребителни стойности са еквиваленти в пропорциите, в които те съдържат еднакви количества изразходвано, предметено работно време. Като разменни стойности всички стоки са само определени количества *кристализирало работно време*.

За да се разбере определянето на разменната стойност от работното време, трябва да се придържаме към следните основни гледища: свеждането на труда до прост, тъй да се каже, безкачествен труд; специфичния начин, по

който трудът, създаващ разменната стойност, следователно и произвеждащ стоки, е *обществен труд*; най-после, разликата между труда, доколкото той има за резултат потребителни стойности, и труда, доколкото има за резултат разменни стойности.

За да измерваме разменните стойности на етоките с работното време, което се съдържа в тях, самите различни видове труд трябва да са сведени до еднакъв, еднороден, прост труд — накратко, до труд, който е качествено еднакъв и поради това се различава само количествено.

Това свеждане се явява като абстракция, но това е абстракция, която в обществения производствен процес се извършва всекидневно. Превръщането на всички стоки в работно време не е по-голяма, но същевременно и не по-малко реална абстракция от превръщането на всички органични тела във въздух. Трудът, който по този начин се измерва с времето, се явява всъщност не като труд на различни субекти, а по-скоро различните работещи индивиди се явяват като прости органи на *този* труд. С други думи, трудът, както се възплътява в разменни стойности, би могъл да бъде наречен *всеобщо човешки* труд. Тази абстракция на всеобщия човешки труд *съществува* в средния труд, какъвто може да извършва всеки среден индивид от дадено общество — това е определено производително изразходване на човешки мускули, нерви, мозък и т. н. Това е *прост* труд*, на какъвто може да бъде причен всеки среден индивид и който той, в една или друга форма, трябва да извършва. Самият характер на този среден труд е различен в различните страни и в различните културни епохи, но той се явява като нещо дадено във всяко съществуващо общество. Простият труд съставлява далеч по-голямата част от общата маса труд в буржоазното общество, както може да се убедим от всяка статистика. Дали *A* произвежда в продължение на 6 часа желязо и в продължение на 6 часа платно, а *B* също произвежда в продължение на 6 часа желязо и в продължение на 6 часа платно, или пък *A* произвежда в продължение на 12 часа желязо, а *B* произвежда в продължение на 12 часа платно — очевидно е, че това е само различно използване на *едно и също* работно време. Но как стои

* Английските икономисти го наричат «Unskilled labour» [«необучен труд»].

въпросът със сложния труд, който се издига над средното равнище като труд с по-голямо напрежение, с по-голямо относително тегло? Този вид труд се свежда до съставен прост труд, прост труд, повдигнат на по-висока степен, така че например един сложен работен ден се равнява на три прости работни дни. Тук е още рано да разглеждаме законите, които регулират това свеждане. Обаче ясно е, че такова свеждане става: защото като разменна стойност продуктът и на най-сложния труд в определена пропорция е еквивалент на продукта на простия среден труд и следователно се приравнява към определено количество от този прост труд.

Освен това определянето на разменната стойност от работното време предполага, че в определена стока, например в един тон желязо, е предметено *еднакво количество* труд, безразлично дали това е труд на *A* или на *B*, или че различни индивиди употребяват еднакво работно време за произвеждането на една и съща, количествено и качествено определена потребителна стойност. С други думи, приема се, че работното време, което се съдържва в една стока, е *необходимото* за нейното производство работно време, т. е. работното време, нужно, за да се произведе при дадени общи производствени условия нов екземпляр от същата стока.

Условията на труда, който създава разменна стойност, както те произтичат от анализа на разменната стойност, са *обществени определения* на труда, или определения на *обществения труд*, но обществен не чисто и просто, а по особен начин. Това е специфичен вид общественост. Преди всичко лишената от различия простота на труда е *равенство* на труда на различните индивиди, взаимно отнасяне на техните видове труд един към друг като равни, и то чрез действително свеждане на всички видове труд до еднороден труд. Трудът на всеки индивид, доколкото се въплътява в разменни стойности, притежава този обществен характер на равенство, а той се представя в разменна стойност само доколкото е отнесен към труда на всички други индивиди като към равен.

Освен това работното време на отделния индивид се явява в разменната стойност непосредствено като *всеобщо работно време*, а този *всеобщ характер* на обособения труд — като негов *обществен характер*. Работното време, въплътено в разменната стойност, е работно време на от-

делния човек, но на отделния човек без разлика от другия отделен човек, от всички отделни индивиди, доколкото те извършват равен труд, така че работното време, нужно на някого за производството на определена стока, е *необходимото* работно време, което всеки друг би употребил за производството на същата стока. Това е работното време на отделния индивид, *неговото* работно време, но само като общо за всички работно време, за което следователно е безразлично *на кого* от отделните индивиди то е работно време. Като всеобщо работно време то се изразява в един всеобщ продукт, във *всеобщ еквивалент*, в определено количество предметено работно време, за което е безразлична определената форма на потребителната стойност, в която то се явява като непосредствен продукт на един индивид, и то може произволно да бъде прехвърляно във всяка друга форма на потребителна стойност, в която се представя като продукт на всеки друг индивид. Само като такава *всеобща* величина той е *обществена величина*. За да може трудът на отделния индивид да има за резултат разменна стойност, той трябва да има за резултат един *всеобщ еквивалент*, т. е. въплътяване на работното време на отделния индивид като всеобщо работно време или въплътяване на всеобщото работно време като работно време на отделния индивид. Като че ли различните индивиди са нахвърлили накуп работното си време и са въплътили в различни потребителни стойности различни количества работно време, с което общо разполагат. Така че работното време на отделния индивид е фактически работното време, от което обществото се нуждае за произвеждане на определена потребителна стойност, т. е. за задоволяване на определена потребност. Но тук се касае само за специфичната форма, в която трудът придобива обществен характер. Определено работно време на предача се предметява например в 100 фунта прежда. Нека 100 аршина платно, продукт на тъкача, да представляват същото количество работно време. Доколкото тези два продукта представляват еднакво количество от всеобщото работно време и поради това са еквиваленти на *всяка* потребителна стойност, която съдържа същото количество работно време, те са еквиваленти един на друг. Само с това, че работното време на предача и това на тъкача се представят като всеобщо работно време, а оттам и техните продукти — като всеобщни еквиваленти, трудът на тъкача

за предача и трудът на предача за тъкача тук се превръща в труда на единия за труда на другия, т. е. в общественото битие на техния труд един за друг. Напротив, в селско-патриархалната промишленост, където предачи и тъкачи са живеели под един покрив, женската част на семейството е предяла, а мъжката тъкала, да кажем, за собствените нужди на семейството, преждата и платното са били *обществени* продукти, а преденето и тъкането — *обществен* труд в рамките на семейството. Обаче техният обществен характер не се е състоял в това, че преждата като всеобщ еквивалент се е разменяла срещу платното като всеобщ еквивалент или че и двата продукта са се разменяли един срещу друг като равнозначни и равностойни изрази на едно и също всеобщо работно време. Напротив, семейната връзка с нейното саморасло разделение на труда е слагала върху продукта на труда своеобразния си обществен печат. Или да вземем ангарията или доставките в натура през средновековието. Определеният труд на отделния индивид в неговата натурална форма, обособеността, а не всеобщността на труда образува тук обществената връзка. Или да вземем, най-после, задружния труд в неговата саморасла форма, както го намираме пред прага на историята на всички културни народи*. Тук общественият характер на труда очевидно не е опосредствуван от това, че трудът на отделния индивид приема абстрактната форма на всеобщността или че неговият продукт приема формата на всеобщ еквивалент. Общинната форма [Gemeinwesen] като предпоставка на производството възпрепятствува труда на отделния индивид да бъде частен труд, а неговият продукт — частен продукт, а, напротив, представя отделния труд непосредствено като функцията на един член от обществения орга-

* Смешен е разпространеният напоследък предразсъдък, че формата на *първобитната* обща собственост била специфично славянска или дори изключително руска форма. Тя е първобитната форма, която можем да проследим при римляните, германците и келтите, от която обаче при индийците още се среща, макар отчасти вече разрушаваща се, цяла колекция от разнообразни образци. По-точното изследване на азиатските и по-специално на индийските форми на обща собственост би показало как от различните форми на първобитната обща собственост произлизат различни форми на нейното разпадане. Така например различните оригинални типове на римска и германска частна собственост могат да се изведат от различните форми на индийската обща собственост.

низъм. Трудът, който се въплътява в разменната стойност, е предпоставен като труд на обособения индивид. Той става обществен с това, че приема формата на своята пряка противоположност, формата на абстрактната всеобщност.

Най-после, трудът, създаващ разменна стойност, се характеризира с това, че общественото отношение на хората се представя сякаш превратно, а именно като обществено отношение на вещите. Само доколкото една потребителна стойност се отнася към друга като разменна стойност, трудът на различните индивиди се отнася един към друг като равен и всеобщ. Затова, ако е правилно да се каже, че разменната стойност е отношение между лица,⁹ необходимо е все пак да се прибави: отношение, скрито под вещна обвивка. Както един фунт желязо и един фунт злато, въпреки техните различни физически и химически свойства, представляват *една и съща* тежест, така и две потребителни стойности на стоки, съдържащи едно и също работно време, представляват *една и съща разменна стойност*. Така разменната стойност се явява като обществена природна определеност на потребителните стойности, като определеност, която им е присъща като на вещи и вследствие на която те в процеса на размяната се заместват едни други в определени количествени съотношения, образуват еквиваленти, също както простите химически вещества се съединяват в определени количествени съотношения, образуват химически еквиваленти. Само поради навика от всекидневния живот изглежда тривиално, разбиращо се от само себе си, че едно обществено производствено отношение приема формата на предмет, така че отношението на лицата в техния труд се представя по-скоро като отношение, в което вещите се намират едни към други и към хората. В стоката тази мистификация е още твърде проста. Всички повече или по-малко имат смътната представа, че отношението на стоките като разменни стойности е по-скоро отношение на лицата в тяхната взаимна производителна дейност. В по-висши производствени отношения тази привидност на простота изчезва. Всички илюзии на монетарната система произлизат от това, че по външния вид на па-

⁹ «Богатството е отношение между две лица.» (Gallant, "«Della Moneta», р. 221. В том III на изданието на Кустоди «Scrittori classici italiani di economia politica. Parte Moderna», Milano, 1803.

рите* не се вижда, че са обществено производствено отношение, но във формата на природна вещь с определени свойства. При съвременните икономисти, които се надсмиват на илюзиите на монетарната система, проличава същата илюзия, щом започнат да боравят с по-висши категории, напр. с капитала. Тази илюзия проблясва в признанието на наивно учудване, когато това, което те току-що грубо са помислили, че са установили като вещь, скоро се появява като обществено отношение, а след това започва пак да ги дразни като вещь онова, което току-що са фиксирали като обществено отношение.

Тъй като разменната стойност на стоките фактически е нищо друго освен взаимоотношение на труда на отделните лица като равен и всеобщ, нищо друго освен предметен израз на една специфична обществена форма на труда, тавтология е да се каже, че трудът е *единственият* източник на разменната стойност, а следователно и на богатството, доколкото то се състои от разменни стойности. Също така е тавтология да се каже, че природното вещество като такова не съдържа разменна стойност**, защото не съдържа труд, и че разменната стойност като такава не съдържа природно вещество. Обаче когато Уилям Петри нарича «труда баща, а земята майка на богатството»¹⁶ или когато епископ Бъркли пита:

«Дали четирите елемента и човешкият труд в тях не са истинският източник на богатството»***

или когато американецът Т. Купър популярно обяснява:

«Отнеми от един самун хляб употребения за него труд, труда на хлебаря, мелничаря, земеделеца и т. н., и какво ще остане? Няколко зърнени треви, диворастици и безполезни за каквато и да е човешка употреба****»,

* В първото издание *златото*; поправено в личния екземпляр.
** «В своето естествено състояние веществото е винаги лишено от стойност.» *Mac Culloch*. «Discours sur l'origine de l'économie politique etc.» Traduit par Prévost, Genève, 1825, p. 57. Вижда се колко високо стои дори един Мак Кълъж над фетишизма на немските «ислители», които обявяват «веществото» и още половин дузина лелестости за елементи на стойността. Сравни напр. Л. Шайн. Цит. съч. Том I, с. 170.

*** *Berkeley*. «The Querist», London, 1750. «Whether the four elements, and man's labour therein, be not the true source of wealth?»

**** *Th. Cooper*. Lectures on the Elements of Political Economy, London, 1831 (Columbia, 1826), p. 99.

във всички тия възгледи не става дума за абстрактния труд като източник на разменната стойност, а за конкретния труд като източник на вещественото богатство, накратко за труда, доколкото той произвежда потребителни стойности. Щом се предпоставя потребителната стойност на стоката, предпоставя се особената полезност, определената целесъобразност на погълнатия от нея труд, но от гледище на стоката с това се изчерпва целият интерес към труда като полезен труд. В хляба като потребителна стойност ни интересуват неговите свойства като хранителен продукт, но в никой случай не ни интересува трудът на земеделеца, мелничаря, хлебаря и т. н. Ако благодарение на някакво изобретение ^{19/20} от този труд отпаднаха, хлябът щеше да оказва същата услуга, както и преди. Ако падеше готов от небето, той не би изгубил нито атом от своята потребителна стойност. Докато трудът, създаващ разменна стойност, се осъществява в равенството на стоките като всеобщи еквиваленти, трудът като целесъобразна производителна дейност се осъществява в безкрайното разнообразие на техните потребителни стойности. Докато трудът, създаващ разменна стойност, е *абстрактно всеобщ и равен* труд, трудът, създаващ потребителна стойност, е конкретен и отделен труд, който според формата и материала се разпада на безкрайно различни видове труд.

За труда, доколкото създава потребителни стойности, е погрешно да се каже, че е *единственият* източник на създаденото от него, а именно на вещественото богатство. Тъй като той е оная дейност, която приспособява вещественото за една или друга цел, той се нуждае от веществото като предпоставка. В различните потребителни стойности пропорцията между труд и природно вещество е твърде различна, обаче потребителната стойност винаги съдържа някакъв природен субстрат. Като целесъобразна дейност за присвояване на природното в една или друга форма трудът е природно условие за човешкото съществуване, независимо от всички социални форми условие за обмяната на веществата между човека и природата. Напротив, трудът, създаващ разменна стойност, е специфично обществена форма на труда. Например шивашкият труд в своята веществена определеност като отделна производителна дейност произвежда дрехата, но не и разменната стойност на дрехата. Той произвежда последната не

като шивашки труд, а като абстрактно всеобщ труд, а този последният спада към една обществена взаимовръзка, която не е същата от шивача. Например в античната домашна промишленост жените са произвеждали дрехата, без да произвеждат разменната ѝ стойност. Трудът като източник на вещественно богатство е бил познат както на законодателя Мойсей, така и на митическия чиновник Адам Смит.*

Да разгледаме сега някои по-близки определения, които следват от свеждането на разменната стойност до работно време.

Като потребителна стойност стоката действа причинно. Например пшеницата действа като хранителен продукт. Машината замества труд в определени пропорции. Това действие на стоката, само чрез което тя е потребителна стойност, предмет на консумацията, може да се нарече нейна услуга, услугата, която тя извършва като потребителна стойност. Но като разменна стойност стоката винаги се разглежда само от гледище на резултата. Тук не се касае за услугата, която тя оказва, а за услугата**, която е била оказана на нея самата при нейното производство. Така например разменната стойност на една машина се определя не от количеството работно време, което се замества от нея, а от количеството работно време, изразходвано за самата нея, и което значи е необходимо, за да се произведе нова машина от същия вид.

Ето защо, ако количеството труд, необходимо за производството на стоки, останеше постоянно, тяхната разменна стойност щеше да бъде неизменна. Обаче лекотата и трудността на производството се изменят постоянно. Ако порасне производителната сила на труда, той произ-

* Фр. Ляст, който никога не е могъл да разбере, защото разбирателството е било изобщо чуждо на неговия практически заинтересуван разсъдък, разликата между труда, доколкото той съдейства за създаването на полезни неща, на потребителна стойност, и труда, доколкото той произвежда определена обществена форма на богатството, разменната стойност, е виждал поради това в английските съвременни икономисти само плагиатори на Мойсей от Египет.

** Разбираемо е каква «услуга» трябва да оказва категорията «услуга» (service) на икономисти от рода на Ж. Б. Сей и Ф. Бастиа, чиято резонираща мъдрост, както правилно е забелязал още Малтус, навсякъде се абстрахира от специфичната определеност на формата на икономическите отношения.

вежда същата потребителна стойност за по-малко време. Спадне ли производителната сила на труда, изисква се повече време за производството на същата потребителна стойност. Ето защо величината на съдържащото се в една стока работно време, т. е. нейната разменна стойност, е променлива, тя се повишава или спада обратнопропорционално на повишаването или спадането на производителната сила на труда. Производителната сила на труда, която в манифактурното производство се прилага в предварително определена степен, в земеделието и добивната индустрия е обусловена и от природни условия, които не се поддават на контрол. *Един и същ* труд ще даде по-голям или по-малък добив на различни метали в зависимост от сравнително по-големите или по-малките залежи на тези метали в земната кора. *Един и същ* труд може при благоприятна реколта да се определи в 2 бушела пшеница, а при неблагоприятна — в 1 бушел. Редкостта или изобилнето като природни условия изглежда, че определят тук разменната стойност на стоките, защото те определят свързаната с природните условия производителна сила на отделен реален труд.

Различните потребителни стойности съдържат в еднакви обеми едно и също работно време или една и съща разменна стойност. В колкото по-малък обем на своята потребителна стойност, сравнена с другите потребителни стойности, една стока съдържа определено количество работно време, толкова по-голяма е нейната *специфична разменна стойност*. Ако намираме, че в различните, много отдалечени една от друга културни епохи известни потребителни стойности образуват помежду си редица специфични разменни стойности, които запазват една към друга ако не точно същото числено съотношение, поне общото съотношение на възходящо и низходящо подреждане, както напр. злато, сребро, мед, желязо или пшеница, ръж, ечемик, овес, от това следва само, че прогресивното развитие на обществените производителни сили въздействува равномерно или приблизително равномерно върху работното време, необходимо за произвеждане на тези различни стоки.

Разменната стойност на една стока не се проявява в нейната собствена потребителна стойност. Обаче като предметяване на всеобщото обществено работно време потребителната стойност на една стока е поставена в съ-

отношения към потребителните стойности на другите стоки. По този начин разменната стойност на една стока се манифестира в потребителните стойности на другите стоки. Еквивалент е всъщност разменната стойност на една стока, изразена в потребителната стойност на друга стока. Например, ако кажа, че един аршин платно има стойност на два фунта кафе, разменната стойност на платното е изразена в потребителната стойност на кафето, и то в определено количество от тази потребителна стойност. Щом е дадена тази пропорция, аз мога да изразя стойността на всяко количество платно в кафе. Ясно е, че разменната стойност на една стока, например на платното, не се изчерпва с пропорцията, в която друга една отделна стока, например кафе, образува нейния еквивалент. Количеството всеобщо работно време, чийто израз е аршинът платно, е реализирано едновременно в безкрайно различни обеми от потребителните стойности на всички останали стоки. Потребителната стойност на всяка друга стока образува еквивалент на един аршин платно в пропорцията, в която тя представлява същото количество работно време. Затова разменната стойност на *тази отделна стока* се изразява изчерпателно само в безкрайно многото уравнения, в които потребителните стойности на всички останали стоки образуват нейния еквивалент. Една стока е изразена изчерпателно като *всеобщ еквивалент* само в сумата на тези уравнения, или в съвкупността на различните пропорции, в които тя е разменяема с всяка друга стока. Например редът от уравнения

- 1 аршин платно = $\frac{1}{2}$ фунт чай,
- 1 аршин платно = 2 фунта кафе,
- 1 аршин платно = 8 фунта хляб,
- 1 аршин платно = 6 аршина басма

може да бъде представен и така:

$$1 \text{ аршин платно} = \frac{1}{8} \text{ фунт чай} + \frac{1}{2} \text{ фунт кафе} + 2 \text{ фунта хляб} + 1 \frac{1}{3} \text{ аршина басма.}$$

Ето защо, ако имахме пред себе си цялата сума от уравнения, в които изчерпателно се изразява стойността на един аршин платно, можехме да представим нейната разменна стойност във формата на един ред. Всъщност този

ред е безкраен, защото кръгът на стоките никога не е окончателно затворен, а постоянно се разширява. Но докато по този начин едната стока измерва своята разменна стойност с потребителните стойности на всички други стоки, обратно, разменните стойности на всички други стоки се измерват с потребителната стойност на тази, измерваща се с тях стока.* Щом разменната стойност на един аршин платно се изразява в $1/2$ фунт чай или 2 фунта кафе, или 6 аршина басма, или 8 фунта хляб и т. н., следва, че кафето, чаят, басмата, хлябът и пр. са равни помежду си в онази пропорция, в която те са равни на едно трето, на платното, значи, че платното служи като обща мярка на техните разменни стойности. Като предметено всеобщо работно време, т. е. като определено количество всеобщо работно време, всяка стока изразява своята разменна стойност последователно в определени количества от потребителните стойности на всички други стоки и, обратно, разменните стойности на всички други стоки се измерват с потребителната стойност на тази отделна изключителна стока. Обаче като разменна стойност всяка стока е както изключителната стока, служеща за обща мярка на разменните стойности на всички останали стоки, така и, от друга страна, само една от многото стоки, в чийто съвкупен кръг всяка друга стока изразява непосредствено своята разменна стойност.

Величината на стойността на една стока не се засяга от това, дали освен нея съществуват малко или много стоки от друг вид. Обаче от по-голямото или по-малкото разнообразие на другите стоки зависи дали редът от уравненията, в които се реализира нейната разменна стойност, е по-голям или по-малък. Например редът от уравнения, в който се представя стойността на кафето, изразява сферата на неговата разменяемост, границите, в които то функционира като разменна стойност. На разменната стойност на една стока, като предметяване на всеобщото обществено работно време, съответствува изразът на нейната еквивалентност в безкрайно различни потребителни стойности.

Видяхме, че разменната стойност на една стока се из-

* «Още една особеност на мярката е и това, да бъде в такова отношение с измереното нещо, че измереното става един вид мярка на измерващото.» *Montanari. «Della Moneta»* p. 41, в изданието на Кустоди, vol. III. Parte Antica.

меня заедно с количеството на непосредствено съдържащото се в самата нея работно време. Нейната реализирана, т. е. изразена в потребителните стойности на другите стоки, разменна стойност трябва също да зависи от отношението, в което се изменя работното време, изразходвано за произвеждане на всички останали стоки. Например, ако работното време, необходимо за произвеждане на един шефел пшеница, останеше същото, а се удвоеше работното време, необходимо за произвеждането на всички други стоки, разменната стойност на един шефел пшеница, изразена в нейните еквиваленти, щеше да спадне наполовина. Резултатът би бил практически същият, ако необходимото за произвеждане на един шефел пшеница работно време спаднеше наполовина, а работното време, нужно за произвеждане на всички други стоки, останеше неизменно. Стойността на стоките се определя от пропорцията, в която те могат да бъдат произведени за едно и също работно време. За да видим на какви възможни промени е изложена тази пропорция, нека вземем две стоки, *А* и *Б*. *Първо*: Нека работното време, необходимо за произвеждане на *Б*, остане неизменно. В този случай разменната стойност на *А*, изразена в *Б*, спада или се покачва право пропорционално на намалението или увеличението на работното време, необходимо за произвеждането на *А*. *Второ*: Нека работното време, необходимо за произвеждането на *А*, остане неизменно. Разменната стойност на *А*, изразена в *Б*, спада или се покачва обратно пропорционално на намалението или увеличението на работното време, необходимо за произвеждането на *Б*. *Трето*: Нека работното време, необходимо за произвеждането на *А* и *Б*, се намалява или увеличава в еднаква пропорция. Тогава изразът на еквивалентността на *А* и *Б* остава неизменен. Ако поради някакво обстоятелство производителната сила на всички видове труд се намалеше в еднаква степен, така че всички стоки да се нуждаеха в еднаква пропорция от повече работно време за тяхното произвеждане, стойността на всички стоки щеше да се покачи, реалният израз на тяхната разменна стойност щеше да остане неизменен, а действителното богатство на обществото щеше да се намали, защото то щеше да се нуждае от повече работно време, за да създаде същата маса потребителни стойности. *Четвърто*: Нека работното време, необходимо за произвеждането на *А* и *Б*, се увеличава или намалява, но не в еднаква степен,

или нека необходимото за произвеждане на *A* работно време се увеличава, а онова за *B* се намалява, или обратно. Всички тези случаи могат просто да се сведат до това, че необходимото за произвеждането на една стока работно време остава неизменно, докато това на другите се увеличава или намалява.

Разменната стойност на всяка стока се изразява в потребителната стойност на всяка друга стока било в цели величини или в дробни части от тази потребителна стойност. Като разменна стойност всяка стока е също така делима, както и самото работно време, предметено в нея. Еквивалентността на стоките е също тъй независима от тяхната физическа делимост като потребителни стойности, както и за събирането на разменните стойности на стоките е безразлично на какви реални промени по форма се подлагат потребителните стойности на тези стоки при претапянето им в *една* нова стока.

Досега стоката се разглеждаше от двойно гледище, като потребителна стойност и като разменна стойност, всеки път едностранчиво. Обаче като стока тя е непосредствено *единство* на потребителна стойност и разменна стойност; същевременно тя е стока само по отношение на другите стоки. *Действителното* отношение на стоките една към друга е *процесът на размяната* им. Това е общественият процес, в който участвуват независимите един от друг индивиди, но те участвуват в него само като стопропритежатели; тяхното взаимно съществуване един за друг е съществуването на техните стоки и по този начин те се явяват всъщност само като съзнателни носители на процеса на размяната.

Стоката е потребителна стойност: пшеница, платно, диамант, машина и т. н., но като стока тя същевременно *не* е потребителна стойност. Ако тя беше потребителна стойност за своя притежател, т. е. непосредствено средство за задоволяване на собствените му нужди, тя нямаше да бъде стока. Напротив, за него тя е *непотребителна стойност*, а именно само веществен носител на разменната стойност, или просто *средство за размяна*: като активен носител на разменната стойност потребителната стойност става средство за размяна. За него тя е потребителна стойност само като разменна стойност.* Ето защо тя трябва

* Именно в тази определеност Аристотел схваща разменната стойност (вж. цитирания пасаж в началото на тази глава).

тепърва да стане потребителна стойност, най-напред за другите. Тъй като не е потребителна стойност за своя собствен притежател, тя е потребителна стойност за притежатели на други стоки. Ако не, неговият труд е бил безполезен труд, значи и резултатът му не е бил стока. От друга страна, тя трябва да стане потребителна стойност за него самия, защото неговите средства за живот съществуват във нея, в потребителните стойности на чуждите стоки. За да стане потребителна стойност, стоката трябва да се срещне с оная отделна потребност, за която тя е предмет за задоволяване. Следователно потребителните стойности на стоките стават потребителни стойности, като сменят всестранно своите места и преминават от ръцете, в които те са средства за размяна, в ръцете, в които те са предмети за потребление. Само чрез това всестранно отчуждаване на стоките съдържащият се в тях труд става полезен труд. В това процесобразно отнасяне на стоките едни към други като потребителни стойности те не получават нова икономическа определеност по форма. По-скоро изчезва онази определеност по форма, която ги характеризираше като стоки. Хлябът например, като преминава от ръката на хлебаря в ръката на консуматора, не изменя своето съществуване като хляб. Напротив, едва консуматорът се отнася към него като към потребителна стойност, като към този определен хранителен продукт, докато в ръцете на хлебаря той беше носител на икономическо отношение, сетивно свръхсетивно нещо. Следователно единствената промяна по форма, която претърпяват стоките при превръщането им в потребителни стойности, е премахането на тяхното формално съществуване, в което те бяха непотребителни стойности за своя притежател, а потребителни стойности за своя непритежател. За да станат потребителни стойности, стоките трябва всестранно да се отчуждават, да влизат в процеса на размяната, но тяхното съществуване за размяната е съществуването им като разменни стойности. Ето защо, за да се реализират като потребителни стойности, те трябва да се реализират като разменни стойности.

Докато от гледището на потребителната стойност отделната стока изглеждаше първоначално като нещо самостоятелно, напротив, като разменна стойност тя беше разглеждана още от самото начало по отношение на всички други стоки. Но това отношение беше само теоретично,

мислено. То влиза в действие само в процеса на размяната. От друга страна, стоката е наистина разменна стойност, доколкото в нея е вложено определено количество работно време, следователно доколкото тя е *определено работно време*. Но в своя непосредствен вид тя е само определено индивидуално работно време с отделно съдържание, а не *всеобщо работно време*. Затова тя *не е* непосредствено разменна стойност, а трябва *тепърва да стане* такава. Преди всичко тя може да бъде предметяване на *всеобщото работно време* само доколкото представлява работно време за определено полезно приложение, следователно за някаква потребителна стойност. Това беше вещественото условие, само при което работното време, съдържащо се в стоките, се приема като *всеобщо*, като обществено. Следователно, ако стоката може да стане потребителна стойност само като се реализира като разменна стойност, тя, от друга страна, може да се реализира като разменна стойност само като се прояви при отчуждаването ѝ като потребителна стойност. Като потребителна стойност една стока може да бъде отчуждена само на този, за когото тя е потребителна стойност, т. е. предмет на отделна потребност. От друга страна, отчуждават я само срещу друга стока, или, ако застанем на страната на притежателя на другата стока, той също така може да отчужди, т. е. да реализира своята стока само като я постави в контакт с отделната потребност, чийто предмет е тя. Следователно при всестранното отчуждаване на стоките като *потребителни стойности* отнасят ги едни към други според техните веществени различия като отделни неща, които със своите специфични качества задоволяват отделни потребности. Но като такива прости потребителни стойности те са една за друга безразлични съществувания дори без взаимни отношения. Като потребителни стойности те могат да бъдат разменени само във връзка с отделни потребности. Но те са разменяеми само като еквиваленти, а са еквиваленти само като равни количества предметно работно време без оглед на техните природни свойства като потребителни стойности, значи и без оглед на отношението на стоките към отделни потребности. Напротив, една стока се проявява като разменна стойност, когато тя като еквивалент замества какво да е определено количество от всяка друга стока, безразлично дали тя е потребителна стойност за притежателя на другата стока или не. Обаче

за притежателя на другата стока тя става стока само доколкото е за него потребителна стойност, а за своя собствен притежател тя става разменна стойност само доколкото е стока за другия. Така че едно и също отношение трябва да бъде отношение между стоките като равни по същество и само по количество различни величини, да ги изравнява помежду им като материализация на всеобщото работно време и същевременно да бъде тяхно отношение като качествено различни неща, като отделни потребителни стойности, задоволяващи отделни потребности, накратко, да бъде отношение, което ги различава като действителни потребителни стойности. Но това приравняване и това неприравняване се изключват взаимно. По такъв начин се получава не само един порочен кръг от проблеми, тъй като разрешението на единия предполага разрешението на другия, но и една съвкупност от противоречиви изисквания, тъй като изпълнението на едно условие е непосредствено свързано с изпълнението на неговата противоположност.

Процесът на размяната на стоките трябва да бъде както разгръщане, така и разрешение на тези противоречия, които не могат обаче да се представят в него в тази проста форма. Ние само наблюдавахме как самите стоки биват отнасяни едни към други като потребителни стойности, т. е. как стоките се проявяват като потребителни стойности *в рамките* на процеса на размяната. Разменната стойност, напротив, тъй както я разгледахме досега, съществуваше само в нашата абстракция или, ако искате, в абстракцията на отделния стокопритежател, за когото стоката като потребителна стойност лежи в склада, а като разменна стойност — на съвестта. Обаче в рамките на процеса на размяната самите стоки трябва да съществуват една за друга не само като потребителни стойности, но и като разменни стойности и това тяхно съществуване трябва да се прояви като тяхно собствено отнасяне една към друга. Затруднението, което срещнахме отначало, беше това, че за да може да се представи като разменна стойност, като предметно всеобщо работно време, стоката трябва да бъде предварително отчуждена като потребителна стойност, да се пласира, докато пък отчуждаването ѝ като потребителна стойност има за предпоставка нейното съществуване като разменна стойност. Но да приемем, че това затруднение е разрешено. Да приемем, че стоката се е отърсила от

своята отделна потребителна стойност и чрез нейното отчуждаване е изпълнила вещественото условие да бъде общественополезен труд, вместо отделен труд на отделния индивид за себе си. Тогава тя като разменна стойност трябва да стане в процеса на размяната всеобщ еквивалент, предметено всеобщо работно време за другите стоки и по този начин да придобие вместо ограниченото действие на една отделна потребителна стойност непосредствената способност да се представя във всички потребителни стойности като в свои еквиваленти. Но всяка стока е *тази* стока, която по този начин, чрез отчуждаване на своята отделна потребителна стойност, трябва да се прояви като пряка материализация на всеобщото работно време. Обаче, от друга страна, в процеса на размяната си противостоят само отделни стоки, отделни видове труд на частни индивиди, предметени в отделни потребителни стойности. Самото всеобщо работно време е абстракция, която като такава не съществува за стоките.

Ако разгледаме сбора от уравнения, в които разменната стойност на една стока намира своя реален израз, например:

$$\begin{aligned} 1 \text{ аршин платно} &= 2 \text{ фунта кафе,} \\ 1 \text{ аршин платно} &= \frac{1}{2} \text{ фунт чай,} \\ 1 \text{ аршин платно} &= 8 \text{ фунта хляб и т. н.,} \end{aligned}$$

тези уравнения наистина означават само, че в 1 аршин платно, 2 фунта кафе, $\frac{1}{2}$ фунт чай и т. н. е предметено всеобщо, общественото работно време от еднаква величина. Но всъщност индивидуалните видове труд, които се представят в тези отделни потребителни стойности, стават всеобщ, а в тази форма и обществен труд само когато те действително се разменят помежду си пропорционално на времетраенето на съдържащия се в тях труд*. Обществено работно време съществува в тези стоки, тъй да се каже, само латентно и се разкрива едва в процеса на тяхната размяна. Отправна точка е не трудът на индивидите като обществен труд, а, напротив, отделният труд на частни индивиди, трудът, който едва чрез снемане на неговия първоначален характер в процеса на размяната се

* В първото издание *пропорционално на тяхното времетраене*; поправено в личния екземпляр.

очертава като всеобщ обществен труд. Поради това всеобщият обществен труд не е готова предпоставка, а формиращ се резултат. И от това произлиза новото затруднение, че, от една страна, стоките трябва да влязат в процеса на размяната като предметено всеобщо работно време, а, от друга страна, самото предметяване на работното време на индивидите като всеобщо работно време е само продукт на процеса на размяната.

Чрез отчуждаване на своята потребителна стойност, т. е. на своето първоначално съществуване, всяка стока трябва да придобие своето съответно съществуване като разменна стойност. Ето защо в процеса на размяната стоката трябва да удвои своето съществуване. От друга страна, самото нейно второ съществуване като разменна стойност може да бъде само някоя друга стока, защото в процеса на размяната си противостоят само стоки. Как да се представи непосредствено една отделна стока като *опредметено всеобщо* работно време, или, което е същото, как непосредствено да се придаде на индивидуалното работно време, което е предметено в една отделна стока, характерът на всеобщност? Реалният израз на разменната стойност на една стока, т. е. на всяка стока като всеобщ еквивалент, се представя в една безкрайна сума от уравнения, като:

$$\begin{aligned}
 & 1 \text{ аршин платно} = 2 \text{ фунта кафе,} \\
 & 1 \text{ аршин платно} = \frac{1}{2} \text{ фунт чай,} \\
 & 1 \text{ аршин платно} = 8 \text{ фунта хляб,} \\
 & 1 \text{ аршин платно} = 6 \text{ аршина басма,} \\
 & 1 \text{ аршин платно и т. н.}
 \end{aligned}$$

Това изразяване беше теоретично, доколкото само *мислено* стоката беше определено количество предметено всеобщо работно време. Съществуването на една отделна стока като всеобщ еквивалент се превръща от чиста абстракция в *обществен* резултат на самия процес на размяната чрез просто обръщане на горния ред от уравнения. Например:

$$\begin{aligned}
 2 \text{ фунта кафе} & = 1 \text{ аршин платно,} \\
 \frac{1}{2} \text{ фунт чай} & = 1 \text{ аршин платно,} \\
 8 \text{ фунта хляб} & = 1 \text{ аршин платно,} \\
 6 \text{ аршина басма} & = 1 \text{ аршин платно.}
 \end{aligned}$$

Щом кафето, чайт, хлябът, басмата, накратко всички стоки, изразяват съдържащото се в самите тях работно време в платно, разменната стойност на платното се разгръща обратно във всички други стоки като в нейни еквиваленти и предметеното в самото него работно време става непосредствено всеобщото работно време, което се представя равномерно в различни количества на всички останали стоки. Платното става тук *всеобщ еквивалент* чрез *всестранното действие* на всички други стоки върху него. Като разменна стойност всяка стока ставаше мярка на стойностите на всички други стоки. Тук обратно, тъй като всички стоки измерват разменната си стойност посредством една отделна стока, изключената стока става адекватно битие на разменната стойност, нейно битие като всеобщ еквивалент. Напротив, безкрайната редица, т. е. безкрайното множество уравнения, в които се представяше разменната стойност на всяка стока, се свежда до едноединствено уравнение от само 2 члена. 2 фунта кафе = 1 аршин платно е сега изчерпателният израз на разменната стойност на кафето, защото в този израз платното се явява непосредствено като еквивалент на определено количество от всяка друга стока. Следователно сега в рамките на процеса на размяната стоките съществуват една за друга или се явяват една на друга като разменни стойности във формата на платно. Туй, че всички стоки като разменни стойности се отнасят една към друга само като различни количества предметено всеобщо работно време, се явява сега така, че те като разменни стойности представляват само различни количества *от един и същ* предмет, платното. Поради това всеобщото работно време се представя от своя страна като отделно нещо, стока наред със и извън всички други стоки. Но същевременно уравнението, в което стока се представя за друга стока като разменна стойност, например 2 фунта кафе = 1 аршин платно, е приравняване, което трябва тепърва да се осъществи. Само чрез отчуждаването ѝ като потребителна стойност, което зависи от това, дали в процеса на размяната тя се е оказала годна като предмет на някоя потребност, стоката действително се превръща от формата си на кафе във формата си на платно, приема по този начин формата на всеобщия еквивалент и става наистина разменна стойност за всички други стоки. И обратно, поради това, че всички стоки чрез отчуждаването им като потребителни стойности се пре-

вършат в платно, последното става превърната форма на всички останали стоки и само като резултат от това превръщане на всички останали стоки в него то непосредствено става *определяване на всеобщото работно време*, т. е. продукт на всестранното отчуждаване, снемане на индивидуалните видове труд. Щом стоките удвояват по този начин своето съществуване, за да се явят една за друга като разменни стойности, и отделената като всеобщ еквивалент стока удвоява своята потребителна стойност. Освен отделната си потребителна стойност като отделна стока тя получава и една всеобща потребителна стойност. Самата тази нейна потребителна стойност е определеност по форма, т. е. произлиза от специфичната роля, която тя играе в процеса на размяната вследствие на всестранното действие на другите стоки върху нея. Потребителната стойност на всяка стока като предмет на отделна потребност има различна стойност в различните ръце, например има една стойност в ръцете на този, който я отчуждава, и друга стойност в ръцете на оня, който я придобива. Отделената като всеобщ еквивалент стока е сега предмет на една всеобща потребност, израстваща от самия процес на размяната, и има за всекиго една и съща потребителна стойност: да бъде носител на разменната стойност — всеобщо разменно средство. Така в тази една стока е разрешено онова противоречие, което стоката като такава включва в себе си — да бъде като отделна потребителна стойност едновременно и всеобщ еквивалент, а оттам и потребителна стойност за всекиго, всеобща потребителна стойност. Тъй че докато всички други стоки сега представят своята разменна стойност преди всичко като идеално, тепърва предстоящо да бъде реализирано уравнение с отделната стока, потребителната стойност на тази отделна стока, макар и реална, се явява в самия процес само като формално битие, което може да бъде реализирано едва чрез превръщане в истински потребителни стойности. Първоначално стоката се представяше като стока изобщо, като всеобщо работно време, предметено в отделна потребителна стойност. В процеса на размяната всички стоки се отнасят към отделната стока като към стока изобщо, просто *стока*, битие на всеобщото работно време в една отделна потребителна стойност. Затова като *отделни* стоки те се отнасят противоположно към една отделна

стока като към *всеобщата стока**. Следователно обстоятелството, че стокоприетателите се отнасят взаимно към своите различни видове труд като към всеобщ обществен труд, се представя по такъв начин, че те се отнасят към своите стоки като към разменни стойности, а взаимното отнасяне на стоките една към друга като разменни стойности се представя в процеса на размяната като тяхно всестранно отнасяне към една отделна стока, като към адекватен израз на тяхната разменна стойност, което, обратно, се явява отново като специфично отнасяне на тази отделна стока към всички други стоки и поради това като определен, сякаш саморасъл обществен характер на дадено нещо. Отделната стока, която по този начин представлява адекватното битие на разменната стойност на всички стоки, или разменната стойност на стоките като отделна, изключителна стока, е — *пари*. Това е кристализация на разменната стойност на стоките, която те образуват в самия процес на размяната. Ето защо, докато вътре в процеса на размяната стоките стават една за друга *потребителни стойности*, като смъкват от себе си всякаква определеност по форма и се отнасят едни към други в своя непосредствен веществен образ, те трябва, за да се явят една на друга като *разменни стойности*, да приемат нова определеност по форма, да продължат до образуването на пари. Парите не са символ, тъй както не е символ съществуването на една потребителна стойност като стока. Обстоятелството, че едно обществено производствено отношение се представя като съществуващ във от индивидите предмет, а определените отношения, в които те встъпват в производствения процес на техния обществен живот, се представят като специфични свойства на едно нещо, това превръщане и тази не въобразена, а прозаично реална мистификация характеризират всички обществени форми на създаващия разменна стойност труд. В парите това се явява само по-фрапантно, отколкото в стоката.

Необходимите физически свойства на отделната стока, в която трябва да се кристализира паричното битие на всички стоки, доколкото непосредствено произтичат от природата на разменната стойност, са: произволна дели-

* Същият язраз се среща у Дженовези. [Бележка в личния екземпляр.]

мост, еднообразност на всички части и липса на различия между всички екземпляри от тази стока. Като материализация на всеобщото работно време тя трябва да бъде еднородна материализация и да е способна да изразява само количествени разлики. Другото необходимо свойство е трайност на нейната потребителна стойност, тъй като тя трябва да се запази в процеса на размяната. Благородните метали притежават тези свойства в превъзходна степен. Тъй като парите не са продукт на разсъждаване или на споразумение, а се образуват инстинктивно в процеса на размяната, функцията на парите е била изпълнявана поредно от твърде различни, повече или по-малко неподходящи стоки. Появилата се на известна степен от развитието на разменния процес необходимост да се разпределят полярно между стоките определенията на разменна стойност и потребителна стойност, така че една стока да фигурира например като средство за размяна, докато другата се отчуждава като потребителна стойност, довежда до това, че навсякъде отначало случайно една или няколко стоки с най-всеобща потребителна стойност играят ролята на пари. Ако тези стоки не са предмет на някаква непосредствено съществуваща потребност, тяхното битие като веществувано най-значителна съставна част на богатството им осигурява един по-общ характер, отколкото на другите потребителни стойности.

Непосредствената разменна търговия, първоначалната форма на процеса на размяната, представлява по-скоро започващото превръщане на потребителните стойности в стоки, отколкото превръщането на стоките в пари. Разменната стойност не получава свободен образ, а е още непосредствено свързана с потребителната стойност. Това се проявява двояко. Самото производство в цялата си конструкция е насочено към създаване на потребителни стойности, а не на разменни стойности и поради това потребителните стойности тук престават да бъдат потребителни стойности и стават средство за размяна, стоки само доколкото надминават количеството, необходимо за консумацията. От друга страна, те, макар и полярно разположени, стават стоки само вътре в границите на непосредствената потребителна стойност, така че разменните от стокоприетелите стоки трябва да бъдат и за двамата потребителни стойности, но всяка трябва да бъде потребителна стойност за своя неприетел. В действи-

телност процесът на размяната на стоки не се появява първоначално в недрата на първобитните общини*, а там, където свършват, на техните граници, в малкото допирни точки, които те имат с други общини. Тук започва разменната търговия и оттук тя прониква във вътрешността на общината, върху която действа разлагащо. Ето защо отделните потребителни стойности, които стават стоки в разменната търговия между отделните общини, като роби, добитък, метали, образуват най-често първите пари вътре в самата община. Ние видяхме, че разменната стойност на една стока се представя като разменна стойност в толкова по-голяма степен, колкото е по-дълга редицата на нейните еквиваленти, или колкото е по-голяма сферата на размяна за тази стока. Ето защо постепенното разширение на разменната търговия, умножаването на размените и разнообразяването на влизащите в разменната търговия стоки развиват стоката като разменна стойност, напират за образуване на пари и с това действуват разлагащо върху непосредствената разменна търговия. Икономистите обикновено извеждат парите от външните затруднения, които среща разширената разменна търговия, обаче при това забравят, че тези затруднения произлизат от развитието на разменната стойност, а оттам и на обществения труд като всеобщ труд. Например: стоките като потребителни стойности не са произволно делими, каквито трябва да бъдат като разменни стойности. Или пък стоката на А може да бъде потребителна стойност за Б, докато стоката на Б не е потребителна стойност за А. Или пък стокопритежателите може да се нуждаят в нееднакви стойностни пропорции от неделимите стоки, които трябва да разменят помежду си. С други думи, под предлог че изследват простата разменна търговия, икономистите си изясняват известни страни на противоречието, което се крие в битието на стоката като непосредствено единство на потребителна стойност и разменна стойност. От друга страна, те последователно се придържат към разменната търговия като към адекватна форма на процеса

* Аристотел отбелязва същото за частното семейство като първоначална общност. Но първобитната форма на семейството е самото родово семейство, от историческото разлагане на което се развива частното семейство. «Защото в първобитната общност (а това е семейството) очевидно не е имало никаква необходимост от нея (размяната).» (Ibidem.)

на размяната на стоките, която била само свързана с известни технически неудобства, срещу които парите били хитро измислено средство. Ето защо, изхождайки от това съвсем плоско становище, един духовит английски икономист правилно твърдеше, че парите били просто материален инструмент, като кораб или парна машина, но не и израз на обществено производствено отношение и следователно не били икономическа категория. Поради това те неправилно се разглеждали в политическата икономия, която фактически няма нищо общо с технологията.*

В стоковия свят се предпоставя едно развито разделение на труда или по-скоро то се представя непосредствено в разнообразието на потребителните стойности, които се противопоставят една на друга като отделни стоки и в които се съдържат също тъй разнообразни видове труд. *Разделението на труда* като съвкупност от всички отделни видове производителни дейности е цялостният образ на обществения труд, погледнат от неговата веществена страна, като труд, произвеждащ потребителни стойности. Обаче от гледището на стоките и в рамките на процеса на размяната то съществува като такова само в своя резултат, в обособяването на самите стоки.

Размяната на стоките е онзи процес, в който обществената обмяна на веществата, т. е. размяната на отделните продукти на частните индивиди, е едновременно и създаване на определени обществени производствени отношения, в които влизат индивидите при тази обмяна на вещества. Развиващите се отношения на стоките една към друга кристализират като различни определения на всеобщия еквивалент и по този начин процесът на размяната е едновременно и процес на образуване на парите. Целостта на този процес, който се представя като протичане на различни процеси, е *циркулацията*.

* «Парите са в действителност само инструмент за извършване на покупки и продажби» (но кажете, моля, какво разбирате под покупки и продажби?) «и тяхното изучаване толкова малко е част от науката политическа икономия, колкото и изучаването на кораби, парни машини или някакъв друг инструмент, който се употребява за облекчаване «на производството и разпределяне на богатството» (*Th. Hodgkin. «Popular Political Economy etc.»*, London, 1827, p. 178—179).

А. Исторически данни към анализа на стоката

Свеждането на стоката до труд в двойка форма — потребителната стойност до реален труд, или целесъобразно производителна дейност, обменната стойност до работно време, или еднакъв обществен труд — е критическият краен резултат на повече от 150-годишните изследвания на класическата политическа икономия, която в Англия започва с Уилям Пети, а във Франция с Боагилбер* и завършва в Англия с Рикардо, а във Франция със Сисмонди.

Пети свежда потребителната стойност до труд, без да се заблуждава относно природната обусловеност на неговата творческа сила. Той схваща веднага действителния труд в неговия цялостен обществен образ като *разделение на труда*.** Този възглед върху източника на

* Едно сравнително изучаване на съчиненията и характерите на Пети и Боагилбер, независимо от светлината, която то би хвърлило върху социалните противоположности в Англия и Франция в края на XVII и началото на XVIII в., би било генетичното описание на националния контраст между английската и френската политическа икономия. Същият контраст се повтаря накрая у Рикардо и Сисмонди.

** Пети е развил разделението на труда и като производителна сила, и то в по-широк план, отколкото Адам Смит. Вж. «An essay concerning the multiplication of mankind etc.», 3. Edition, 1686, p. 35—36. Тук той посочва предимствата на разделението на труда за производството не само по фабрикацията на един джобен часовник, както по-късно Адам Смит направи същото по фабрикацията на една игла, но и с разглеждането на един град или на цяла страна от гледна точка на големите фабрични предприятия. «Spectator»²⁷ от 26 ноември 1711 г. се позовава на тази «илюстрация на удивителния сър Уилям Пети». Тъй че Мак Кълък греши, като предполага, че «Spectator» смесва Уилям Пети с някакъв 40 години по-млад автор. (Вж. *Mac Cullach. The Literature of Political Economy, a classified catalogue*, London, 1845, p. 102.) Пети се чувства като основател на нова наука. Той казва, че методът му бил «не обичайният». Вместо да сплита заедно няколко спекулативни аргумента и редица думи в сравнителна и превъзходна степен, той се бил заел да говори с terms of number, weight or measure [числа, тегла и мерки], да си служи само с аргументи, извлечени от сетивния опит, и да разглежда само такива причини, as have visible foundations in nature [които имат видими опори в природата]. Той предоставял на други да изследват причините, които зависят от mutable minds, opinions, appetites and passions of particular men [променливите умове, мнения, желания и страсти на отделните хора] («Political Arithmetic etc.», London, 1699. Preface). Неговата гениална смелост се

вещественото богатство не остава повече или по-малко безплоден, като например при неговия съвременник Хобс, а го довежда до *политическата аритметика*, първата форма, в която политическата икономия се отделя като самостоятелна наука. Обаче той взема разменната стойност тъй, както тя се *явява* в процеса на размяната на сто-

проявява например в предложението му да се транспортират всички жители и движимото имущество на Ирландия и планинска Шотландия в останалата част на Великобритания. С това щяло да се спести работно време, да се увеличи производителността на труда и «кралят и неговите поданици щели да станат по-богати и по-силни» (*ibidem*, гл. 4). Или в оная глава на неговата политическа аритметика, в която той в един момент, когато Холандия още играела преобладаваща роля като търговска нация, а Франция изглеждало да става господстваща търговска сила, доказва, че Англия е призвана да завладее световния пазар: «че поданиците на английския крал имат достатъчно и подходящи средства да завладеят търговията и целия търговски свят» (*ibid.*, гл. 10) и «че прелятията за английското величие са временни и могат да бъдат отстранени» (с. 247 и сл.). Оригинален хумор протича през всичките му произведения. Така например той посочва, че завладяването на световния пазар от Холандия, която тогава е била такава образцова страна за английските икономисти, както днес Англия е за континенталните икономисти, е станало по съвсем естествен начин, «без онова небесно остроумие и разум, каквито някои приписват на холандците» (*ibid.*, с. 175, 176). Той защитава свободата на съвестта като условие за търговията, «защото бедните били усърдни и смятали труда и производството за дълг към бога, докато им се позволявало да мислят, че те, които имат по-малко богатство, имали повече схватливост и разум за божествените неща — нещо, което те смятат за специална собственост на бедните». (Ето защо търговията «не била свързана с някакъв вид религия, а по-скоро с другояверската част на цялото») (*ibid.*, с. 183—186). Той препоръчва специални данъци в полза на мошениците, защото било по-добре за обществото само да се облага с данъци в полза на мошениците, отколкото да се остави те да го облагат (*ibid.*, с. 199). Напротив, тон е против онези данъци, които прехвърлят богатството от ръцете на индустриалците в ръцете на хора, които «само ядат, пият, пеят, играят, танцуват и се занимават с *метафизика*». Съчиненията на Петя са почти буквинистични рядкости и се намират пръснати само в стари, лоши издания, което е толкова по-чудно, тъй като Уилям Петя е не само бащата на английската политическа икономия, но едновременно и прародител на Хенри Петя — с друго име Маркиз Ленсдоун, — Несторът на английските виги. Впрочем фамилията Ленсдоун едва ли би могла да издаде пълно събрание на съчиненията на Петя, без да прибави неговата биография, а в този случай важи това, което важи за повечето *origines* родословия на големите фамилии на вигите: *the less said of them the better* [колкото по-малко се говори за тях, толкова по-добре]. Смелият в мисълта си, но иначе напълно фриволен армейски хирург, който бил еднакво склонен да плячкосва в Ирландия под егидата на Кромуел, както и да из-

ките, като пари, а самите пари — като съществуваща стока, като злато и сребро. Запленен от представите на монетарната система, той обявява отделния вид реален труд, чрез който се добиват злато и сребро, за труд, създаващ разменна стойност. Всъщност той мисли, че буржоазният труд не трябва да произвежда непосредствена потребителна стойност, а стока, такава потребителна стойност, която чрез своето отчуждаване в процеса на размяната може да се представи като злато и сребро, т. е. като пари, т. е. като разменна стойност, т. е. като предметен всеобщ труд. Впрочем неговият пример съкрушително показва, че разбирането на труда като източник на вещественото богатство никак не изключва неразбирането на определената обществена форма, в която трудът е източник на разменната стойност.

Боагилбер от своя страна свежда, макар и несъзнателно, но фактически, разменната стойност на стоката до работно време, определяйки «истинската стойност» (*la juste valeur*) чрез правилната пропорция, в която работното време на индивидите се разпределя между отделните клонове на производството, и представяйки свободната конкуренция като оня обществен процес, който *установява тази* правилна пропорция. Но едновременно с това и в противоположност на Пети той се бори фанатично против парите, които с намесата си смущавали естественото равновесие или хармонията на стоковата размяна и като фантастичен Молох искали да им се принася в жертва всичкото естествено богатство. Макар тази полемика против парите да е свързана, от една страна, с определени исторически обстоятелства, тъй като *Боагилбер* се бори против сляпо-опустошителната алчност за злато на двора на *Людовик XIV*, на неговите откупчици на парични приходи и неговите благородници*, докато *Пети* ве-

молн чрез пълзене от *Карл II* необходимата баронска титла за ограбено, е такъв портрет на прадядо, че надали е подходящ за публично излагане. Освен това в повечето си съчинения, издадени от самия него приживе, *Пети* се старее да докаже, че английската епоха на разцвет е по времето на *Карл II* — еретическо гледище за наследствените експлоататори на «glorious revolution».

* В противоположност на «финансовата магия» на тогавашното време *Боагилбер* казва: «Финансовата наука е само задълбочено познаване на интересите на земеделците и търговците.» («*Le détail de la France*», 1697. Ausgabe von *Eugène Daire* «*Economistes financiers du XVIII siècle*». Paris, 1843, vol. I, p. 241).

личае в алчността за злато оня делови порив, който поощрява един народ към индустриално развитие и към завладяване на световния пазар, тук едновременно се проявява дълбоката принципна противоположност, която се повтаря като постоянен контраст между истинската английска и истинската френска* политическа икономия. Боагилбер вижда всъщност само вещественото съдържание на богатството, потребителната стойност, потреблението** и разглежда буржоазната форма на труда, производството на потребителни стойности като стоки, и процеса на стоковата размяна като природосъобразна обществена форма, в която индивидуалният труд постига тази цел. Затова там, където среща специфичния характер на буржоазното богатство, както в парите, той мисли, че се намесват чужди узурпиращи елементи, и се нахвърля срещу буржоазния труд в едната му форма, докато в същото време утопично го идеализира в другата***. Боагилбер ни дава доказателство, че работното време може да бъде разглеждано като мярка за величината на стойността на стоките, макар да се смесва предметният в разменната стойност на стоките и измерваният с времето труд с непосредствената естествена дейност на индивидите.

Първият съзнателен, почти тривиално ясен анализ на разменната стойност, който я свежда до работното време, намираме у един човек от Новия свят, където буржоазните производствени отношения, импортирани едновременно с техните носители, са избуяли бързо върху една почва, която компенсирала липсата на исторически традиции с

* Но не и романската политическа икономия, защото италианците и от двете школи — неаполитанската и миланската — повтарят противоположността между английската и френската политическа икономия, докато испанците от по-ранната епоха са или само меркантилисти и модифицирани меркантилисти като Устариц, или като Ховелянос (вж. неговата «Obras». Barcelona, 1839—1840) се придържат заедно с Адам Смит към «златната среда».

** «Истинското богатство... е пълното ползване не само на жизнените потребности, но и на всеки разкош и на всичко, което може да достави радост на сетивата.» (*Boisguillebert. Dissertation sur la nature de la richesse etc.*, I. c., p. 403.) Но докато Пети е бил лекомислен и безхарактерен, склонен към грабежи авантюрист, Боагилбер, макар и един от интендантите на Людовик XIV, се е застъпвал с толкова ум, колкото и смелост за потиснатите класи.

*** Френският социализъм в Прудоновата форма страда от същия национален наследствен недъг.

изобилие от хумус. Този човек е *Бенжамин Франклин*, който в своя първи младежки труд, написан през 1719 г. и отпечатан през 1721 г., е формулирал основния закон на съвременната политическа икономия.* Той заявява, че е необходимо да се търси друга мярка на стойността вместо благородните метали. Това според него е трудът.

«Чрез труда може да се измери стойността както на среброто, така и на всички други предмети. Приеми например, че един човек е зает с произвеждане на жито, докато друг копае и рафинира сребро. В края на годината или след някой друг определен период от време целият продукт жито и целият продукт сребро представляват естествена цена един за друг и ако житото е 20 бушела, а среброто 20 унции, тогава една унция сребро има стойността на труда, употребен за произвеждане на един бушел жито. Но ако вследствие откриването на по-близки, по-леснодостъпни и по-богати мини един човек може да произведе 40 унции сребро толкова леко, колкото по-рано е произвеждал 20, а за произвеждането на 20 бушела жито все още е необходим същият труд, както по-рано, тогава 2 унции сребро няма да имат по-голяма стойност, отколкото същият труд, употребен за произвеждане на 1 бушел жито, а 1 бушел жито, който по-рано е струвал 1 унция сребро, сега ще струва *caeteris paribus* [при равни други условия] 2 унции сребро. Така богатството на една страна трябва да бъде оценявано по *количеството труд*, което нейните жители са способни да закупят.»**

Работното време се представя у Франклин веднага икономически едностранчиво като мярка на стойностите. Превръщането на действителните продукти в разменни стойности се разбира от само себе си и затова въпросът е само да се намери мярка за величината на тяхната стойност.

«Тъй като», казва той, «търговията изобщо е само размяна на труд срещу труд, стойността на всички неща се оценява най-правилно с труда.»***

Ако тук вместо думата труд се постави действителен труд, веднага се открива смесването на една форма труд с друга форма труд. Тъй като търговията се състои напри-

* *Franklin, B.* «The Works of etc.», edit. by J. Sparks, vol. II, Boston, 1836: «A modest Inquiry into the Nature and Necessity of a Paper Currency».

** L. c. p. 265. «Thus the riches of a country are to be valued by the quantity of labour its inhabitants are able to purchase.»

*** «Trade in general being nothing else but the exchange of labour for labour, the value of all things is, as I have said before, most justly measured by labour» (l. c., p. 267).

мер в размяната на обущарски труд, миньорски труд, предачески труд, художнически труд и т. н., стойността на обущата най-правилно ли се оценява с труда на художника? Напротив, Франклин мисли, че стойността на обущата, минните продукти, преждата, картините и т. н. се определят от абстрактния труд, който не притежава никакво особено качество и затова е измерим само в количество.* Но тъй като той не разглежда труда, съдържащ се в разменната стойност, като абстрактно всеобщ, като обществен труд, който произлиза от всестранното отчуждаване на индивидуалните видове труд, той неизбежно не може да разбере парите като непосредствена форма на съществуване на този отчужден труд. По тази причина парите и създаващият разменна стойност труд не се намират за него в никаква вътрешна взаимна връзка; а парите са по-скоро инструмент, внесен в размяната отвън, за техническо удобство.** Франклиновият анализ на разменната стойност е останал без непосредствено влияние върху общото развитие на науката, защото той е разглеждал само отделни въпроси от политическата икономия във връзка с определени практически поводи.

Противоположността между действително полезния труд и труда, създаващ разменна стойност, е вълнувала Европа през XVIII в. във формата на следния проблем: какъв особен вид действителен труд е източникът на буржоазното богатство? Така се приемало, че не всеки труд, който се осъществява в потребителни стойности или доставя продукти, с това вече непосредствено създава богатство. Обаче за физиократите, както и за техните противници, парливият спорен въпрос не е бил кой труд създава *стойността*, а кой труд създава *принадената стойност*. Следователно те разглеждат проблема в сложна форма, преди да са го решили в неговата елементарна форма, тъй като историческото развитие на всички науки едва след маса лутаници насам-натам довежда до техните действителни изходни точки. За разлика от другите строители науката не само чертае въздушни кули, но и завършва отделни обитаеми етажи от сградата, преди да е положила

* L. c.: «Remarks and Facts relative to the American Paper Money», 1764.

** Вж «Papers on American Politics»; «Remarks and Facts relative to the American paper Money», 1764 (l. c.).

основния ѝ камък. Без тук да се спираме по-дълго при физиократите и като изоставяме цяла редица италиански икономисти, които в повече или по-малко сполучливи догадки докосват правилния анализ на стоката*, нека се обърнем веднага към първия британец, който е работил върху общата система на буржоазната политическа икономия — сър *Джеймс Стюърт*** . Както при него абстрактните категории на политическата икономия са още в процеса на отделянето от тяхното вещественно съдържание и затова се явяват разлати и колебливи, така е и с категорията разменна стойност. На едно място той определя *реалната стойност* с работното време (what a workman can perform in a day***), но редом с него конфузно фигурират работната заплата и суровият материал****. На друго място борбата му с вещественото съдържание се проявява още по-очевидно. Той нарича съдържащия се в стоката природен материал, например среброто в сребърния филигран, нейна *вътрешна стойност* (intrinsic worth), а съдържащото се в нея работно време — нейна *потребителна стойност* (useful value).

«Първата», казва той, «е нещо само по себе си реално. . . Потребителната стойност, напротив, трябва да се оценява според труда, който е струвала, за да бъде произведена. Трудът, употребен за видоизменението на материята, представлява част от времето на човека и т. н.»*****

Това, което отличава Стюърт от икономистите пред и след него, е рязкото различаване между специфично обществения труд, който се изразява в разменната стойност, и реалния труд, който създава потребителни стойности.

* Вж. напр. *Galiani*. «Della Moneta», vol. III, в «Scrittori classici italiani di economia politica» (Изд. на Custodi). Parte moderna. Milano, 1803. «Усилието» (fatica), казва той, «е единственото, което придава стойност на нещата», с. 74. Означаването на труда като fatica е характерно за южняка.

** Съчинението на Стюърт «An Inquiry into the principles of political economy, being an essay on the science of domestic policy in free nations» е издадено най-напред в 1767 г. в Лондон в два тома в кварта, десет години преди съчинението на Адам Смит «Wealth of Nations». Цитирам по изданието от 1770 г., Дъблин.

*** Това, което работникът може да произведе за един ден. *Ред.*

**** *Steuart*, ibidem, t. I, p. 181—183.

***** *Steuart*, ibidem, t. I, p. 361—362: «represents a portion of a man's time».

«Оня труд», казва той, «който чрез своето отчуждаване (alienation) създава всеобщ еквивалент (universal equivalent), аз наричам индустрия.»

Той отличава труда като индустрия не само от реални труд, но и от всички други обществени форми на труда. За него този труд е буржоазната форма на труда в противоположност на античната и средновековната му форма. Особено го интересува противоположността между буржоазния и феодалния труд, последния от които той наблюдавал във фазата на неговия упадък както в самата Шотландия, така и при своите обширни пътешествия из континента. Стюърт естествено е знаел много добре, че в предбуржоазната епоха продуктът приема формата на стока, а стоката — формата на пари, но той доказва подробно, че стоката като елементарна основна форма на богатството и отчуждаването като господстваща форма на присвояването принадлежи само на буржоазния период на производството, следователно и характерът на създаващия разменна стойност труд е специфично буржоазен.*

След като отделните форми на реалния труд, като земеделие, манифактура, корабоплаване, търговия и т. н., бяха обявявани поред за истински източници на богатството, *Адам Смит* провъзгласи труда изобщо, и то в неговия цялостен обществен образ, като *разделение на труда*, за единствения източник на материалното богатство, или на потребителните стойности. Докато той тук съвсем не забелязва природния елемент, последният го преследва в сферата на чисто общественото богатство — на разменната стойност. Наистина Адам определя стойността на стоката със съдържащото се в нея работно време, но след това пренася действителността на това определение на стойността в праадамовите времена. С други думи, онова, което му се вижда правилно от становището на

* Ето защо той обявява патриархалното земеделие, насочено непосредствено към създаване на потребителни стойности за земеделеца, за «злоупотреба», наистина не в Спарта, Рим или дори в Атина, а в индустриалните страни през XVIII в. Това «abusive agriculture» [злоупотребяващо земеделие] не било «trade» [професия], а «само средство за съществуване». Както буржоазното земеделие очиствало селото от излишни гърла, така и буржоазната манифактура очиствала фабриката от излишни работни ръце.

простата стока, му става неясно, щом на нейното място се появяват по-висшите и по-сложни форми: капитал, наемен труд, поземлена рента и т. н. Той изразява това така, че стойността на стоките се е измервала със съдържащото се в тях работно време в *paradise lost** на буржоазията, когато хората още не си противостоели като капиталисти, наемни работници, поземлени собственици, арендатори, лихвари и пр., а само като прости производители и обменители на стоки. Той постоянно смесва определянето на стойността на стоките със съдържащото се в тях работно време с определянето на техните стойности от стойността на труда, лута се навсякъде в разработване на подробностите и погрешно смята обективното изравняване, което общественият процес насилствено провежда между неравните видове труд, за субективно приравняване на индивидуалните видове труд.** Той се опитва да осъществи прехода от действителния труд към създаващия разменна стойност труд, т. е. към буржоазния труд в неговата основна форма, чрез *разделението на труда*. Впрочем колкото е вярно, че частната размяна има за предпоставка разделението на труда, толкова е невярно, че разделението на труда има за предпоставка частната размяна. Например между перуанците трудът е бил извънредно много разделен, макар да не е ставала частна размяна, размяна на продуктите като стоки.

Противоположно на Адам Смит, *Дейвид Рикардо* е разработил определянето на стойността на стоката само от работното време и показва, че този закон господства и над онези буржоазни производствени отношения, които на пръв поглед най-много му противоречат. Изследвания-

* Изгубения рай. *Ред.*

** Така например Адам Смит казва: «Еднакви количества труд трябва да имат във всички времена и на всички места еднаква стойност за оня, който работи. При нормално състояние на здравето, силата и дейността и при средна степен на умение, каквото може да притежава, той трябва винаги да отдава същата част от своето спокойствие, свобода и щастие. Следователно каквото и да бъде количеството стоки, което той получава като възнаграждение за своя труд, цената, която той плаща, е винаги една и съща. Наистина за тази цена той може да купи ту по-малко, ту по-голямо количество от тези стоки, но само защото се изменя стойността на стоките, а не стойността на труда, с която ги купува. Следователно самият труд не изменя никога собствената си стойност. Тъй че той е реалната цена на стоките и т. н.»

та на Рикардо се ограничават изключително върху *величината на стойността* и по отношение на нея той поне се догажда, че осъществяването на закона зависи от определени исторически предпоставки. Той казва например, че определянето на величината на стойността от работното време важало само за онези стоки,

«които произволно могат да бъдат умножени чрез индустрията и над чието производство господства неограничена конкуренция»^{*}.

Това наистина означава само, че законът за стойността, за да се развие напълно, предпоставя обществото на едрото индустриално производство и на свободната конкуренция, т. е. съвременното буржоазно общество. Впрочем Рикардо разглежда буржоазната форма на труда като вечна природна форма на обществения труд. Той приема, че първобитният рибар и първобитният ловец разменят помежду си рибата и лова веднага като стокопритежатели пропорционално на работното време, предметено в тези разменни стойности. При това той изпада в анахронизма, че първобитният рибар и първобитният ловец при изчислението на своите оръдия на труда се ползват от анюнетните таблици, които са били в сила на Лондонската борса през 1817 г. «Паралелограмите на господин Оуен»¹⁶ изглежда да са били единствената обществена форма, която той е познавал извън буржоазната. Макар и ограничен от този буржоазен хоризонт, Рикардо анализира буржоазната икономия — която в дълбочината си изглежда съвсем иначе, отколкото на повърхността — с такава теоретична точност, че лорд Браухам е могъл да каже за него:

«Изглежда, че министър Рикардо е паднал от друга планета.»

В пряка полемика с Рикардо *Сисмонди* е подчертал специфичния обществен характер на труда, създаващ разменна стойност^{**}, и е окачествил като «характерна

* *Ricardo, David*. «On the principles of political economy and taxation», 3. edition, London, 1821, p. 3.

** *Sismondí*. «Etudes sur l'économie politique», t. II, p. 162, Bruxelles, 1838: «Търговията свежда цялата работа до противоположността между потребителната стойност и разменната стойност», p. 162.

черта на нашия икономически прогрес» свеждането на величината на стойността до *необходимото* работно време, до

«отношението между потребностите на цялото общество и количеството труд, достатъчно да задоволи тези потребности»*.

Сисмонди се е освободил вече от представата на Боагилбер, че създаващият разменната стойност труд се фалшифицира чрез парите, но затова пък напада едрия индустриален капитал така, както Боагилбер е нападал парите. Ако в лицето на Рикардо политическата икономия безпощадно прави последните си изводи и по този начин завършва, Сисмонди допълва този завършък, като изразява нейното съмнение в самата себе си.

Тъй като Рикардо като завършител на класическата политическа икономия е формулирал и развил най-чисто определянето на разменната стойност от работното време, върху него естествено се концентрира полемиката, подета от страна на икономистите. Ако от тази полемика се премахне нелепата** в по-голямата ѝ част форма, тя може да се обобщи в следните точки:

Първо: Самият труд има разменна стойност, а различните видове труд имат различни разменни стойности. Ако вземем разменна стойност за мярка на разменната стойност, ще се получи порочен кръг, защото измерващата разменна стойност сама се нуждае от мярка. Това възражение се свежда до проблема: когато работното време е дадено като иманентна мярка на разменната стойност, да се изложи работната заплата на тази основа. Учението за наемния труд ни дава отговора.

Второ: Ако разменната стойност на един продукт е равна на съдържащото се в него работно време, разменната стойност на един работен ден е равна на неговия продукт. Или работната заплата трябва да бъде равна на продукта на труда.*** В действителност е тъкмо обратното.

* *Sismondi*. I. c., p. 163—166 seq.

** Сигурно най-нелепа в забележките на Ж. Б. Сей към френския превод на Рикардо, направен от Констансио, а най-педантично самонителна в неотдавна излязлата «*Theory of Exchange*»¹⁰ London, 1858 от господин Маклеод.

*** Това възражение, направено срещу Рикардо от буржоазни икономисти, беше подето по-късно от страна на социалисти. Предпоставяйки теоретическата правилност на формулата, те обвиняват

Ерго* това възражение се свежда до проблема: по какъв начин производството довежда на базата на определената само от работното време разменна стойност до резултата, че разменната стойност на труда е по-малка от разменната стойност на неговия продукт? Този проблем разрешаваме при разглеждането на капитала.

Трето: Пазарната цена на стоките се движи под или над тяхната разменна стойност заедно с изменящото се отношение между търсенето и предлагането. Поради това разменната стойност на стоките е определена от отношението между търсенето и предлагането, а не от съдържащото се в нея работно време. В действителност в това странно заключение се поставя само въпросът, по какъв начин върху основата на разменната стойност се развива една различна от нея пазарна цена или, по-правилно, по какъв начин законът за разменната стойност се осъществява само в своята собствена противоположност. Проблемът се разрешава в учението за конкуренцията.

Четвърто: Последното и, както изглежда, най-смайващо противоречие, ако не се поднася, както обикновено, във формата на куриозни примери: ако разменната стойност не е нищо друго освен съдържащо се в стоката работно време, как могат стоки, които не съдържат труд, да притежават разменна стойност, или, с други думи, откъде идва разменната стойност на самите природни сили? Този проблем се разрешава в учението за поземлената рента.

практиката в противоречие с теорията и подканват буржоазното общество да осъществи на практика мнимия извод от нейния теоретически принцип. По такъв начин поне английски социалисти обърнаха Рикардовата формула на разменната стойност против политическата икономия. На господин Прудон бе предоставено да възвестя не само основния принцип на старото общество като принцип на новото, но заедно с това да се провъзгласи за откривател на формулата, в която Рикардо е обобщил целия резултат на класическата английска политическа икономия. Доказано е, че дори утопичното тълкуване на формулата на Рикардо беше вече безследно изчезнало в Англия, когато господин Прудон я «откри» отвъд канала. (Срв. моето съчинение «Misère de la philosophie etc.», Paris, 1847, параграфа за la valeur constituée [конституираната стойност]).

* Следователно. *Ред.*

ПАРИТЕ, ИЛИ ПРОСТОТО ОБРЪЩЕНИЕ

През време на парламентарните дебати по банковите закони на сър Робърт Пил от 1844 и 1845 г.³⁰ Гладстон забеляза, че даже любовта не е превърнала толкова много хора в глупци, колкото мъдруването върху същността на парите. Той говори за британци на британци. Напротив, холандците, тези хора, които, въпреки съмненията на Пети, са притежавали «небесно остроумие» за паричните спекулации, никога не са си губили остроумието в спекулации по въпроса за парите.

Главната трудност в анализа на парите е превъзможната, щом бъде разбран техният произход от самата стока. При тази предпоставка става въпрос още само да се разберат в чист вид техните своеобразни определености по форма, което до известна степен е затруднено, защото всички буржоазни отношения се явяват позлатени или посребрени, като парични отношения, и вследствие на това паричната форма изглежда, че притежава едно безкрайно разнообразно съдържание, което е чуждо на самата нея.

При по-нататъшното изследване трябва да се има предвид, че се касае само за онези форми на парите, които израстват непосредствено от размяната на стоките, но не и за онези техни форми, които спадат към една по-висша степен в производствения процес, като например кредитните пари. За опростяване навсякъде за парична стока се взема златото.

1. Мярка на стойностите

Първият процес на обръщението е, така да се каже, теоретичен, подготвителен процес за действителното обръщение. Стоките, които съществуват като потребителни стойности, си създават най-напред формата, в която те идеално *се явяват* една за друга като разменна стойност, като определени количества предметено *всеобщо* работно време. Първият необходим акт от този процес е, както видяхме, че стоките отделят една специфична стока, да кажем *злато*, като непосредствена материализация на

всеобщото работно време, или като всеобщ еквивалент. Нека за момент се върнем към онази форма, в която стоките превръщат златото в пари.

1 тон желязо	= 2 унции злато,
1 квартал пшеница	= 1 унция злато,
1 центнер кафе-мока	= $\frac{1}{4}$ унция злато,
1 центнер поташ	= $\frac{1}{2}$ унция злато,
1 тон бразилско дърво	= $1\frac{1}{2}$ унция злато,
Y стока	= X унция злато

В тази редица уравнения желязото, пшеницата, кафето, поташът и т. н. се явяват едни за други като материализация на еднакъв по форма труд, а именно на труд, материализиран в злато, в който са напълно заличени всички особености на действителните видове труд, представени в различните им потребителни стойности. Като стойност те са идентични, те са материализация на *един и същ* труд, или *една и съща* материализация на труда — злато. Като еднаква по форма материализация на един и същ труд те показват само *едно* различие — количественото, или се явяват като различни стойностни величини, защото в техните потребителни стойности се съдържа *нееднакво* работно време. Като такива единични стоки те заедно с това се отнасят едни към други като предметеност на всеобщото работно време, тъй като към самото всеобщо работно време се отнасят като към една отделна стока — злато. Същото, процесобразно отношение, чрез което те се представят една на друга като разменни стойности, представя съдържащото се в златото работно време като всеобщо работно време, от което дадено количество се изразява в различни количества желязо, пшеница, кафе и т. н., накратко, в потребителните стойности на всички стоки, или се разгръща непосредствено в безкрайната редица на стоките еквиваленти. С това, че стоките все-странно изразяват своите разменни стойности в злато, златото изразява своята разменна стойност непосредствено във всички стоки. С това, че стоките сами си придават една на друга формата на разменна стойност, те придават на златото формата на всеобщия еквивалент, т. е. на парите.

Понеже *всички* стоки измерват своите разменни стойности със злато в пропорцията, в която определено коли-

чество злато и определено количество стока съдържат еднакво работно време, златото става *мярка на стойностите* и отначало само поради това свое предназначение на мярка на стойностите, като каквато мярка неговата собствена стойност се измерва непосредствено с всички стокви еквиваленти, златото става всеобщ еквивалент, или пари. От друга страна, разменната стойност на всички стоки се изразява сега в злато. В този израз трябва да бъдат разграничени един качествен и един количествен момент. Разменната стойност на стоката съществува като материализация на едно и също еднакво по форма работно време; величината на стойността на стоката е представена изчерпателно, защото стоките са приравнени една към друга в същата пропорция, в която те са приравнени към златото. От една страна, в техния златен еквивалент се явява *всеобщият* характер на съдържащото се в тях работно време, от друга страна — количеството на същото. Разменната стойност на стоките, изразена по този начин като всеобща еквивалентност и същевременно като степен на тази еквивалентност в една специфична стока, или в едно-единствено уравнение на стоките с една специфична стока, е *цена*. Цената е превърната форма, в която *се явява* разменната стойност на стоките в процеса на обръщението.

Следователно посредством същия процес, посредством който стоките представят своите стойности като цени в злато, те представят златото като мярка на стойностите, а оттам и като пари. Ако те всестранно измерваха своите стойности със сребро, пшеница или мед и следователно ги представяха като цени в сребро, пшеница или мед, среброто, пшеницата или медта щяха да станат мярка на стойностите, а с това и всеобщ еквивалент. За да се явят в обръщението като цени, стоките са предпоставени на обръщението като разменни стойности. Златото става мярка на стойностите само защото всички стоки оценяват в него своята разменна стойност. Но всестранността на това процесобразно отношение, от което единствено произлиза неговият характер на мярка, има за предпоставка обстоятелството, че всяка отделна стока се измерва със злато, пропорционално на съдържащото се в двете работно време, че следователно действителната мярка между стоката и златото е самият труд или че чрез непосредствената разменна търговия стоката и златото биват при-

равнявани едно на друго като разменни стойности. Как това приравняване става на практика, не може да бъде разгледано в сферата на простото обръщение. Впрочем става ясно поне това, че в страните, произвеждащи злато и сребро, определено работно време се въплътява непосредствено в определено количество злато и сребро, докато в страните, които не произвеждат злато и сребро, се постига същият резултат по околен път, чрез пряка или непряка размяна на местните стоки, т. е. на определен дял от националния среден труд срещу определено количество на материализираното в злато и сребро работно време на страните, които притежават мини. За да може да служи за мярка на стойностите, златото трябва потенциално да бъде променлива стойност, защото то може да стане еквивалент на другите стоки само като материализация на работното време, а едно и също работно време се осъществява с промяната на производителните сили на реалния труд в неравни количества от едни и същи потребителни стойности. Както при изразяването на разменната стойност на всяка стока в потребителната стойност на друга стока, при оценката на всички стоки в злато се взема за предпоставка само това, че в даден момент златото представлява дадено количество работно време. По отношение на изменението на неговата стойност важи развитият по-рано закон за разменните стойности. Ако разменната стойност на стоките остане непроменена, всеобщо повишаване на техните цени в злато е възможно само ако спадне разменната стойност на златото. Ако разменната стойност на златото остане непроменена, всеобщо повишаване на цените в злато е възможно само ако се повишават разменните стойности на всички стоки. В случай на всеобщо спадане на стоковите цени става обратното. Ако стойността на една унция злато спадне или се повиши вследствие на промяна в работното време, необходимо за нейното произвеждане, тя спада или се повишава *равномерно* за всички останали стоки, значи, както и преди това, по отношение на всички стоки представлява работно време от *дадена* величина. Едни и същи разменни стойности се оценяват сега в по-големи или по-малки количества злато, отколкото преди, но те се оценяват съответно на величината на своите стойности, така че техните стойности запазват една към друга същата пропорция. Пропорцията 2:4:8 остава същата като 1:2:4 или

4:8:16. Измененото количество злато, в което се оценяват разменните стойности при промяна в стойността на златото, не пречи на златото да изпълнява функцията на мярка на стойностите също тъй, както и 15 пъти по-малката стойност на среброто спрямо златото не му пречи да измести последното от тази функция. Тъй като работното време е мярката между златото и стоката, а златото става мярка на стойностите само доколкото всички стоки се измерват с него, в процеса на обръщението само изглежда като че ли парите правят стоките съизмерими.* Напротив, само съизмеримостта на стоките като предметно работно време прави от златото пари.

Реалният образ, в който стоките влизат в процеса на размяната, е образът на техните потребителни стойности. Действителен всеобщ еквивалент те трябва да станат едва чрез тяхното отчуждаване. Определянето на техните цени е само идеалното им превръщане във всеобщия еквивалент — едно приравняване към златото, което още подлежи на реализиране. Но тъй като стоките в своите цени са превърнати само идеално в злато, или само в представявано злато, и тяхното парично битие още не е действително отделено от реалното им битие, златото е превърнато още само в идеални пари, то е още само мярка на стойностите и определени количества злато функционират в действителност още само като названия за определени

* Аристотел наистина разбира, че разменната стойност на стоките е предпоставка на стоковите цени: «че. . . е имало размяна преди да е имало пари, това е ясно, защото няма никаква разлика в това, дали се разменят пет легла за една къща или за толкова пари, колкото е стойността на пет легла». Но, от друга страна, тъй като стоките приемат една за друга формата на разменната стойност само в цената, те по негово мнение стават съизмерими само чрез парите. «Всичко трябва да има цена; така всякога ще има размяна, а следователно и общество. И наистина, парите, подобно на мярка, правят нещата съизмерими (общества) и след това ги приравняват. Защото няма общество без размяна, а не може да има размяна без равенство и равенство без съизмеримост.» Той не скрива от себе си, че тези различни от парите измервани неща са съвсем несъизмерими величини. Онова, което той търси, е единството на стоките като разменни стойности, което той като античен грък не е могъл да намери. Той излиза от това затруднение, като с помощта на парите прави съизмеримо онова, което само по себе си е несъизмеримо, доколкото това е нужно за практическите потребности. «Всъщност невъзможно е толкова различни предмети да бъдат съизмерими, но за практическите нужди това става.» (*Aristoteles. «Ethica Nicomachea», I. V, C. 8, edit. Bekkeri, Oxonii, 1837.*)

количества работно време. От определения начин, по който стоките изразяват една на друга своята собствена разменна стойност, зависи винаги определеността на формата, в която златото кристализира като пари.

Стоките застават сега една срещу друга като двойки съществувания: действително — като потребителни стойности, идеално — като разменни стойности. Двойката форма на труда, който се съдържа в тях, те изразяват сега една за друга с това, че отделният реален труд съществува действително като тяхна потребителна стойност, а всеобщото абстрактно работно време получава в тяхната цена едно представлявано съществуване, в което те са еднородна и само количествено различна материализация на една и съща стойностна субстанция.

Разликата между разменна стойност и цена изглежда, от една страна, само като номинална разлика, също както Адам Смит казва, че трудът е реалната цена, а парите — номиналната цена на стоките. Вместо да се оцени 1 квартал пшеница с 30 работни дни, той се оценява само с 1 унция злато, ако 1 унция злато представлява продукта на 30 работни дни. Но, от друга страна, тази разлика до такава степен не е само разлика в названията, че в нея са съсредоточени всички бури, които застрашават стоката в действителния процес на обръщението. 30 работни дни се съдържат в квартера пшеница и затова не е нужно той тепърва да бъде изразен в работно време. Но златото е стока, различна от пшеницата, и само в обръщението може да се види дали кварталът пшеница действително ще стане една унция злато, както е предвидено в неговата цена. Това зависи от обстоятелството, дали той ще се окаже или не потребителна стойност, дали съдържащото се в него количество работно време ще се окаже или не онова количество работно време, което е необходимо на обществото за произвеждане на един квартал пшеница. Стоката като такава е разменна стойност, тя има цена. В това различие между разменната стойност и цената се проявява фактът, че съдържащият се в стоката отделен индивидуален труд едва посредством процеса на отчуждаването трябва да се представи като своята противоположност, като лишен от индивидуалност, абстрактно всеобщ и само в тази форма обществен труд, т. е. пари. Дали той е способен да се представи като такъв или не, изглежда случайно. Ето защо, макар че разменната стойност на сто-

ката получава в цената само идеално различно от нея съществуване, и двоякото битие на съдържащия се в стока-та труд съществува само още като различен начин на изразяване, поради което, от друга страна, материализацията на всеобщото работно време, златото, се противопоставя на действителната стока само още като представлявана мярка на стойността, все пак в съществуването на разменната стойност като цена, или на златото като мярка на стойността, се съдържа в латентно състояние необходимостта от отчуждаването на стоката срещу звонково злато и възможността да не бъде отчуждена, накратко — съдържа се цялото противоречие, което произлиза от това, че продуктът е стока, или че отделният труд на частния индивид, за да има обществен ефект, трябва да се представи като своя непосредствена противоположност, като абстрактно-всеобщ труд. Така че утопистите, които искат стоката, но не и парите, искат основаното върху частната размяна производство без необходимите условия за това производство, са последователни, когато «унищожават» парите не чак в тяхната осезаема форма, а още в тяхната газообразна и мисловна форма като мярка на стойностите. В невидимата мярка на стойностите дебне твърдата пара.

Ако е налице онзи процес, посредством който златото е станало мярка на стойностите, а разменната стойност е станала цена, всички стоки в своите цени са вече само представлявани количества злато от различна величина. Като такива различни количества от едно и също нещо, златото, те се приравняват, сравняват и измерват помежду си и по този начин технически се появява необходимостта да бъдат отнесени към определено количество злато като към *единица мярка*, единица мярка, която се развива по-нататък в мащаб благодарение на това, че се разделя на кратни части, които от своя страна пак се разделят на кратни части.* Обаче количествата злато като такива

* Особеността, че унцията злато в Англия като единица мярка на парите не е разделена на кратни части, се обяснява по следния начин: «Нашата монетна система е била първоначално приспособена за използване само на среброто — затова една унция сребро може всякога да бъде разделена на съответен брой монети; но понеже златото е било въведено едва по-късно в една монетна система, пригодена изключително за сребро, една унция злато не може да бъде разделена на съответен брой монети. *Maclaren*. «History of the currency», p. 16, London, 1858.)

се измерват по тегло. Следователно мащабът е заварен вече готов в общите мерки за тежестта на металите, които мерки при всяко метално обръщение служат първоначално като мащаб на цените. Тъй като стоките не се отнасят вече една към друга като разменни стойности, измервани с работното време, а като едноименни величини, измервани със злато, златото се превръща от *мярка на стойностите* в *мащаб на цените*. Сравняването на стоковите цени помежду им като различни количества злато кристализира по този начин в знаци, които се изписват върху мислено количество злато и го представят като мащаб, разделен на кратни числа. Златото като мярка на стойността и като мащаб на цените притежава съвсем различна определеност по форма и смесването на едната с другата е породило най-нелепи теории. Като предметно работно време златото е мярка на стойностите, а като определено тегло метал то е мащаб на цените. Златото става мярка на стойностите, когато е отнесено като разменна стойност към стоките като към разменна стойност; в мащаба на цените определено количество злато служи като единица за други количества злато. Златото е мярка на стойностите, защото стойността му е променлива; то е мащаб на цените, защото е фиксирано като неизменна тегловна единица. Тук, както във всички определения на мярката на едноименни величини, устойчивостта и определеността на пропорцията между мерките стават решаващи. Необходимостта да се установи едно количество злато като единица мярка, а кратни части от същото — като подразделения на тази единица, е породила представата, че уж определено количество злато, което естествено има променлива стойност, се поставя в постоянно стойностно отношение към разменните стойности на стоките, при което е било пренебрегнато само обстоятелството, че разменните стойности на стоките са превърнати в цени, в количества злато, преди златото да се е развило в мащаб на цените. Както и да се променя стойността на златото, различните количества злато изразяват едно към друго винаги едно и също стойностно отношение. Ако стойността на златото спаднеше с 1000 процента, 12 унци злато пак щяха да притежават, както и преди, стойност 12 пъти по-голяма от една унция злато, а при цените става въпрос само за отношението на различни количества злато едно към друго. Тъй като, от друга страна, една

унция злато при спадане или повишаване на нейната стойност не изменя в никой случай теглото си, не се изменя и тегло на нейните кратни части и по този начин златото като установен мащаб на цените оказва винаги една и съща услуга, както и да се изменя неговата стойност.*

Един исторически процес, който ще обясним по-късно, изхождайки от природата на металното обръщение, е довел до това, че се е запазило старото наименование на тегло за едно постоянно изменящо се и намаляващо тегло на благородните метали в тяхната функция като мащаб на цените. Така английският фунт означава по-малко от една трета от своето първоначално тегло, шотландският фунт преди обединението²¹ — само $\frac{1}{36}$, френската ливра — $\frac{1}{74}$, испанският мараведи — по-малко от $\frac{1}{1000}$, португалският рейс — една още по-малка част. Тъй че ларичните наименования на металните тегла се отделят от техните общи наименования на тегла.** Тъй като определянето на единицата мярка, на нейните кратни части и на техните наименования е, от една страна, чисто условно, а, от друга страна, трябва да има в границите на обръщението характер на всеобщност и необходимост, наложило се е да стане определяне *по закон*. Тази чисто формална операция се паднала следователно на правителствата.***

* Парите могат постоянно да се колебаят по стойност и все пак да служат еднакво добре за мярка на стойността, както ако тяхната стойност останеше неизменна. Да приемем например, че стойността им се е намалила. . . Преди намалението една гвинея купуваше 3 бушела пшеница, или труда на 6 дни, след него тя би купила само два бушела, или труда на 4 дни. В двата случая, при дадени отношения на пшеницата и труда към парите, може да бъде определено отношението помежду им: с други думи, ние можем да установим, че един бушел пшеница има стойност на 2 работни дни. Това е всичко, което включва измерването на стойността, а това се извършва и след намалението еднакво гладко, както и преди. Въздигането на нещо в мярка на стойността съвсем не зависи от променливостта на неговата собствена стойност». (*Balley. «Money and its vicissitudes», London, 1837, p. 9—10.*)

** «Онези монети, чиито наименования днес са вече само мисли, са най-старите при всички народи; някога всички са били реални» (в този широк смисъл това не е правилно) «и именно защото са били реални, са смятали с тях.» (*Galanti. «Della Moneta», I, c., p. 153.*)

*** Романтикът А. Мюлер казва: «Според нашата представа всеки независим суверен има право да сече метални пари, да определя тяхната обществена номинална стойност, категория, разред

Определеният метал, който е служил като материал за парите, е бил обществено даден. Разбира се, в различните страни законният мащаб на цените е различен. В Англия например унцията като метално тегло е разделена на pennyweights, grains carats troy, а унцията злато като единица мярка на парите — на $3\frac{1}{8}$ соверейна, соверейнът — на 20 шилинга, шилингът — на 12 пенса, така че 100 фунта 22-каратово злато (1200 унции) = 4672 соверейна и 10 шил. Обаче на световния пазар, където изчезват държавните граници, изчезва и националният характер на паричните мерки и отстъпва пред общите мерки на теглата на металите.

Следователно цената на една стока, или количеството злато, в което тя мислено е превърната, се изразява сега с паричните наименования на златния мащаб. Така че

и твгла» (S. 288. Zweiter Teil. *A. H. Müller*. «Die Elemente der Staatskunst». Berlin, 1809). Що се отнася до титлата, господин придворният съветник има право; той забравя само *съдържанието*. Доколко неговите «представи» са били объркани, се вижда например от следния пасаж: «Всекиму е ясно какво голямо значение има правилното определяне на цената на монетите, особено в една страна като Англия, където правителството с *великодушна щедрост* сече пари безплатно» (господин Мюлер, изглежда, вярва, че правителствените чиновници в Англия покриват от собствения си джоб разходите по сеченето на пари), «не събира мита за сечене и т. н., значи, ако правителството повишеше значително монетната цена на златото над пазарната цена, ако то, вместо да плаща 1 унция злато с 3 фунта 17 шил. и 10 $\frac{1}{2}$ пенса, установеше като монетна цена на една унция злато 3 фунта и 19 шил., всички пари биха се устремили към монетния двор, полученото там сребро би се разменило на пазара срещу тук по-евтиното злато и така би било върнато пак в монетния двор и цялото монетно дело би изпаднало в безпорядък» (р. 280, 281, *ibidem*). За да запази порядъка в английския монетен двор, Мюлер сам изпадна в «безпорядък». Докато шилинг и пени са само наименования, наименования на определени части от една унция злато, представени в сребърни и медни знаци, той си въобразява, че унцията злато се оценява в злато, сребро или мед, и по този начин ощастливява англичаните с една тройна *standard of value* [мярка на стойността]. Наистина среброто като парична мярка редом със златото е било формално премахнато едва в 1816 г. с 68-ия закон от 56-ата година от царуването на Георг III. По същество то било законно премахнато още в 1734 г. с 42-рия закон от 14-ата година от царуването на Георг II, а на практика — много по-рано. Своята способност към едно тъй наречено *по-висше* разбиране на политическата икономия *A. Мюлер* дължи специално на две обстоятелства: от една страна, на своята широка незапознатост с икономическите факти и, от друга страна, своето чисто дилетантско мечтателно отношение към философията.

вместо да кажат, че един квартал пшеница е равен на една унция злато, в Англия биха казали, че той е равен на 3 ф. ст., 17 шил. и $10\frac{1}{2}$ пенса. По този начин всички цени се изразяват с еднакви наименования. Своеобразната форма, която стоките придават на своята разменна стойност, е превърната в *парички наименования*, с които те една на друга си казват колко струват. Парите от своя страна се превръщат в *пари за смятане**.

Превръщането на стоката в пари за смятане в главата, на книга или в говора става винаги, когато някакъв вид богатство бива определено от гледището на разменната стойност**. Затова превръщане е необходим материалът на златото, но само като представлявано. За да се оцени стойността на 1000 бали памук в определен брой унции злато, а самият този брой унции — в онези наименования на унцията, които служат за смятане, във фунта стерлинги, шилинги и пенси, не е нужен нито един атом действително злато. Така например в Шотландия преди банковия закон на сър Робърт Пил от 1845 г. не е циркулирала нито една унция злато, макар унцията злато, и то изразена в английския мащаб за смятане в 3 ф. ст., 17 шил. и 10 пенса, да е служела за законна мярка на цените. Така и среброто служи за мярка на цените в стокообмена между Сибир и Китай, макар тази търговия да е в действителност само разменна търговия. Ето защо за златото като пари за смятане е безразлично дали — било единицата мярка на парите, било нейните подразделения — действително са насечени в монети или не. В Англия през времето на Вилхелм Завоевател фунтът стерлинг, равняващ се по онова време на 1 фунт чисто сребро, и шилингът, равняващ се на $\frac{1}{20}$ от един фунт, са съществували само като пари за смятане, а пенсът, равняващ се на $\frac{1}{240}$ фунт сребро, е бил най-голямата съществуваща сребърна монета. И обратно, в днешна Англия не съществуват никакви шилинги и пенси, макар че те са законни наименования за смятане

* «Когато запитали Анархарсис за какво елините употребяват парите, той отговорил: за *смятане*.» (*Athenaeus*. «*Deipnosophistai*», L. IV, 49, v., II ed. Schweighäuser 1802 [p. 120].)

** Г. Гарнис, един от по-старите френски преводачи на Адам Смит, е имал странното хрумване да установи една пропорция между употребата на парите за смятане и употребата на действителни пари. Пропорцията е 10 към 1. (*Garnier*, G. «*Histoire de la monnaie depuis les temps de la plus haute antiquité etc.*», t. I, p. 78.)

на определени части от една унция злато. Парите като пари за смятане могат да съществуват изобщо само идеално, а действително съществуващите пари да са насечени по съвсем друг мащаб. Така например в много английски колонии в Северна Америка намиращите се в обръщение докъм края на XVIII в. пари са се състояли от испански и португалски монети, докато парите за смятане са били навсякъде същите, както и в Англия.*

Тъй като златото като мащаб на цените се явява със същите наименования за смятане, както и цените на стоките — например една унция злато се изразява, също както и един тон желязо, с 3 ф. ст., 17 шил. и 10¹/₂ пенса, — тези негови наименования за смятане били наречени *монетна цена* на златото. Преди това е възникнала странната представа, според която златото като че ли се оценява в своя собствен материал и като че ли, за разлика от всички други стоки, получава от държавата *твърда* цена. Установяването на наименования за смятане за определени тегла злато се сметнало погрешно като установяване на стойността на тези тегла.** Златото там, където то служи като елемент за определяне на цените и следователно като пари за смятане, не само няма *твърда* цена, но и изобщо няма цена. За да има цена, т. е. за да се изрази в една *специфична* стока като *всеобщ* еквивалент, тази друга стока би трябвало да играе в процеса на обръщението същата изключителна роля като златото. Обаче две стоки, които изключват всички останали стоки, се изключват взаимно една друга. Затова там, където среброто и златото едновременно служат като законни пари,

* Издаденият в 1723 г. закон в Мериленд, според който тютюнът се обявявал за законна монета, като стойността му обаче се свеждала до английските златни пари, именно 1 пени за 1 фунт тютюн, напомня за *leges barbarorum*²³, при които, обратно, определени парични суми се приравняват към волове, крави и т. н. В този случай не златото и среброто, а воловете и кравите са били действителният материал на парите за смятане.

** Така например ние четем във «Familiar words» («Дружески слова») на господин Дейвид Ъркърт: «Стойността на златото трябва да се измерва със самото злато; но по какъв начин една субстанция може да бъде мерило на собствената си стойност в други неща? Стойността на златото трябва да се установи с помощта на собственото му тегло под фалшиво наименование на това тегло — и една унция трябва да има стойността на толкова фунта или части от фунта. Но това е фалшификация на мярката, а не установяване на един мащаб.»

т. е. като мярка на стойностите, винаги е бил правен безуспешният опит да бъдат разглеждани и двете като *една и съща материя*. Ако се приеме, че едно и също работно време неизменно се предметява в еднакви пропорции сребро и злато, приема се в действителност, че среброто и златото са една и съща материя и че среброто — помалощенният метал, е неизменна дробна част от златото. Още от управлението на Едуърд III до времето на Георг II историята на английското парично дело се лута в непрекъснатата редица от смущения, произлизащи от сблъскването между установените със закон съотношения на стойностите на златото и среброто и действителните колебания на техните стойности. Ту златото е било оценявано много високо, ту среброто. По-ниско оцененният метал е бил изтеглян от обръщението, претопяван и изнасян. След това съотношението на стойностите на двата метала е било изменяно отново по законодателен път, обаче новата номинална стойност скоро е влизала в същия конфликт с действителното съотношение на стойностите, както и старата. В наше време много слабо и временно спадане на стойността на златото спрямо среброто, дължащо се на засиленото търсене на сребро от страна на Индия и Китай, предизвика във Франция същото явление в най-голям мащаб, а именно износ на сребро и изтласкването му от обръщението от златото. През годините 1855, 1856 и 1857 превесът на вноса на златото във Франция над износа на злато от Франция е възлизал на 41 580 000 ф. ст., докато превесът на износа на сребро над вноса на сребро е възлизал на 14 704 000 ф. ст. В действителност в страни като Франция, където и двата метала са по закон мерки на стойността, и двата трябва да бъдат приемани задължително като платежно средство, но всеки може да плати по желание в единия или другия метал, металът, чиято стойност се покачва, носи ажио и както всяка друга стока измерва цената си в оценения по-високо метал, а този последният служи като единствена мярка на стойността. Целият исторически опит в тази област се свежда просто до това, че там, където две стоки по закон изпълняват функцията на мярка на стойностите, фактически винаги само една се затвърдява като такава*.

* Парите като мярка в търговията би трябвало, както всяка друга мярка, да бъдат запазени по възможност стабилни. Това е

В. Теории за единицата мярка на парите

Обстоятелството, че стоките в своите цени са превърнати само идеално в злато, а поради това и златото е превърнато само идеално в пари, е предизвикало учението за *идеалната единица мярка на парите*. Тъй като при определяне на цените функционира само представявано злато или сребро, защото златото и среброто функционират само като пари за смятане, някои твърдят, че наименованията фунт стерлинг, шилинг, пенс, талер, франк и т. н., вместо да обозначават тегловни части от злато или сребро или предметен по някакъв начин труд, обозначавали по-скоро идеални атоми стойност. Следователно, ако се покачеше например стойността на една унция сребро, тя щеше да съдържа повече такива атоми и поради това би трябвало да бъде изчислена и насечена в повече шилинги. Тази доктрина, изтъкната отново през време на последната търговска криза в Англия и дори застъпена в парламента в два специални доклада, приложени към отчета на заседаващия през 1858 г. комитет за банките, датира от края на XVII в. През времето, когато Вилхелм III поел управлението, английската монетна цена на една унция сребро възлизала на 5 шил. и 2 пенса, или $\frac{1}{62}$ унция сребро се наричала пенс, а 12 такива пенса се наричали шилинг. Според този мащаб насичали сребро с тегло например 6 унции на 31 парчета под името шилинги. Обаче *пазарната цена* на една унция сребро се повишила над нейната *монетна цена*, от 5 шил. и 2 пенса на 6 шил. и 3 пенса, или за да се купи една унция чисто сребро, трябвало да се заплатят 6 шил. и 3 пенса. Как е могла пазарната цена на една унция сребро да се повиши над нейната монетна цена, щом монетната цена е само наименование за смятане на кратните части от една унция сребро? Загадката се разрешила много просто. От 5 600 000 ф. ст. сребърни пари, които циркулирали тогава, 4 000 000 били изхабени, изтъркани и обрязани. При една проба се оказало, че 57 200 ф. ст. сребро, които трябвало да тежат 220 000 унции, тежали само 141 000 унции. Монетният

невъзможно, ако парите вс се състоят от два метала, чието стойностно отношение се изменя постоянно.» (*John Locke*. «Some Considerations on the Lowering of Interest etc.» 1691, p. 65 в неговите «Works» 7. ed., London, 1768, vol II.)

двор продължавал да сече монети по стария мащаб, но действително циркулиращите леки шилинги били по-малки кратни части от унцията, отколкото показвало тяхното наименование. Следователно на пазара трябвало да се плаща за една унция чисто сребро по-голямо количество от тези намалени шилинги. Когато вследствие на така настъпилото смущение било решено да се направи общо пренасичане на монетите, *Лаундс*, secretary to the treasury*, твърдял че стойността на унцията сребро се била повишила и поради това занаятчиите трябвало да се насича на 6 шил. и 3 пенса вместо на 5 шил. и 2 пенса, както било дотогава. Така че всъщност той е твърдял, че поради повишената стойност на унцията стойността на нейните кратни части е спаднала. Но неговата погрешна теория била само разкрасяване на една правилна практическа цел. Трябвало ли да се плащат с тежки шилинги държавните дългове, които били сключени в леки шилинги? Вместо да каже: върнете 4 унции сребро, щом сте получили номинално 5 унции, но в действителност само 4 унции, той казал обратно: върнете номинално 5 унции, но намалете тяхното метално съдържание на 4 унции и наречете шилинг това, което досега сте наричали $\frac{4}{5}$ шилинг. Така че *Лаундс* фактически се придържал към металното съдържание, докато на теория се придържал към наименованието за смятане. Противниците му, които се придържали само към наименованието за смятане и поради това обявили един с 25 до 30% олекнал шилинг за идентичен с един пълноценен шилинг, твърдели обратно, че се придържат само към металното съдържание. *Джон Лок*, който защищавал новата буржоазия във всички нейни форми — индустриалците срещу работниците и пауперите, търговците срещу старомодните лихвари, финансовите аристократи срещу държавните длъжници — и в едно специално съчинение дори доказва, че буржоазният разсъдък е нормалният човешки разсъдък, поел ръкавицата и против *Лаундс*. *Джон Лок* победил и парите, които били взети в заем при 10 или 14 шилинга в една гиней, били върнати в гиней от по 20, шилинга** . Сър *Джеймс Стюърт* резюмира иронично цялата операция по следния начин:

* Секретар на съкровището. *Ред.*

** *Лок* казва между другото: «Наречете една крона това, което

«Правителството спечели значително от данъци, кредиторите — от капитал и лихви, а народът, единственият ограбен, беше много радостен, защото неговият Standard» (мащабът на неговата собствена стойност) «не бе поняжен».*

Стюърт мислел, че при по-нататъшно развитие на търговията народът ще се покаже по-хитър. Той грешел. Приблизително 120 години по-късно се повторило същото *quid pro quo***.

Било е в реда на нещата епископ Бъркли, представителят на мистичния идеализъм в английската философия, да даде теоретичен израз на учението за идеалната единица

по-рано се е наричало половин крона. Стойността си остава определена от металното съдържание. Ако можете да отрежете от една монета $\frac{1}{20}$ от теглото на нейното сребро, без да намалите нейната стойност, със същия успех можете да отрежете и $\frac{1}{10}$ от това нейно тегло. Според тази теория би трябвало с един фартинг, стига да бъде наречен крона, да може да се купят толкова подправки, коприна или други стоки, колкото и с една крона, която съдържа 60 пъти повече сребро. Всичко, което можете да направите, е да сложите на едно по-малко количество сребро печата и наименованието на едно по-голямо количество. Обаче изплащането на задължения и покупката на стоки не става с наименования, а със сребро. Ако вашето увеличение на стойността на парите не означава нищо друго освен произволно да се дават наименования на кратните части на един къс сребро, например да наречете пенс една осма част от една унция сребро, вие действително можете да определите парите толкова високо, колкото желаете.»²³ Едновременно с това Лок отговорил на Лаундс, че покачването на пазарната цена над монетната цена не произлизало «от покачването на стойността на среброто, а от олекването на сребърната монета». 77 изтъкани и обрязани шиллинга не тежели ни стотинка повече от 62 шиллинга с пълно тегло. Накрай той изтъкнал правилно, че независимо от обезсребряването на циркулиращата монета пазарната цена на чистото сребро в Англия можела малко да се покачи над монетната цена, защото износьт на чисто сребро бил разрешен, а този на сребърни монети бил забранен. (Вж. I. c., p. 54—116.) Лок извънредно много се пазел да не се засегне парливият въпрос за държавните дългове, както и предпазливо избягвал обсъждането на деликатния икономически въпрос. Този въпрос бил: както камбиалният курс, така и отношението на чистото сребро към сребърната монета доказвали, че циркулиращите пари далеч не били обезценени пропорционално на действителното им обезсребряване. На този въпрос ще се върнем в обща форма в отдела за средството за циркулация [ср. p. 112]. *Николас Барбок* в «A discourd concerning coining the new money lighter, in answer to Mr. Lock'es considerations etc.» London, 1696, напразно се опитвал да примами Лок на опасен терен.

* *Steuart. l. c., t. II, 154.*

** Недоразумение. *Ред.*

мярка на парите — нещо, което бил пропуснал практичният «секретар на съкровището»: Той пита:

«Не трябва ли наименованията ливра, фунт стерлинг, крона и т. н. да бъдат разглеждани като прости *наименования на отношения*?» (А именно отношение на абстрактната стойност като такава.) «Нима златото, среброто или хартията са нещо повече от прости билети или марки за пресмятането, записването или контролирането му?» (на стойностното отношение) «Нима не е богатство да имаш *властта* да командуваш производството на другите» (обществения труд)? «И нима парите не са в действителност само марки или знаци за прехвърляне или регистриране на тази власт и много ли е важно от какво се състои материалът на тези марки?»*

Тук става смесване, от една страна, между мярка на стойностите и мащаб на цените, от друга страна, между златото или среброто като мярка или средство на обръщение. От това, че благородните метали могат в акта на обръщението да бъдат замествани със знаци, Бъркли заключава, че тези знаци на свой ред не представляват *нищо*, а именно, че представляват абстрактното понятие стойност.

Учението за идеалната единица мярка на парите е така пълно развито при сър *Джеймс Стюърт*, че неговите последователи — несъзнателни последователи, защото не го почитават — не намират нито нов израз, нито дори нов пример.

«Парите за смятане», казва той, «не са нищо друго освен произволен мащаб с равни деления, измислен, за да се измерва относителната стойност на нещата за продажба. Парите за смятане са нещо съвсем различно от монетните пари (*money coin*), които са цена** и те можеха да съществуват дори и ако нямаше на света никаква субстанция, която да бъде пропорционален еквивалент на всички стоки. Парите за смятане оказват същата услуга за стойността на нещата, както градусите, минутите, секундите и т. н. за ъглите или мащабите за географските карти и т. н. Във всички тези изобретения се взема за единица винаги едно и също наименование. Както полезността на всички такива приспособления, така и паричната единица е просто ограничена в *показване на пропорцията*. Затова тя не може да има неизменно определено отношение към коя да е

* «Питащият». Впрочем разделят «*Queries on Money*» е остроумен. Между другото Бъркли с право отбелязва, че тъкмо развитието на северноамериканските колонии прави «ясно като бял ден, че златото и среброто не са толкова необходими за богатството на народа, както си въобразяват простаците от всички рангове».

** Тук, както у английските писателя-икономисти от XVII в., *цената* означава реален еквивалент.

част от стойността, т. е. тя не може да бъде фиксирана в някакво определено количество злато, сребро или каква да е друга стока. Ако веднъж е дадена единицата, ние можем чрез умножение да достигнем най-високи стойности. Тъй като стойността на стоките зависи от всеобщото стечение на действащите върху тях обстоятелства и от бръмбарите в главите на хората, тяхната стойност би трябвало да се разглежда само като променяща се в тяхното отнасяне една към друга. Всичко, което смущава и обърква установяването на изменението на пропорциите посредством един всеобщ определен и неизменен мащаб, по необходимост оказва вредно въздействие върху търговията. Парите са само един *идеален мащаб* с равни деления. На въпроса, каква трябва да бъде единицата мярка за стойността на едно деление, аз отговарям с друг въпрос: каква е нормалната величина на един градус, на една минута, на една секунда? Такава те не притежават, но щом е определено едно деление, всички останали трябва да следват пропорционално съобразно с природата на дадения мащаб. Примери за такива идеални пари са банковите пари в Амстердам и парите в Ангола на африканското крайбрежие. »*

Стюърт се придържа просто към *явяването* на парите в обръщението като *мащаб на цените* и като *пари за смятане*. Ако цените на различни стоки са отбелязани в ценоразписа съответно с 15 шил., 20 шил., 36 шилинга, при сравняване на техните величини не ме интересува всъщност нито сребърното съдържание на шилинга, нито неговото наименование. Численото съотношение 15, 20, 36 обяснява всичко, а числото 1 е станало единствената единица мярка. Изобщо чист абстрактен израз на една пропорция е само самата абстрактна пропорция на числата. За да бъде последователен, Стюърт е трябвало да изостави не само златото и среброто, но и техните законни кръщелни имена. Тъй като той не разбира превръщането на мярката на стойностите в мащаб на цените, той естествено вярва, че онова определено количество злато, което служи за единица мярка, било отнесено като мярка не към други количества злато, а към стойности като такива. Тъй като чрез превръщането на техните разменни стойности в цени стоките се явяват като едноименни величини, той отрича качеството на мярката, която ги прави едноименни, а тъй като в това сравнение на различни количества злато величината на служещото за единица мярка количество злато е условна, той отрича, че тази величина изобщо трябва да бъде установена. Вместо да нарича

* *Stewart. L. c., t. II, p. 102—107.*

$\frac{1}{360}$ част от кръга градус, той може да нарече градус $\frac{1}{180}$ част от кръга; тогава правият ъгъл щеше да се измерва с 45 вместо с 90 градуса, а остри и тъпи ъгли — съответно. Въпреки това мярка за ъгъл пак щеше да остане, както и преди, първо — една качествено определена математическа фигура, кръгът, и второ — един количествено определен сегмент от кръга. Що се отнася до икономическите примери на Стюърт, той с единия оборва себе си, а с другия нищо не доказва. Банковите пари от Амстердам са били в действителност само наименование за смятане на испанските дублони, които запазвали пълната си тлъстина благодарение на лениво лежане в банковите подземия, докато дейната текуща монета била измършавяла поради грубото търкане с външния свят. А що се отнася до африканските идеалисти, трябва да ги предоставим на собствената им съдба, докато пътешественици с критичен поглед съобщят по-големи подробности за тях.* Като приблизително идеални пари, както ги разбира Стюърт, могат да бъдат характеризирани френските асигнации: *«Национална собственост. Асигнация от 100 франка»*. Наистина тук потребителната стойност, която асигнацията трябвало да представя, била специфицирана, а именно конфискуваните земи, но количественото определяне на единицата мярка било забравено и затова «франк» била безсмислена дума. Колко земя представлявал един асигнационен франк, зависело от резултата на публичния търг. Обаче на практика асигнационният франк циркулирал като стойностен знак на сребърните пари и затова неговото обезценяване се измервало по този сребърен мащаб.

Епохата, през която Английската банка преустановила обмяната на банкнотите със злато, едва ли е била по-богата с военни комюникета, отколкото с теории за парите. Обезценяването на банкнотите и повишаването на пазарната цена на златото над неговата монетна цена съживили

* По повод на последната търговска криза известни кръгове в Англия емфатично възхваляваха африканските идеални пари, след като тяхното седалище бе преместено от крайбрежието в сърцето на Берберия. Липсата на търговски и индустриални кризи при берберите се обясняваше с идеалната единица мярка на техните ключета. Не беше ли по-просто да се каже, че наличността на търговия и индустрия е *conditio sine qua non* [необходимото условие] за търговски и индустриални кризи?

отново в средите на някои защитници на банката доктрината за идеалната мярка на парите. Класически объркан израз за този объркан възглед е намерил лорд *Кесълри*, определяйки единицата мярка на парите като «a sense of value in reference to currency as compared with commodities»*. Няколко години след Парижкия мир, когато обстоятелствата позволили да се възстановят плащанията в брой, се повдигнал почти в неизменна форма същият въпрос, който Лаундс повдигнал през времето на Вилхелм III. Огромен държавен дълг и маса частни дългове, срочни задължения и т. н., натрупвани в течение на повече от 20 години, били сключени в обезценени банкноти. Следвало ли да се върнат тези задължения в такива банкноти, от които 4672 ф. ст. и 10 шилинга представлявали не номинално, а реално 100 фунта 22-каратово злато? *Томас Атууд*, banker от Бирмингам, започнал да говори като *Lowndes redivivus*** . Кредиторите трябвало да получат номинално толкова шилинга, колкото били номинално уговорени, но ако по старата монетна мярка шилинг се е наричала $\frac{1}{78}$ от унцията злато, сега трябвало, да речем, $\frac{1}{90}$ от унцията да бъде наречена шилинг. Привържениците на Атууд са известни под името бирмингамска школа на «little Shillingmen»***. Спорът по идеалната парична мярка, който започнал в 1819 г., траял все още през 1845 г. между сър Робърт Пил и Атууд, чиято собствена мъдрост, що се отнася до функцията на парите като мярка, е обобщена изчерпателно в следния цитат:

«Сър Робърт Пил в своята полемика с бирмингамската търговска камара пита: какво ще представлява вашата банкнота от 1 ф. ст.? . . . Какво е един фунт стерлинг! . . . И обратно, какво трябва тогава да се разбира под сегашната единица мярка на стойността? . . . Означават ли 3 ф. ст. 17 шил. и $10\frac{1}{2}$ пенса една унция злато или нейната стойност? Ако означават самата унция злато, защо не наречем нещата с техните собствени имена и вместо фунт ст., шилинг, пенс да не кажем унция, пенс-тегло и гран? Тогава се връщаме назад, към системата на непосредствената разменна търговия. . . Или те означават стойността? Ако една унция = 3 фунта 17 шил. и $10\frac{1}{2}$ пенса, тогава защо тя в различни времена е струвала ту 5 ф. ст. 4 шил., ту 3 ф. ст. 17 шил. и 9 пенса? Изразът фунт

* «Представа за стойност, произтичаща от сравняването на парите със стоките». *Ред.*

** Лаундс възкръсналия.

*** Привърженици на малкия шилинг. *Ред.*

(L) се отнася до стойността, но не и до стойността, фиксирана към една неизменна тегловна част злато. Фунтът стерлинг е *идеална единица*. . . Трудът е субстанцията, до която се свеждат производствените разходи, и той придава на златото неговата относителна стойност също тъй, както и на желязото. Ето защо, *каквото и особено наименования за смятане да бъде употребено за обозначаване на едnodневния или седмичния труд на един човек*, това наименование изразява стойността на произведената стока.»*

В последните думи се разсейва мъглявата представа за идеалната мярка на парите и се показва нейното истинско идейно съдържание. Наименованията за смятане на златото — фунт стерлинг, шилинг и т. н., трябва да бъдат наименования на определени количества работно време. Тъй като работното време е субстанция и иманентна мярка на стойностите, тези наименования биха представлявали по този начин всъщност самата стойностна пропорция. С други думи, твърди се, че работното време е истинската единица мярка на парите. С това ние напускаме бирмингамската школа, но мимоходом отбелязваме още, че доктрината за идеалната мярка на парите придоби ново значение в спора по конвертибилитет или инконвертибилитет на банкнотите. Ако хартията получава своето наименование от златото или среброто, конвертибилитетът на банкнотата, т. е. нейната обменяемост в злато или сребро, остава икономически закон, безразлично какъв е юридическият закон. Тъй че един пруски книжен талер, макар и по закон необменяем, веднага би бил обезценен, ако в обикновеното обръщение струваше по-малко от един сребърен талер, следователно ако не беше на практика обменяем в злато. Ето защо последователните представители на необменяемите в злато книжни пари в Англия са прибягнали към идеалната парична мярка. Щом паричните наименования за смятане — фунт стерлинг, шилинг и т. н. — са наименования за определена сума, стойностни атоми, от които дадена стока при размяната с други стоки всмуква или отделя повече или по-малко, една английска банкнота от 5 ф. ст. например е толкова независима от своето отношение към златото, колкото и към желязото и памука. Тъй като нейното наименование би престанало да я приравнява теоретично към определено количество злато или друга някоя стока, изискването тя

* «The Gurrency Question, the Gemini Letters», London, 1844, p. 266—272 passim.

да бъде обменяема в злато, т. е. да бъде практически приравнена към определено количество от някаква специфична вещ, би било изключено от самото ѝ понятие.

Учението за работното време като непосредствена единица мярка на парите за пръв път е систематически развито от Джон Грей*. Той изисква една национална централна банка да удостоверява чрез своите клонове работното време, изразходвано за производството на различните стоки. В замяна на стоката производителят получава официално удостоверение за стойността, т. е. разписка за толкова работно време, колкото съдържа неговата стока.** Тези банкноти за 1 работна седмица, 1 работен ден, 1 работен час и т. н. служат същевременно като документ за получаване на съответен еквивалент от всички други стоки, намиращи се в банковите складове.*** Това е основният принцип, грижливо разработен в подробности и навсякъде приспособен към съществуващите английски институции. При тази система, казва Грей,

«би било във всяко време също тъй лесно да се продава за пари, както сега е лесно да се купува с пари; производството би било равномерният и никога неперсхващ извор на търсенето»****

* *John Gray*. «The Social System. A Treatise on the Principle of Exchange», Edinburgh, 1831. Сп. от същия автор: «Lectures on the nature and use of money», Edinburgh, 1848. След Февруарската революция Грей изпратил на френското временно правителство един меморандум, в който той му обяснява, че Франция не се нуждае от «organisation of labour» [«организация на труда»], а от organisation of exchange [«организация на размяната»], планът за която бил напълно готов в измудрената от него парична система. Добрият Джон не е подозирал, че 16 години след появата на неговата «Социална система» патентът за същото това откритие беше взет от изобретателя Прудон.

** *Gray*. «The Social System etc.», p. 63: «Парите би трябвало да бъдат само свидетелство за това, че техният притежател или е прибавил определена стойност към наличното национално богатство, или е придобил право върху споменатата стойност от някого, който я е прибавил».

*** «Да приемем, че една оценена стойност, предварително предметена в продукт, се вложи в банката и при нужда се взтегли обратно, обаче под общата уговорка, че лицето, което влага в проектираната национална банка някакво имущество, може да взтегли обратно същата стойност в какъв да е друг вид, без да е задължено да взтегли непременно същото нещо, което е вложило.» *L. c.*, p. 67—68.

**** *L. c.*, p. 16.

Благородните метали биха загубили своята «привилегированост» спрямо другите стоки и

«биха заели своето подобавашо място на пазара наред с маслото, яйцата, сукното и басмата, а тяхната стойност не би ни интересувала повече от тази на диамантите».*

•Трябва ли да запазим нашата въображаема мярка на стойностите, златото, и по този начин да сковем производителните сили на страната, или трябва да се обърнем към естествената мярка на стойностите, към труда, и да освободим производителните сили на страната?»**

Щом работното време е иманентната мярка на стойностите, защо съществува покрай него и друга, външна мярка? Защо разменната стойност се развива в цена? Защо всички стоки оценяват своята стойност в една отделна стока, която по този начин бива превърната в адекватно съществуване на разменната стойност, в пари? Това е била проблемата, която Грей трябвало да разреши. Вместо да я разреши, той си въобразява, че стоките можели да се отнасят непосредствено една към друга като продукти на обществения труд. Но те могат да се отнасят една към друга само като това, което са. Стоките са непосредствено продукти на обособени, независими видове частен труд, който чрез своето отчуждаване в процеса на частната размяна трябва да се утвърдят като всеобщ обществен труд, или трудът върху основата на стоковото производство става обществен труд едва чрез всестранното отчуждаване на индивидуалните видове труд. Но ако Грей приема съдържащото се в стоките работно време като *непосредствено обществено*, той с това го приема като задружно работно време, или за работно време на непосредствено сдружени индивиди. В такъв случай наистина една специфична стока, като златото и среброто, не би могла да противостои на другите стоки като възплъщение на всеобщия труд, разменната стойност не би се превърнала в цена, но и потребителната стойност не би се превърнала в разменна стойност, продуктът не би се превърнал в стока и по този начин би била премахната самата основа на буржоазното производство. Но това съвсем не е мнението на Грей. Според него *продуктите трябва да бъдат произвеждани като стоки, но да не*

* Gray. «Lectures on money etc.», p. 182.
** L. c., p. 169.

бъдат разменяни като стоки. Грей прехвърля на една национална банка изпълнението на това благочестиво желание. От една страна, обществото в лицето на банката прави индивидите независими от условията на частната размяна. От друга страна, то ги оставя да продължават да произвеждат върху основата на частната размяна. Обаче вътрешната последователност кара Грей да отрича едно след друго условията на буржоазното производство, макар че иска само да «реформира» парите, произлезли от стоквата размяна. По този начин той превръща капитала в национален капитал*, поземлената собственост в национална собственост** и ако си отворим очите, ще видим, че неговата банка не само с едната ръка получава стоки и с другата издава удостоверения за извършена работа, но и регулира самото производство. В своето последно съчинение «Лекции за природата и употребата на парите», в което Грей страхливо се старае да представи своите трудови пари за чисто буржоазна реформа, той се заплита в още по-крещяща безсмислица.

Всяка стока е непосредствено пари. Това е теорията на Грей, извлечена от неговия непълен и поради това погрешен анализ на стоката. «Органичната» конструкция на «трудови пари», на «национална банка» и на «складове със стоки» е само мираж, в който догмата е представена лъжливо като закон, който господства над света. Догмата, че стоката е непосредствено пари или че съдържащият се в нея отделен труд на частния индивид е непосредствено обществен труд, естествено не става истина от това, че една банка вярва в нея и действа съобразно с нея. Напротив, в такъв случай банкрутът би поел ролята на практическа критика. Това, което у Грей остава скрито и неизвестно, особено на самия него, а именно, че трудовите пари са икономически звучаща фраза, изразяваща благочестивото желание да бъдат премахнати парите, а заедно с парите — разменната стойност, заедно с разменната стойност — и стоката, заедно със стоката — и буржоазната форма на производството, се изказва направо от няколко английски социалисти, които са писали

* «Сделките на всяка страна би трябвало да бъдат извършвани върху основата на един национален капитал.» (*John Gray. «The Social System etc.»*, p. 17.)

** «Земята трябва да бъде превърната в национална собственост.» (*L. c.*, p. 298).

отчасти преди Грей и отчасти след него*. Обаче на господин Прудон и на неговата школа е било предоставено да проповядват сериозно и като същност на социализма деградирането на парите и възнесенieto на стоката и с това да сведат социализма до елементарно недоразумение относно необходимата взаимна връзка между стока и пари.**

2. Средство за обръщение

След като стоката в процеса на формирането на цената е получила своята годна за обръщение форма, а златото — своя паричен характер, обръщението едновременно ще представя и разрешава противоречията, които включва разменният процес на стоките. Действителната размяна на стоките, т. е. общественият обмен на веществата, се извършва като промяна на форми, при която се разкрива двойката природа на стоката като потребителна стойност и разменна стойност, но заедно с това промяната на нейната собствена форма кристализира в определени форми на парите. Описанието на тази промяна на форми е описанието на обръщението. Както видяхме, че стоката е само тогава развита разменна стойност, когато има за предпоставка един свят от стоки, а оттам и действително развито разделение на труда, така и обръщението има за предпоставка всеотнашни разменни актове и непрекъснатия поток на тяхното възобновяване. Втората предпоставка е, че стоките влизат в процеса на обръщението като *определени по цени* стоки или *се явяват* една за друга в същия процес като двойки съществування: реално като потребителни стойности, идеално — в цената — като разменни стойности.

В най-оживените лондонски улици се притискат магазин до магазин, а зад техните кухи стъклени очи излагат великолепието си всички богатства на света: индийски шалове, американски револвери, китайски порцелан,

* Вж. например W. Thompson. «An Inquiry into the Distribution of Wealth etc.», London 1824; Bray, «Labour's Wrongs and Labour's Remedy», Leeds, 1839.

** Като сбито изложение на тази мелодраматична теория на парите може да бъде разгледана: Alfred Darimon. «De la réforme des banques», Paris, 1856.

парижки корсети, руски кожи и тропически подправки, но всички тия неща, жадни да видят света, носят на челото си фатални бели книжни етикети, на които са гравирани арабски цифри с лаконични знаци L, sh., d.*. Това е картината на стоките, които се явяват в процеса на обръщението.

а) Метаморфозата на стоките

Разгледан по-отблизо, процесът на обръщението има две различни форми на кръгообръщение. Ако означим стоката със С, а парите с П, можем да изразим тези две форми така:

$$\begin{array}{c} С — П — С \\ П — С — П. \end{array}$$

В този раздел ще се занимаем изключително с първата форма, или с непосредствената форма на стоковата циркулация.

Кръгообръщението $С — П — С$ се разлага на движението $С — П$, размяна на стока срещу пари, или *продажба*; на противоположното движение $П — С$, размяна на пари срещу стока, или *покупка*, и на единството на двете движения $С — П — С$, размяна на стока срещу пари, с цел да се разменят парите срещу стока, или *продажба за покупка*. Обаче като резултат, в който угасва самият процес, се явява $С — С$, размяна на стока срещу стока — действителният обмен на веществата.

Ако вземем за изходна точка първата стока, $С — П — С$ представлява нейното превръщане в злато и нейното обратно превръщане от злато в стока, или движение, в което стоката съществува първоначално като отделна потребителна стойност, после отхвърля това съществуване, придобива съществуване като разменна стойност, или всеобщ еквивалент, откъснато от всякаква връзка с нейното саморасло битие, след което отхвърля и него и най-после остава като действителна потребителна стойност за отделни потребности. В тази последна форма тя преминава от обръщението в консумацията. Ето защо целостта на циркулацията $С — П — С$ е преди всичко

* Фунт стерлинг, шилинг, пени. Ред.

цялата редица от метаморфози, през които преминава всяка отделна стока, за да стане непосредствена потребителна стойност за своя притежател. Първата метаморфоза се извършва в първата половина на обръщението $C - P$, втората — във втората половина $P - C$, а цялото обръщение образува *cuniculum vitae** на стоката. Но обръщението $C - P - C$ е само цялостната метаморфоза на една отделна стока, като едновременно с това е сбор от определени едностранни метаморфози на други стоки, защото всяка метаморфоза на първата стока е нейно превръщане в друга стока, следователно превръщане на другата стока в нея, следователно двустранно превръщане, което се извършва в един и същ стадий на обръщението. Ние трябва най-напред да разгледаме изолирано всеки един от двата разменни процеса, на които се разпада обръщението $C - P - C$.

$C - P$, или *продажба*: C , стоката, влиза в процеса на обръщението не само като отделна потребителна стойност, например като един тон желязо, но и като потребителна стойност с определена цена, да кажем 3 ф. ст. 17 шил. и $10\frac{1}{2}$ п., или една унция злато. Тази цена, докато, от една страна, е експонент на съдържащото се в желязото количество работно време, т. е. на величината на неговата стойност, изразява едновременно с това и благочестивото желание на желязото да стане злато, т. е. да придаде на съдържащото се в самото него работно време формата на всеобщото обществено работно време. Ако това преминаване от една субстанция в друга не успее, тонът желязо не само престава да бъде стока, но и продукт, защото то е стока само защото не е потребителна стойност за своя притежател, или трудът на последния е действителен труд само като полезен труд за други, а за него е полезен само като абстрактен всеобщ труд. Ето защо задачата на желязото или на неговия притежател е да намери в стоковия свят оня пункт, където желязото привлича златото. Но тази трудност, това *salto mortale*** на стоката е преодоляно, щом продажбата действително се извърши, както се приема тук при анализа на простото обръщение. Щом тонът желязо чрез своето отчуждаване, т. е. преминаване от ръцете, в които той е непотребителна

* Жизненият път. Ред.
** Смъртен скок. Ред.

стойност, в ръцете, в които е потребителна стойност, се осъществи като потребителна стойност, той реализира едновременно с това и своята цена и от само представляваното злато става истинско злато. На мястото на наименованието една унция злато, или 3 ф. ст. 17 шил. и 10¹/₂ п., е застанала сега една унция действително злато, а тонът желязо е отстъпил. Посредством продажбата *C — П* се превръща реално в злато не само стоката, която в своята цена е била идеално превърната в злато, но посредством същия процес и златото, което като мярка на стойностите е било само идеални пари и фактически е фигурирало само като парично наименование на самите стоки, се превръща в действителни пари* Също както то идеално е станало всеобщ еквивалент, защото всички стоки са измервали в него своите стойности, така и сега като продукт на всестранното отчуждаване на стоките срещу него — а продажбата *П — С* е процесът на това всеобщо отчуждаване — то се превръща в абсолютно отчуждаемата стока в реални пари. Но златото става в продажбата реални пари само защото разменните стойности на стоките са били в своите цени вече идеално злато.

Както при продажбата *C — П*, така и при покупката *П — С* противостоят една на друга две стоки, единства от разменна стойност и потребителна стойност, обаче в стоката нейната разменна стойност съществува само идеално като цена, докато в златото, макар че то самото е действителна потребителна стойност, потребителната му стойност съществува само като носител на разменната стойност и затова — само като формална потребителна стойност, без да е отнесена към някаква действителна индивидуална потребност. Следователно противоположността между потребителната стойност и разменната стойност се разпределя полярно между двата крайни члена *C — П*, тъй че стоката е спрямо златото такава потребителна стойност, която тепърва трябва да реализира в злато своята идеална разменна стойност — своята цена, дока-

* «Монетата бива два вида: идеална и реална; тя се употребява по два начина: за оценка на вещите и за тяхната покупка. За оценката идеалните пари са също тъй подходящи, както и реалните, а може би даже и повече. Другата употреба на парите се състои в покупката на самите вещи, които те оценяват. . . Цените и договорите се оценяват в идеални пари, а се осъществяват в реални пари.» (*Callani. L. c., p. 112. seg.*)

то златото е спрямо стоката такава разменна стойност, която материализира тепърва в стоката своята формална потребителна стойност. Само чрез това удвояване на стоката, на стока и злато, и чрез също тъй двойното и противоположно отнасяне, при което всеки краен член е идеално това, което е реално противоположният му член, и е реално това, което противоположният член е идеално, следователно само чрез представяне на стоките като двустранни полярни противоположности се разрешават противоречията, съдържащи се в процеса на тяхната размяна.

Досега ние разглеждахме $C — P$ като продажба, като превръщане на стока в пари. Но ако погледнем от страната на другия краен член, същият процес се явява по-скоро като $P — C$, като покупка, като превръщане на пари в стока. По необходимост продажбата е в същото време и своята противоположност, покупка — едното, ако се погледне на процеса от едната страна, и другото, ако се погледне на същия от другата страна. С други думи, процесът се различава в действителност само по това, че при $C — P$ инициативата изхожда от крайния член на стоката, или от продавача, а при $P — C$ тя изхожда от крайния член на парите, или от купувача. Следователно, като представяме първата метаморфоза на стоката, нейното превръщане в пари като резултат от изминаването на първия стадий на обръщението $C — P$, ние същевременно приемаме, че друга стока се е превърнала вече в пари и следователно се намира вече във втория стадий на обръщението $P — C$. Така ние попадаме в един порочен кръг на предпоставки. Самото обръщение е този порочен кръг. Ако не разглеждаме P в $C — P$ вече като метаморфоза на някоя друга стока, ние изваждаме акта на размяната от процеса на обръщението. Обаче извън този процес изчезва формата $C — P$ и една срещу друга остават вече само две различни C , да речем желязо и злато, чиято размяна не е отделен акт на обръщението, а акт на пряката разменна търговия. На мястото на своето производство златото е стока, както и всяка друга стока. Неговата относителна стойност, както и тази на желязото или на всяка друга стока, се изразява тук в онези количества, в които те взаимно се разменят. Но в процеса на обръщението тази операция е вече приета като предпоставка; неговата собствена стойност е вече дадена в цените на

нална на едностранността на неговия продукт, покупката $P - C$ ту ще се представи като уравнение с един стокъв еквивалент, ту ще се раздроби в редица стокови еквиваленти, определена от кръга от потребностите на купувача и от величината на неговата парична сума. — Както продажбата е едновременно и покупка, така и покупката е едновременно и продажба, $P - C$ е едновременно и $C - P$, обаче тук инициативата принадлежи на златото, или на купувача.

Ако се върнем сега към цялостното обръщение $C - P - C$ — $P - C$, ще се окаже, че в него една стока преминава през цялата редица свои метаморфози. Но в същото време, докато тя започва първата половина на обръщението и извършва първата метаморфоза, друга една стока влиза във втората половина на обръщението, извършва своята втора метаморфоза и излиза от обръщението, и обратно — първата стока влиза във втората половина на обръщението, извършва своята втора метаморфоза и излиза от обръщението, докато в същото време една трета стока влиза в обръщението, преминава първата половина от своя път и извършва първата метаморфоза. Следователно цялостното обръщение $C - P - C$ като цялостна метаморфоза на една стока е винаги едновременно и крайт на цялостната метаморфоза на една друга стока, и началото на цялостната метаморфоза на една трета стока, т.е. една редица без начало и край. Нека за по-голяма прегледност, за да можем да различаваме стоките, да обозначим по различен начин C в двата крайни члена, напр. $C' - P - C''$. Всъщност първото звено $C' - P$ има за предпоставка, че P е резултат на едно друго $C - P$, следователно самото то е само последното звено от $C - P - C'$, докато пък второто звено $P - C''$ в своя резултат е $C'' - P$, следователно се представя самото като първо звено от $C'' - P - C'''$, и т.н. По-нататък се оказва, че последното звено $P - C$, макар P да е резултат само на една продажба, може да се представи като $(P - C') + (P - C'') + (P - C''')$ и т.н., следователно може да се раздроби на маса покупки, т.е. на маса продажби, т.е. на маса първи звена от нови цялостни метаморфози на стоки. Тъй че, ако цялостната метаморфоза на една отделна стока се представя не само като звено на една верига от метаморфози без начало и край, но и като звено на много такива вериги, процесът на обръщението на стокския

свят се представя — тъй като всяка отделна стока преминава през обръщението $C — P — C$ — като безкрайно сдръжна плетеница от вериги на това движение, което постоянно завършва и постоянно започва отново в безкрайно много различни точки. Обаче едновременно с това всяка отделна покупка или продажба съществува като безразличен и изолиран акт, чийто допълнящ акт може да бъде отделен от него по време и пространство и затова не е длъжен да се присъедини непосредствено към него като негово продължение. Тъй като всеки отделен циркуляционен процес $C — P$ или $P — C$ образува — като превръщане на една стока в потребителна стойност, а на другата стока в пари, като първи и втори стадий на обръщението — в две направления самостоятелна точка на покой, а, от друга страна, всички стоки започват своята втора метаморфоза и заемат отправната точка на втората половина на обръщението в общата за тях форма на всеобщия еквивалент, т. е. на златото, в действителното обръщение едно произволно $P — C$ се нарежда до едно произволно $C — P$, втората глава от житието на една стока до първата глава от житието на друга стока. Например *A* продава желязо за 2 ф. ст., значи извършва $C — P$, или първата метаморфоза на стоката желязо, но отлага покупката за по-късно време. В същото време *B*, който преди 14 дни е продал 2 квартера пшеница за 6 ф. ст., купува със същите 6 ф. ст. сако и панталон от «Мозес и син», следователно извършва $P — C$, или втората метаморфоза на стоката пшеница. Тези два акта: $P — C$ и $C — P$, се явяват тук само като звена на една верига, защото в P , в златото, всяка стока изглежда като всяка друга и защото по златото не се познава дали е метаморфозирано желязо или метаморфозизирана пшеница. Следователно $C — P — C$ се представя в действителния циркуляционен процес като безкрайно случайна успоредност и последователност на пъстро разхвърляни звена на различни цялостни метаморфози. По този начин действителният процес на обръщение *се явява* не като цялостна метаморфоза на стоката, не като нейно движение през противоположни фази, а като прост агрегат от множество покупки и продажби, протичащи случайно едновременно или последователно. По този начин е заличена определеността по форма на процеса, и то толкова повече, че всеки отделен акт на обръщението, например продажбата,

е в същото време и своята противоположност, покупка, и обратно. От друга страна, процесът на обръщението е движение на метаморфозите на стоковия свят и затова трябва да отрази това движение и в своето цялостно движение. Как той го отразява, ще разгледаме в следващия раздел. Тук нека отбележим още само, че в $C - P - C$ двата крайни члена C по формата си не се намират в еднакво отношение спрямо P . Първото C се отнася като отделна стока към парите като всеобща стока, докато парите като всеобща стока се отнасят към второто C като към единична стока. По тази причина $C - P - C$ може абстрактно-логически да се сведе до заключителната форма — $O - B - E$, при която отделността образува първия краен член, всеобщността — свързващия среден член, и единичността — последния краен член.

Притежателите на стоки са влезли в процеса на обръщението просто като пазители на стоки. Вътре в този процес те се противопоставят един на друг, в противоположната форма на купувачи и продавачи, единият във вид на персонифицирана глава захар, а другият във вид на персонифицирано злато. Щом келлето* захар се превърне в злато, продавачът се превръща в купувач. Следователно тези определени социални характери не произлизат в никой случай от човешката индивидуалност изобщо, а от разменните отношения между хората, които произвеждат своите продукти в определена форма на стока. В отношението между продавача и купувача толкова малко са изразени чисто индивидуални отношения, че двамата могат да влязат в това отношение само доколкото техният индивидуален труд е отречен, т. е. доколкото става пари като неиндивидуален труд. Ето защо, колкото глупаво е да се схващат тези икономически буржоазни характери на продавач и купувач като вечни обществени форми на човешката индивидуалност, толкова погрешно е да бъдат обleti в сълзи като премахване на индивидуалността**.

* — «глава» захар — някога захарта се е произвеждала в конусообразни големи форми, наречени калле или глава. (Бел. ред.)

** Колко дълбоко наранява красните души дори съвсем повърхностната форма на антагонизма, който се изразява в покупката и продажбата, показва следната извадка от книгата на господин Исак Перейра «Leçons sur l'industrie et les finances», Paris, 1832. Обстоятелството, че същият този Исак е прословутият като основател и диктатор на «Crédit Mobilier»²⁴ парижки борсов вълк,

Те са необходимо изображение на индивидуалността върху основата на определена степен на обществения производствен процес. При това в противоположността между купувач и продавач антагонистичната природа на буржоазното общество се изразява още толкова повърхностно и формално, че тази противоположност принадлежи и на предбуржоазни форми, тъй като тя изисква само индивидите да се отнасят един към друг като притежатели на стоки.

Ако разгледаме сега резултата от $C - P - C$, той се свежда до обмяна на веществата $C - C$. Разменена е стока срещу стока, потребителна стойност срещу потребителна стойност, а превръщането на стоката в пари, или стоката като пари, служи само за опосредствуване на този обмен на веществата. По този начин парите се явяват само като *средство за размяна* на стоките, но не като средство за размяна изобщо, а средство за размяна, характеризирано чрез процеса на обръщението, т. е. средство за обръщение.*

От обстоятелството, че процесът на стоковото обръщение угасва в $C - C$ и поради това изглежда да е само разменна търговия, извършена при посредничеството на парите, или че изобщо $C - P - C$ не само се разпада на два изолирани процеса, но заедно с това изразява и тяхното подвижно единство, да се прави заключение, че съществува само единството, а не и разделението между покупката

показва същевременно какво значение има сантименталната критика на политическата икономия. Господин Перейра, тогава апостол на Сен Симон, казва: «Индивидите разменят помежду си продуктите на своите съответни производства вследствие на това, че те са изолирани, отделени един от друг, било в своя труд, било за консумацията. От необходимостта за размяна произхожда необходимостта да се определи относителната стойност на предметите. Ето защо иденте за стойността и размяната са тясно свързани и изразяват и двете в своята актуална форма индивидуализъм и антагонизъм. . . . Определянето на стойността на продуктите става само защото има покупки и продажби, с други думи — антагонизъм между различните членове на обществото. Интерес към цената и стойността има само там, където има продажба и покупка, т. е. където всеки индивид е принуден да се бори, за да се снабди с предметите, необходими за поддържане на своето съществуване.» (L. c., p. 2, 3 passim.)

* «Парите са само средство и движеща сила, докато стоките, полезни за живота, са само крайна цел.» Boisguillebert. «Le détail de la France», 1697, в сборника на Йожек Дес «Economistes financiers du XVIII. siècle», vol. I, Paris, 1843, p. 210.

и продажбата, е начин на мислене, чието критикуване спада към логиката, но не и към икономиката. Както разделението между покупка и продажба в процеса на размяната взривява местните саморасли, традиционно смирени и добродушно глупави прегради на обществения обмен на веществата, така то е същевременно и всеобщата форма на разкъсване на принадлежащите един към друг негови моменти и на тяхното противопоставяне един на друг, с една дума, то е общата възможност на търговските кризи, обаче само защото противоположността между стока и пари е абстрактната и всеобща форма на всички противоположности, съдържащи се в буржоазния труд. Ето защо може да има парично обръщение без кризи, но не може да има кризи без парично обръщение. Обаче това означава само, че там, където основаният върху частната размяна труд даже още не се е развил до образуване на пари, той не може естествено да породи такива явления, които имат за предпоставка пълно развитие на буржоазния производствен процес. Оттук може да се измери дълбочината на критиката, която чрез премахването на «привилегията» на благородните метали и чрез една така наречена «рационална парична система» иска да отстрани «недъзите» на буржоазното производство. От друга страна, като образец на икономическата апологетика е достатъчно да се приведе един израз, за който се носи славата, че е необикновено остроумен. *Джеймс Мил*, бащата на известния английски икономист *Джон Стюърт Мил*, казва:

«Не може никога да има липса на купувачи за всички стоки. Който и да предлага една стока за продажба, иска да получи в замяна на това друга стока и затова е купувач поради самия факт, че е продавач. Ето защо купувачите и продавачите на всички стоки, взети заедно, трябва да поддържат равновесието по силата на една метафизическа необходимост. Затова ако за една стока има повече продавачи, отколкото купувачи, за друга стока трябва да има повече купувачи, отколкото продавачи.»*

* През ноември 1807 г. в Англия излязло от печат едно съчинение на Уилям Спенс под заглавие «Britain Independent of Commerce», чийто принцип Уилям Кобет развил по-нататък в своя «Political Register» в по-драстичната форма на «Refish commerce». В отговор на това Джеймс Мил публикувал през 1808 г. своето съчинение «Defence of Commerce»²⁸, в което вече се съдържа приведенният аргумент, взет в текста от неговите «Elements of Political Economy». В своята полемика със Спемонди и Малтус върху търговските кризи Ж. Б. Сей си присвоил тази прилична находка и

Мил възстановява равновесието, като превръща процеса на обръщението в непосредствена разменна търговия, но затова пък по контрабанден начин вмъква в непосредствената размяна взетите от процеса на обръщението фигури на купувача и продавача. Казано на неговия забъркан език, в такива моменти, когато всички стоки са непродаваеми, както например в Лондон и Хамбург в определени моменти на търговската криза през 1857—1858 г., има действително повече купувачи, отколкото продавачи на една стока, на парите, а повече продавачи, отколкото купувачи на всички видове пари, на стоките. Метафизическото равновесие на покупките и продажбите се ограничава с това, че всяка покупка е продажба и всяка продажба е покупка, което не е никакво утешение за онези пазители на стоки, които не стигат до продажбата и следователно и до покупката.*

Разделението между продажба и покупка дава възможност покрай истинската търговия да се правят маса привидни сделки преди окончателната размяна между стокопроизводителите и консуматорите на стоки. По този начин то дава възможност на маса паразити да проникват

понеже би било невъзможно да се каже с какво ново хрумване този комичен «*prince de la science*» [принц на науката] е обогатил политическата икономия — неговата заслуга се състояла по-скоро в безпристрастието, с което той еднакво погрешно е разбирал своите съвременници Малтус, Сисмонди и Рикардо, — неговите континентални почитатели го разтръбили като откривател на онова съкровище относно метафизическото равновесие на покупките и продажбите.

* «Начинът, по който икономистите представят различните определения на формата на стоките, може да се види от следните примери:

«Ако притежаваме пари, достатъчно е да извършим само една размяна, за да получим желанния предмет; докато с други излишни нам продукти трябва да извършим две размени, от които първата (получаването на пари) е несравнено по-трудна от втората.» (O'pdyke, G. «*A Treatise on Political Economy*», New York, 1851, p. 287—288).

«По-голямата продаваемост на парите е именно ефект, или естествено следствие, от по-малката продаваемост на стоките.» (Corbet, Th. «*An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc.*» London, 1841, p. 117.) «Парите притежават способността винаги да са разменими срещу това, което измерват.» (Bosanquet. «*Metallic, Paper and Credit Currency etc.*» London, 1842, p. 100.)

«Парите могат всякога да хупят други стоки, докато другите стоки не всякога могат да купят пари.» (Tooke, Th. «*An Inquiry into the Currency Principle*», 2 ed., London, 1844, p. 10.)

В процеса на производството и да експлоатират това разделение. Но това пък означава само, че заедно с парите като всеобща форма на буржоазния труд е дадена и възможността за развитие на неговите противоречия.

в) Обръщението на парите

Действителното обръщение се представя преди всичко като маса случайно протичащи успоредно покупки и продажби. Както при покупката, тъй и при продажбата отношението, в което стоката и парите взаимно си противостоят, остава винаги същото: продавачът — на страната на стоката, купувачът — на страната на парите. Затова парите като средство за обръщение се явяват винаги като *покупателно средство*, вследствие на което техните различни предназначения в противоположните фази на стоквата метаморфоза са станали неузнаваеми.

Парите преминават в ръцете на продавача в същия акт, в който стоката преминава в ръцете на купувача. Следователно стоката и парите се движат в противоположни посоки и тази смяна на местата, при която стоката преминава на едната, а парите на другата страна, се извършва едновременно в неопределено много точки по цялата повърхност на буржоазното общество. Обаче първата крачка, която стоката прави в обръщението, е същевременно и нейната последна крачка.* Независимо от това, дали тя се придвижва от мястото си, защото златото се привлича от нея ($C - P$), или защото тя се привлича от златото ($P - C$), с едно придвижване, с една смяна на мястото тя преминава от обръщението в консумацията. Обръщението е непрекъснато движение на стоки, но винаги на други стоки, а всяка стока се движи само веднъж. Всяка стока започва втората половина от своята циркулация не като същата стока, а като друга стока, като злато. Следователно движението на метаморфозиранията стока е движение на златото. Една и съща монета, или идентичният златен индивид, който в акта $C - P$ е

* Една и съща стока може да бъде много пъти купена и продадена отново. Тогава тя не циркулира като проста стока, а с едно предназначение, което не съществува от гледището на простото обръщение, на простата противоположност между стока и пари.

сменил веднъж мястото си с една стока, се явява обратно отново като изходна точка на $P - C$ и разменя по този начин за втори път мястото си с друга стока. Както преди тя преминава от ръцете на купувача B в ръцете на продавача A , сега тя преминава от ръцете на превърналия се в купувач A в ръцете на B . Така че движението на формите на стоката, нейното превръщане в пари и нейното обратно превръщане от пари, или движението на цялата метаморфоза на стоката, се представя като външното движение на една и съща монета, която два пъти сменя мястото си с две различни стоки. Колкото разпокъсано и случайно да протичат една до друга покупките и продажбите, все пак в действителното обръщение винаги стои продавач срещу купувач, а парите, които застават на мястото на продадената стока, трябва вече да са разменили веднъж мястото си с друга стока, преди да са дошли в ръцете на купувача. От друга страна, те по-рано или по-късно пак преминават от ръцете на продавача, станал купувач, в ръцете на нов продавач и в това често повтаряне на тази смяна на места парите изразяват преплитането на стоките метаморфози. Следователно едни и същи монети се придвижват от едно място на циркулацията към друго, винаги в обратна посока на раздвижените стоки, едни по-бързо, други по-бавно, и по този начин описват по-дълга или по-къса дъга на обръщението. Тези различни движения на една и съща монета могат да следват едно след друго само във времето, така както, обратно, многочислеността и разпокъсаността на продуктите и продажбите се проявяват в еднократната смяна на местата между стоки и пари, протичаща едновременно и пространствено паралелно.

В своята проста форма стоковото обръщение $P - C - P$ се извършва при преминаването на парите от ръцете на купувача в ръцете на продавача и от ръцете на продавача, станал купувач, в ръцете на един нов продавач. С това се завършва метаморфозата на стоката, а следователно и движението на парите, доколкото то е неин израз. Но тъй като трябва да се произвеждат все нови потребителни стойности като стоки, а следователно и все отново да се хвърлят в обръщението, $C - P - C$ се повтаря и подновява от страна на едни и същи стокопритежатели. Парите, които те са изразходвали като купувачи, се връщат в ръцете им, щом те се появят отново като

продавачи на стоки. По този начин постоянното възобновяване на стоковото обръщение се отразява в това, че парите не само постоянно се търкалят от ръка на ръка по цялата повърхност на буржоазното общество, но и описват същевременно множество различни малки кръгообръщения, изхождайки от безкрайно различни точки и връщайки се към същите точки, за да повторят отново същото движение.

Тъй като промяната на стоковата форма се явява като проста смяна на местата на парите и непрекъснатостта на движението на обръщението изцяло пада на страната на парите — защото стоката прави винаги само една крачка в противоположна посока на парите, а парите винаги правят втората крачка вместо стоката и казват *Б*, където стоката е казала *А*, — цялото движение *изглежда* да изхожда от парите, макар че при продажбата стоката притегля парите от тяхното място, следователно привежда парите в обръщение също така, както при покупката парите привеждат в обръщение стоката. Освен това, тъй като парите противостоят на стоката винаги в едно и също отношение като *покупателно средство*, но в качеството си на такова те движат стоките само чрез реализирането на тяхната цена, цялото движение на обръщението се явява така, че парите сменят мястото си със стоките, реализирайки техните цени било в едновременно, паралелно протичащи отделни актове на обръщението, било последователно, при което една и съща монета реализира една подир друга цените на различни стоки. Ако разгледаме например $C - П - C' - П - C'' - П - C'''$ и т. н. без оглед на качествените моменти, които в действителния процес на обръщението стават неузнаваеми, виждаме само една и съща монотонна операция. След като са реализирали цената на *C*, *П* реализират една подир друга цените на $C' - C''$ и т. н., а стоките $C' - C'' - C'''$ и т. н. идват винаги на онова място, което напускат парите. И така, изглежда, че парите привеждат стоките в обръщение, като реализират техните цени. В тази функция на реализиране на цените самите пари постоянно циркулират, при което те ту сменят само веднъж мястото си, ту преминават една дъга на обръщението, ту описват един малък кръг, в който изходната точка съвпада с точката на връщането. Като средство за обръщение парите имат свое собствено обръщение. Поради това движението на формите на про-

цесуалните стоки се явява като собствено движение на парите, което способствува за размяната на неподвижните сами по себе си стоки. Следователно движението на циркулационния процес на стоките се представя в движението на парите като средство за обръщение — в *паричното обръщение*.

Както стокопритежателите представяха продуктите на своя частен труд като продукти на обществения труд, превръщайки едно нещо, златото, в непосредствено битие на всеобщото работно време, а затова и в пари, така и сега тяхното собствено всестранно движение, чрез което те способствуват за обмена на веществата на техните различни видове труд, им се противопоставя като своеобразно движение на едно нещо, като обръщение на златото. Самият обществен характер на движението е за стокопритежателите, от една страна, външна необходимост, от друга страна, само формален способствуващ процес, който дава възможност на всеки индивид срещу онази потребителна стойност, която хвърля в обръщението, да изтегли от нея други потребителни стойности, имащи същата стойност. Потребителната стойност на стоката започва с излизането ѝ от обръщението, докато потребителната стойност на парите като средство за обръщение е само тяхно обръщение. Движението на стоката в обръщението е само изчезващ момент, докато неуморното обикаляне в нея става функция на парите. Тази тяхна своеобразна функция вътре в процеса на обръщението придава на парите като средство за обръщение една нова определеност по форма, която сега трябва да бъде разгледана по-подробно.

Преди всичко ясно е, че паричното обръщение е едно безкрайно разпокъсано движение, тъй като в него се отразява безкрайната раздробеност на циркулационния процес на покупки и продажби и безразличното разпадане на допълнящите се фази на стоквата метаморфоза. Наистина в малките кръгообръщения, при които изходната точка съвпада с точката на връщането, се разкрива едно завиващо назад движение, действително кръгово движение, но изходните точки са точно толкова, колкото са и стоките, и вече поради тяхното неопределено множество тези кръгообръщения се изплъзват от всеки контрол, измерване или изчисление. Също тъй и времето между отдале-

чаването и връщането в изходния пункт не е определено. Безразлично е и това, дали в даден случай се описва такова кръгообръщение или не. Няма по-всеизвестен икономически факт от този, че някой може да изразходва пари с едната ръка, без да ги получи обратно с другата. Парите излизат от безкрайно различни точки и се връщат в безкрайно различни точки, но съвпадането на изходната точка с точката на връщането е случайно, защото в движението $C - P - C$ обратното превръщане на купувача в продавач не е необходимо условие. Но паричното обръщение още по-малко представлява такова движение, което като лъчи от един център се разпръсква към всички точки на периферията и се връща от всички точки на периферията към същия център. Така нареченото кръгообръщение на парите, както се рисува във въображението, се ограничава с това, че във всички точки се вижда появяването и изчезването им, тяхната неуморна смяна на места. В една по-висша опосредствувана форма на паричното обръщение, например в банкното обръщение, ще установим, че условията за изразходването на парите включват условията за тяхното възвръщане. Напротив, при простото парично обръщение превръщането на един и същ купувач в продавач е само случайно. Там, където в нея се виждат действителни кръгови движения с постоянен характер, те са само отражение на по-дълбоки производствени процеси. Например фабрикантът изтегля в петък пари от своя банкер, изплаща ги в събота на своите работници, те веднага плащат по-голямата част от тези пари на бакали и т. н., а последните ги занасят в понеделник обратно на банкера.

Видяхме, че при онези покупки и продажби, които в пространството стават пъстро една до друга, парите едновременно реализират дадена маса цени и само веднъж сменят мястото си със стоките. Но, от друга страна, доколкото в движението на парите се проявява движението на цялостните метаморфози на стоките и преплитането на тези метаморфози, една и съща монета реализира цените на различни стоки и по този начин извършва по-голям или по-малък брой обръщения. Следователно, ако вземем процеса на обръщението в една страна за даден период от време, например за един ден, количеството злато, което е нужно за реализиране на цените, а оттук и за обръщението на стоките, ще бъде определено от два момента:

от една страна, от общата сума на тези цени, от друга страна, от средния брой на обръщенията на едни и същи златни моменти. Този брой на обръщенията, или скоростта на паричното обръщение, е от своя страна също така определен, или изразява само онази средна скорост, с която стоките преминават различните фази на своите метаморфози, с която тези метаморфози се продължават като верига и с която стоките, преминали вече своите метаморфози, се заместват в процеса на обръщението от нови стоки. Следователно, докато при определянето на цените разменната стойност на всички стоки е била идеално превърната в дадено количество злато с еднакво голяма стойност, а в двата изолирани акта на обръщението $P - C$ и $C - P$ една и съща стойност е съществувала два пъти, на едната страна като стока, на другата страна като злато, битието на златото като средство за обръщение не е определено чрез неговото изолирано отнасяне към отделните неподвижни стоки, а от неговото подвижно битие в движещия се стокосв свят: от неговата функция да изразява при смяната на мястото си промяната на стоките форми, значи чрез скоростта на смяната на своите места да изразява скоростта на промяната на стоките форми. И тъй, неговата действителна наличност в процеса на обръщението, т. е. действителната маса злато, която циркулира, е значи определена от функциониращото битие на златото в самия цялостен процес.

Предпоставка за паричното обръщение е стокосвото обръщение и при това парите привеждат в обръщение такива стоки, които имат цени, т. е. които вече са идеално приравнени към определени количества злато. При определянето на цените на самите стоки величината на стойността на служещото за единица мярка количество злато, или стойността на златото, е приета като дадена. При тази предпоставка следователно количеството на необходимото за обръщението злато е определено преди всичко от цялата сума на стоките цени, подлежащи на реализиране. Но самата тази цяла сума е определена: 1) от равнището на цените, от относително по-високото или по-ниското равнище на оценените в злато разменни стойности на стоките и 2) от масата на стоките, циркулиращи по определени цени, значи от масата на продуктите и продажбите по

дадени цени*. Ако един квартал пшеница струва 60 шил., необходимо е два пъти повече злато, за да бъде той пуснат в обръщение или за да бъде реализирана цената му, отколкото ако той струваше само 30 шил. За циркулацията на 500 квартера по 60 шил. е необходимо два пъти повече злато, отколкото за циркулацията на 250 квартера по същата цена. Най-после за циркулацията на 10 квартера по 100 шил. е нужно само половината от златото, необходимо за циркулацията на 40 квартера по 50 шил. Оттук следва, че нужното за циркулацията количество злато може да спадне въпреки покачването на цените, ако масата на пуснатите в обръщението стоки се намали в по-голяма пропорция, отколкото е пораснала цялата сума на цените, и, обратно, че масата на средствата за обръщение може да се увеличи, ако масата на пуснатите в обръщение стоки спадне, но сумата на техните цени се увеличи в по-голяма пропорция. Добри детайлни изследвания на англичани показаха например, че в Англия през първия стадий на поскъпването на житните храни се увеличава масата на циркулиращите пари, защото сумата на цените на намалените количества пшеница е по-голяма, отколкото е била сумата на цените на по-голямата маса житни храни, а заедно с това за известно време обръщението на масата останали стоки спокойно продължава по техните стари цени. Напротив, в един по-късен стадий на поскъпването на житните храни масата на циркулиращите пари намалява или защото наред с пшеницата се продават по-малко други стоки по старите цени, или защото се продават пак толкова стоки, но на по-ниски цени.

Но както видяхме, количеството на циркулиращите пари не е определено само от цялата сума на стоковите цени, подлежащи на реализиране, но същевременно и от скоростта, с която парите се обръщат, или с която те в даден период време извършват операцията на това реали-

* Паричната маса е без значение, «стига да има достатъчно за поддържане на цените, съответстващи на стоките». Boisgullebert. «Le détail de la France», 1. с., р. 209. «Ако циркулацията на стоки за 400 милиона ф. ст. изисква една маса злато за 40 милиона и тази пропорция от $\frac{1}{10}$ е била адекватното ниво, тогава, в случай че стойността на циркулиращите стоки се повиши по естествени причини на 450 милиона, масата злато, за да остане на своето ниво, би трябвало да нарасне на 45 милиона.» W. Blake. «Observations on the Effects produced by the expenditure of Government etc.», London, 1823, p. 80.

виране. Ако един и същ соверейн в един и същ ден направи 10 покупки, всяка от които по цена от един соверейн, значи, ако той премине 10 пъти от ръка в ръка, той извършва точно същата операция, както 10 соверейна, от които всеки един извършва само едно обръщение в един ден.* Следователно скоростта в обръщението на златото може да замести неговото количество, или битието на златото в процеса на обръщението не се определя само от неговото битие на еквивалент наред със стоката, а също и от неговото битие вътре в движението на стоквата метаморфоза. Обаче скоростта на паричното обръщение замества само до известна степен неговото количество, тъй като във всеки даден момент се извършват в пространството една до друга безкрайно разпокъсани покупки и продажби.

Ако всички цени на циркулиращите стоки се повишат, но в по-малка пропорция, отколкото нараства скоростта на паричното обръщение, масата на средствата за циркулация ще се намали. Обратно, ако скоростта на обръщението се намали в по-голяма пропорция, отколкото е спаднала общата цена на циркулиращата стокова маса, ще се увеличи масата на средствата за обръщение. Растящо количество на средствата за обръщение при всеобщо спадащи цени или намаляващо се количество на средствата за обръщение при всеобщо повишаващи се цени е едно от най-добре установените явления в историята на стоквите цени. Обаче причините, които предизвикват покачането на равнището на цените и едновременно с това още по-голямо повишаване на степента на скоростта на паричното обръщение, както и обратното движение, не спадат към областта на разглеждането на простото обръщение. Като пример може да се посочи, че между другото през периоди, когато кредитът преобладава, скоростта на паричното обръщение расте по-бързо, отколкото цените на стоките, а при намаляващ се кредит цените на стоките спадат по-бавно, отколкото скоростта на обръщението. Повърхностният и формален характер на простото парично обръщение проличава именно в това, че всички моменти, които определят броя на средствата за обръще-

* «Скоростта на паричното обръщение, а не количеството на метала прави парите да изглеждат повече или по-малко.» (*Galiani, L. c., pag. 99.*)

ние, като например масата на циркулиращите стоки, цените, псвишаването или спадането на цените, броя на едновременните покупки и продажби, скоростта на паричното обръщение, зависят от процеса на метаморфозата на стокския свят, който от своя страна зависи от целия характер на начина на производството, количеството на населението, отношението между града и селото, развитието на транспортните средства, по-голямото или по-малкото разделение на труда, кредита и т. н., накратко, от обстоятелствата, които всички лежат *вън* от простото парично обръщение и само се отразяват в него.

Следователно, ако скоростта на обръщението е предпоставена, масата на средствата за обръщение е определена просто от цените на стоките. Значи цените не са високи или ниски, защото има в обръщение повече или по-малко пари, а има повече или по-малко пари в обръщение, защото цените са високи или ниски. Това е един от най-важните икономически закони, чието подробно доказване с помощта на историята на стоковите цени е може би единствената заслуга на английската политическа икономия след Рикардо. Ако опитът показва, че равнището на металното обръщение, или масата на циркулиращото в дадена страна злато или сребро, нанстина е изложено на временни отливи и приливи, а понякога на твърде силни отливи и приливи*, но все пак, общо взето, остава постоянно за по-дълги периоди, а отклоненията от средното равнище продължават само в слаби колебания, това явление се обяснява просто с противоречивия характер на обстоятелствата, които определят

* Пример за необикновено спадане на металната циркулация под нейното средно равнище даде Англия през 1858 г., нещо, което се вижда от следната извадка от лондонското списание «*Economist*». ²⁰ «От самата природа на нещата» (а именно от разпокъсания характер на простото обръщение) «е невъзможно да се получат точни данни за количеството налични пари, които флукутират на пазара и в ръцете на класите, които не вършат банкови сделки. Но може би активността или безактивността на монетните дворове на големите търговски нации с един от най-добрите показатели за изменението на това количество. Секат се много монети, когато са нужни много, и малко — когато са нужни малко. . . В английския монетен двор са насечени монети: през 1855 г. — 9 245 000 ф. ст., през 1856 г. — 6 476 000 ф. ст., през 1857 г. — 5 293 858 ф. ст. През 1858 г. монетният двор почти не е работил.» («*Economist*», 10 юли 1858 г.). Обаче в същото време в трезорите на банката лежаха около 18 милиона ф. ст. злато.

масата на циркулиращите пари. Едновременното изменение на тези условия парализира дейността им и оставя всичко постарому.

Законът, според който при дадена скорост на паричното обръщение и при дадена сума на стоковите цени е определено количеството на циркулиращите средства, може да се изрази и така, че когато са дадени разменните стойности на стоките и средната скорост на техните метаморфози, количеството на циркулиращото злато зависи от неговата собствена стойност. Ето защо, ако стойността на златото, т. е. необходимото за неговото производство работно време, се увеличи или намали, стоковите цени ще се повишат или спадат обратно пропорционално, а на това всеобщо повишаване или спадане на цените при неизменна скорост на обръщението ще съответствува по-голяма или по-малка маса злато, необходимо за обръщението на една и съща маса стоки. Същата промяна щеше да настъпи, ако старата мярка на стойностите се изместеше от някой метал с по-голяма или по-малка стойност. По тази причина Холандия, когато — ръководена от нежно внимание към кредиторите на държавата и от страх от последиците от откриването на калифорнийските и австралийските златни залежи — замени златните пари със сребърни, трябваше, за да може да движи същата маса стоки, да пусне в обръщението 14 до 15 пъти повече сребро, отколкото беше по-преди златото.

От зависимостта на количеството на циркулиращото злато от променливата сума на стоковите цени и от променливата скорост на циркулацията следва, че масата на металните средства за обръщение трябва да бъде способна за свиване и разширяване или че — съответно на потребностите на процеса на обръщението — златото трябва ту да влиза в процеса като средство за обръщение, ту да отпада от него. Как самият процес на обръщението осъществява тези условия, ще видим по-късно.

с) Монетата. Стойностният знак

В своята функция на средство за обръщение златото получава свой собствен Fassung* — то става монета. За да не се задържа обръщението му поради технически за-

* Форма. Ред.

труднения, то бива пасичано на монети съответно на мащаба на парите за смятане. Късове злато, чийто релефен надпис и форма показват, че съдържат същите тегловни части от златото, обозначени в паричните наименования за смятане като ф. ст., шилинг и т. н., са монети. Както определянето на цената на монетите, така и техническата операция по сеченето на монетите се пада по наследство на държавата. Парите като монети, също както и като пари за смятане, получават *местен и политически характер*, гворят на различни езици и носят различни национални униформи. Ето защо сферата, в която парите са в обръщение като монети, се отделя от *всеобщото* обръщение на стоковия свят като *вътрешно* стоково обръщение, ограничено в пределите на една държава.

Впрочем златото на кюлче и златото като монета се различават не повече, отколкото неговото монетно и неговото тегловно наименование. Това, което в последния случай е разлика в наименованията, сега се явява само като разлика във формата. Златната монета може да бъде хвърлена в тигела за претопяване и с това да се превърне пак в злато *sans phrase**, както и обратно: достатъчно в златното кюлче да бъде изпратено в монетния двор, за да получи формата на монети. Превръщането и обратното превръщане от една форма в друга се явява като чисто техническа операция.

За 100 фунта, или 1200 унции тегло 22-каратово злато, се получават от английския монетен двор 4672 $\frac{1}{2}$ ф. ст., или златни соверейна, и ако тези соверейни се поставят в едното блюдо на везните, а в другото — 100 фунта злато на кюлче, те ще тежат еднакво и с това се доказва, че соверейнът е само означената в английската монетна цена тегловна част злато със своя форма и свой щемпел. Тези 4672 $\frac{1}{2}$ златни соверейна се пускат от различни места в обръщението и подхванати от нея, извършват за един ден определен брой обръщения, един соверейн повече, а друг по-малко. Ако средният брой на всекидневните обръщения на всяка унция беше 10, то 1200 унции злато щяха да реализират стокови цени на обща сума 12 000 унции, или 46 725 соверейна. Както и да въртим или обръщаме една унция злато, тя никога няма да тежи 10 унции. Но тук, в процеса на обръщението, една унция

* Чисто и просто. *Ред.*

тежи действително 10 унции. Наличното количество монети вътре в циркуляционния процес е равно на съдържашото се в тях количество злато, умножено на броя на техните обръщения. Следователно освен своето действително битие на отделен къс злато с определено тегло монетата получава и идеално битие, произтичащо от нейната функция. Впрочем соверейнът може да се обърне веднъж или 10 пъти, при всяка отделна покупка или продажба той действа само като отделен соверейн. Също както един генерал, който в деня на сражението чрез навременно появяване на 10 различни пункта замества 10 генерали и все пак на всеки пункт си остава същият идентичен генерал. Идеализацията на средството за обръщение, която в паричното обръщение произлиза от заместването на количеството със скоростта, се отнася само до функционалното битие на монетата вътре в процеса на обръщението, без да засяга битието на отделната монета.

Обаче паричното обръщение е външно движение и соверейнът, макар че *non olet*^{*}, се движи във всякакво общество. Като минава през какви ли не ръце, кесии, джобове, портмонета, пояси, торби, сандъци и сандъчета, монетата се изтърква, загубва тук един златен атом, там — друг, и по този начин, като се изхабява в скитането по света, тя губи все повече и повече от вътрешното си съдържание. При употреба тя се изхабява. Нека разгледаме соверейна в такъв момент, когато неговият солиден по природа характер изглежда още само слабо засегнат:

«Хлебарят, който днес получава от банката един съвсем нов соверейн и утре го плаща на мелничаря, не плаща вече същия истински (*veritable*) соверейн; той е по-лек, отколкото в момента, когато го е получил.»^{**}

«Ясно е, че монетите по самата природа на нещата трябва да се обезценяват една по една вследствие на самото въздействие на обикновеното и неизбежно изтъркване. Физически е невъзможно, когато и да било, дори за един-единствен ден, олекналите монети да бъдат съвсем иззети от обръщението.»^{***}

* Не смърди. *Ped.*

** *Dodd*. «*Curiosities of Industry etc.*», London, 1854 [p. 16].

*** «*The Currency Question reviewed etc., by a Banker etc.*», Edinburgh, 1845, p. 69 etc. «Ако едно малко изтъркано ежю важеше мъничко по-малко от едно съвсем ново ежю, обръщението си било постоянно спъвано и не би имало нито един платеж, който да не бъде предмет на спорове.» (*Carnier, G.* «*Histoire de la monnaie etc.*», tome I, p. 24.)

Според преценката на Джейкъб от съществуващите през 1809 г. в Европа 380 милиона ф. ст. през 1829 г., т. е. в продължение на 20 години, напълно са изчезнали поради изтъркване 19 милиона ф. ст.*

Следователно също както стоката още при първата си стъпка в циркулацията изскача от нея, така монетата след няколко стъпки в циркулацията представя вече повече метално съдържание, отколкото притежава. Колкото по-продължително монетата е в обръщение при неизменна скорост на циркулацията или колкото по-живо става нейната циркулация през един и същ период от време, толкова повече битието ѝ като монета се отделя от нейното златно или сребърно битие. Онова, което остава, е *magis popinis umbra*** . Тялото на монетата е вече само сянка. Докато в началото на процеса тя беше по-тежка, сега, в развоя на процеса, става по-лека, но продължава при всяка отделна покупка или продажба да важи като първоначалното количество злато. Соверейнът продължава като *привиден* соверейн, като *привидно* злато да изпълнява функцията на законната златна монета. Докато другите същества загубват при търкане с външния свят своя идеализъм, монетата се идеализира от практиката и се превръща само в привидно битие на своето златно или сребърно тяло. Това второ, предизвикано от самия процес на обръщението идеализиране на металните пари, или отделянето на тяхното номинално съдържание от реалното, се експлоатира отчасти от правителствата, отчасти от частни авантюристи за най-разнообразни монетни фалшификации. Цялата история на монетното дело от началото на средновековието до голяма част от XVIII в. се свежда до историята на такива двустранни и антагонистични фалшификации и многотомният сборник на италианските икономисти, издаден от Кустоди, в голямата си част се върти около този пункт.

Обаче привидното битие на златото в рамките на неговата функция влиза в конфликт с неговото действително битие. Една златна монета е загубила в обръщението по-голяма част от своето метално съдържание, а друга — по-малка,

* Jakob, W. «An historical inquiry into the production and consumption of the precious metals», London, 1831, vol. II. ch. XXVI, (p. 822).

** Сянка на велико име (Лукиан. «Фарсална»). *Ред.*

и поради това единият соверейн сега струва действително повече, отколкото другият. Но тъй като в своето функционално битие като монети те важат наравно и соверейнът, който тежи $\frac{1}{4}$ унция, не струва повече от онзи соверейн, който е само привидно $\frac{1}{4}$ унция, соверейните с пълно тегло в ръцете на безсъвестни притежатели биват отчасти подложени на хирургически операции и на тях се извършва изкуствено онова, което самото обръщение по естествен начин е извършило на техните по-леки братя. Изрязват ги и ги изстъргват и тяхната излишна златна тлъстина отива в тигела за претапяне. Ако $4672\frac{1}{2}$ златни соверейна, поставени в блюдото на везните, тежат средно вместо 1200 унции само средно 800, на пазара на златото те ще купят само 800 унции злато, или пазарната цена на златото би се покачила над неговата монетна цена. Всяка монета, дори и да има пълно тегло, в своята монетна форма би струвала по-малко, отколкото в своята форма на кюлче. Соверейните, имащи пълно тегло, биха били превърнати обратно във формата им на кюлче, в която по-голямото количество злато струва повече, отколкото по-малкото. Обхване ли това спадане под металното съдържание достатъчен брой соверейни, за да предизвика трайно повишаване на пазарната цена на златото над неговата монетна цена, паричните наименования за смятане биха останали същите, но биха означавали вече по-малки количества злато. С други думи, мащабът на парите би се изменил и сеченето на монети от злато би се извършвало занаят по този нов мащаб. Чрез идеализирането му като средство за обръщение златото по обратен път изменя установените със закон отношения, в които то е било мащаб на цените. Същата революция би се повторила отново след известен период от време и по този начин златото както в своята функция на мащаб на цените, така и като средство за обръщение би претърпявало постоянна промяна, така че промяната в едната форма би предизвикала промяна в другата и обратно. Това обяснява споменатото по-преди явление, че в историята на всички съвременни народи се е запазило едно и също парично наименование за едно постоянно намаляващо се метално съдържание. Противоречието между златото като монета и златото като мащаб на цените се превръща също така и в противоречие между златото като монета и златото като всеобщ еквивалент, като какъвто то циркулира не само в

пределите на страната, но и на световния пазар. Като мярка на стойностите златото е имало винаги свето пълно тегло, тъй като то е служило само като идеално злато. Като еквивалент в изолирания акт *C — П* то веднага се връща от свето подвижно битие в това на покой, но като монета неговата естествена субстанция влиза в постоянен конфликт с неговата функция. Превръщането на златния соверейн в привидно злато не може да се избегне напълно, но законодателството се старее да предотврати неговото затвърдяване като монета, като го детронира, щом намалението на неговата субстанция достигне известна степен. Например съгласно английския закон един соверейн престава да бъде законен, щом е изгубил повече от 0,747 грана тегло. Английската банка, която само от 1844 до 1848 г. е проверила теглото на 48 милиона златни соверейна, притежава в лицето на везните за злато на господин Котон една машина, която не само чувствава разликата от $\frac{1}{100}$ грана между два соверейна, но подобно на разумно същество изхвърля соверейна с непълно тегло върху една дъска, откъдето той попада в друга машина, която с ориенталска жестокост го нарязва на парчета.

Впрочем златната монета изобщо не би могла да циркулира при тези условия, ако нейното обръщение не беше ограничено в определени сфери на обръщението, в чиито граници тя не се изхабява толкова бързо. Доколкото една златна монета важи в обръщението за $\frac{1}{4}$ унция, въпреки че тежи вече само $\frac{1}{4}$ унция, тя е станала всъщност прост знак или символ на $\frac{1}{20}$ унция злато и по този начин всички златни монети в самия процес на обръщението се превръщат повече или по-малко в прсти знаци или символи на своята субстанция. Но няма такова нещо, което може да бъде свой собствен символ. Нарисуваното грозде не е символ на истинско грозде, а само привидно грозде. А още по-малко един олекнал соверейн може да бъде символ на такъв с пълно тегло, също както и един мършав кон не може да бъде символ на тлъст кон. Следователно, тъй като златото се превръща в символ на самото себе си, а не може да служи като символ на самото себе си, то получава в онези сфери на обръщението, в което най-бързо се изтърква, т. е. в сферите, където покупките и продажбите постоянно се възобновяват в най-малки размери, едно символично сребърно или медно битие, отделено от неговото златно битие. Определена част от цялото ко-

личество златни пари винаги биха се въртели като монети в тези сфери, макар и да не са същите златни монети. В тази част сребърни или медни знаци заместват златото. Тъй че, докато само една специфична стока може да функционира в пределите на една страна като мярка на стойностите, оттам и като пари, различни стоки могат да служат наред с парите като монети. Тези спомагателни средства за обръщение, например сребърни или медни знаци, представляват вътре в обръщението определени части от златната монета. Поради това тяхното собствено сребърно или медно съдържание не е определено от съотношението или стойностите на среброто и медта спрямо златото, а е установено произволно със закон. Те могат да бъдат пуskани само в такива количества, в които биха били постоянно в обръщение представляваните от тях малки части от златните монети, било за размяна на по-големи златни монети, било за реализиране на съответни малки стокови цени. В рамките на дребното стоково обръщение сребърните и медните знаци принадлежат на свой ред на отделни сфери. Съгласно природата на нещата скоростта на тяхното обръщение е обратно пропорционална на цената, която те реализират при всяка отделна покупка и продажба, или на величината на частта от златната монета, която те представляват. Ако се вземе предвид огромният размер на всекидневния оборот на дребно в една страна като Англия, сравнително незначителният относителен дял на цялото количество циркулиращи спомагателни монети показва скоростта и непрекъснатостта на тяхното обръщение. От един неотдавна издаден парламентарен отчет виждаме например, че през 1857 г. английският монетен двор е насякъл злато на сума 4 859 000 ф. ст. и сребро на номинална стойност 373 000 ф. ст. с метална стойност 363 000 ф. ст. Цялата сума на златото, насечено на монети през десетилетието, завършващо на 31 декември 1857 г., е била 55 239 000 ф. ст., а на среброто — само 2 434 000 ф. ст. През 1857 г. медните монети възлизали само на 6720 ф. ст. номинална стойност с 3492 ф. ст. стойност на медта; от тях 3136 ф. ст. — в пени, 2464 — в половин пени, и 1120 — във фартинги. Цялата стойност на насечените през последните 10 години медни монети възликала на 141 477 ф. ст. номинална стойност със 73 503 ф. ст. стойност на медта. Също както на златната монета се пречи да се затвърди в своята фун-

кция на монета чрез законно определяне на онази загуба на метал, която я демонетизира, така, обратно, на сребърните и на медните знаци се пречи да преминат от своите сфери на обръщение в сферата на обръщение на златната монета и да се затвърдят като пари, като се определя размерът на цените, които те законно реализират. Така например в Англия може да се приеме мед само до 6 пенса, а сребро само до 40 шилинга. Ако се пуснат сребърни и медни знаци в по-големи количества, отколкото изискват нуждите на техните сфери на обръщение, с това няма да се повишат цените на стоките, а ще стане натрупване на тези знаци у продавачите на дребно, които в края на краищата ще бъдат принудени да ги продадат като метал. Така през 1798 г. английски медни монети, изразходвани от частни лица, на сума 20 350 ф. ст., се били натрупали у разни бакали, които напразно се опитвали да ги пуснат отново в обръщение и най-после трябвало да ги пуснат като стока на медния пазар.*

Сребърните и медните знаци, които представляват златните монети в определени сфери на вътрешното обръщение, притежават законно определено сребърно и медно съдържание, но обхванати веднъж от обръщението, те се изтъркват подобно на златните монети и съответно на по-голямата скорост и непрекъснатост на всето обръщение още по-бързо се идеализират в призрачни тела. Ако би трябвало пак да се прокара гранична линия за загубата на метал, откъдето сребърните и медните знаци биха загубили своя характер на монети, те самите би трябвало в определени кръгове на тяхната собствена сфера на обръщение да бъдат отново заменени с други символични пари, да кажем, железни или оловни, и това представяне на едни символични пари чрез други символични пари би било един процес без край. Ето защо във всички страни с развито обръщение самата необходимост на паричното обръщение налага да се направи монетният характер на сребърните и медните знаци независим от каквато и да било загуба на метал. С това проличава обстоятелството, което лежи в самото естество на работата, че те са символи на златната монета не защото са символи, направени от

* *David Buchanan*. «Observations on the subjects treated of in Doctor Smith's Inquiry on the wealth of nations etc.», Edinburgh, 1814, p. 3.

сребро или мед, не защото имат стойност, а доколкото нямат такава.

Относително лишени от стойност неща като *хартия* могат следователно да функционират като символи на златните пари. Съществуването на спомагателни монети от метални знаци — сребро, мед и т. н., се дължи главно на това, че в повечето страни по-малоценните метали са циркулирали като пари, например сребро в Англия, мед в древната Римска република, в Швеция, Шотландия и пр., преди процесът на обръщение да ги е деградирал до положението на спомагателни монети и да е поставил на мястото им по-благороден метал. Впрочем по самата природа на нещата израсналият непосредствено от металното обръщение паричен символ сам е първоначално пак метал. Тъй както метални знаци заместват онази част от златото, която би трябвало постоянно да циркулира като разменна монета, така и другата част от златото, която като монета се поглъща постоянно от сферата на вътрешното обръщение, следователно трябва постоянно да е в обръщение, може да бъде заменена със знаци без стойност. Нивото, под което никога не спада масата на монетите в обръщение, е дадено за всяка страна от самия опит. И така, отначало незначителната разлика между номиналното и металното съдържание на металните монети може да се развие до абсолютно отделяне. Монетното наименование на парите се отделя от тяхната субстанция и съществува във вид на листчета хартия без всякаква стойност. Също както разменната стойност на стоките кристализира в златни пари в резултат на процеса на тяхната размяна, така и златните пари в обръщението сублимират в свой собствен символ, най-напред във формата на изтъркана златна монета, след това във формата на спомагателни метални монети и най-после във формата на знак без всякаква стойност, на хартийка, на прост *стойностен знак*.

Впрочем златната монета е създала своите отначало метални, а после книжни заместници само защото въпреки загубата на част от своя метал е продължавала да функционира като монета. Тя не е циркулирала, защото се изхабявала, а се изхабявала чак до превръщане в символ, защото продължавала да циркулира. Само доколкото самите златни пари стават в процеса на обръщението прости знаци на собствената си стойност, само дотолкова

те могат да бъдат заместени от прости стойностни знаци.

Доколкото движението $C — П — C$ е процесобразно единствено на два преминаващи непосредствено един в друг момента $C — П$ и $П — C$, или доколкото стоката преминава процеса на своята цялостна метаморфоза, дотолкова тя развива своята разменна стойност в цена и пари, за да отхвърли веднага тази форма, за да стане пак стока или по-скоро потребителна стойност. Следователно стоката се развива към само привидно обособяване на нейната разменна стойност. От друга страна, ние видяхме, че златото, доколкото то функционира само като монета, или се намира постоянно в обръщение, представлява всъщност само преплитането на метаморфозите на стоките и тяхното само изчезващо парично битие — реализира цената на едни стоки само за да осъществи цената на другите, но никъде не се явява като битие на разменната стойност в покой, или като намираща се самата в покой стока. Реалността, която разменната стойност на стоките получава в този процес и която стойност златото представлява в своето обръщение, е само реалността на електрическата искра. Макар че е действително злато, то функционира само като привидно злато и затова може в тази функция да бъде заменено със знак на самото себе си.

Стойностният знак, да кажем хартия, който функционира като монета, е знак на количеството злато, изразено в неговото монетно наименование, т. е. *знак на златото*. Както определено количество злато само по себе си не изразява стойностно отношение, така и знакът, който го замества, не изразява такова отношение. Доколкото определено количество злато като предметено работно време притежава определена стойностна величина, стойностният знак представлява стойност. Но представяваната от него стойностна величина винаги зависи от стойността на представляваното от него количество злато. По отношение на стоките стойностният знак представлява *реалността на тяхната цена*, той е *signum pretii** и е знак на тяхната стойност само защото тяхната стойност е изразена в тяхната цена. В процеса $C — П — C$, доколкото той се представя само като процесобразно единство, или като непосредствено превръщане на двете метаморфози една в друга — а той се представя така в сферата на

* Знак на цената. Ред.

обръщението, в което функционира стойностният знак, — разменната стойност на стоките получава в цената само идеално, а в парите само представлявано, символично съществуване. Така че разменната стойност се явява *само* като мислена или вещно представлявана, но не притежава *реалност* освен в самите стоки, доколкото в тях е предметено определено количество работно време. Ето защо *изглежда* като че ли стойностният знак представлява *непосредствено* стойността на стоките, представяйки се не като знак на златото, а като знак на разменната стойност, която в цената е само изразена, а съществува само в стоката. Но тази привидност е погрешна. Стойностният знак е непосредствено само *знак на цена*, следователно *знак на златото*, и само по околния път е знак на стойността на стоката. Златото не е продало своята сянка като Петер Шлемил²⁷, а купува със сянката си. Затова стойностният знак действа само доколкото той вътре в процеса на обръщението представлява цената на една стока по отношение на друга стока, или доколкото *представлява злато* по отношение на всеки отделен стокопритежател. Определено нещо, сравнително без стойност, например парче кожа, листче хартия и пр., става отначало по навик знак на паричния материал, но то се затвърдява като такъв само след като неговото битие на символ бъде гарантирано от общата воля на стокопритежателите, т. е. след като по закон получи конвенционално битие, а затова и принудителен курс. Държавните книжни пари с принудителен курс са завършената форма на *стойностния знак* и единствената форма на книжните пари, която израства непосредствено от металното обръщение или от самото просто стоково обръщение. *Кредитните пари* спадат към една по-висша сфера на обществения производствен процес и се регулират от съвсем други закони. Символичните книжни пари всъщност съвсем не са нещо различно от спомагателните метални монети, само че действуват в по-широка сфера на обръщението. Ако чисто техническото развитие на мащаба на цените, или на монетната цена, а след това и външното оформяване на суровото злато в златни монети вече са предизвикали намесата на държавата и с това видимо се е разграничило вътрешното обръщение от всеобщото стоково обръщение, това отделяне се завършва посредством развитието на монетата в стойностен знак. Като просто средство за обръ-

щение парите могат да се обособяват изобщо само в сферата на вътрешното обръщение.

Нашето изложение показва, че монетното битие на златото като отделен от самата златна субстанция стойностен знак произлиза от самия процес на обръщението, а не от някакво споразумение или държавна намеса. Русия дава поразителен пример за саморасло възникване на стойностния знак. През времето, когато сурови кожи и кожухарски изделия служели там като пари, противоречието между тсзи нетраен и неподходящ материал и неговата функция като средство за обръщение създадо навика да се заменя този материал с малки парчета щемпелувана кожа, които по този начин станали асигнации, платими в сработени нещавени кожи и кожухарски изделия. Покъсно псд името копейки те се превърнали в прости знаци на части от сребърната рубла и се запазили на някои места като такива чак до 1700 г., когато Петър Велики заповядал да бъдат обменени срещу малки медни монети, издадени от държавата*. Античните писатели, които са могли да наблюдават само явленията на металното обръщение, разглеждат златната монета вече като символ, или като стойностен знак. Така е и у Платон** и Аристотел***. В страни без каквото и да е развитие на кредита,

* *Henry Storch*. «Cours d'économie politique etc.» avec des notes par J. B. Say, Paris, 1823, t. IV, p. 79. Щорх издал своето съчинение в Петербург на френски език. Ж. Б. Сей веднага го преиздал в Париж и го допълнил с така наречени «бележки», които всъщност не съдържат нищо друго освен изтъркани фрази. Щорх приел това допълнение на «принципа на науката» към своето съчинение не съвсем учтиво (вж. неговото съчинение «Considerations sur la nature du revenu national», Paris, 1824. [«Съображения върху природата на националния доход», Париж 1824].)

** *Plato*. «De Republica», L. II; «ὄντιμα τιμολογικῆ ἀλλαγῆς» («монетата е знак на размяната») (Opera omnia etc., ed. G. Stallbaumius, London, 1850, p. 304).

Платон разглежда парите само в двете определения — като мярка на стойността и като стойностен знак, но освен стойностния знак, служещ за вътрешното обръщение, той иска въвеждането на друг за връзките с Гърция и другите страни (сравни също така 5-а книга на неговите «Закони»).

*** *Aristoteles*. «Ethica Nicomachea». L. 5, c. 8, l. c. [p. 98].

«Парите по споразумение са станали всеобщо средство за размяната. Затова те се наричат *ὄντιμα*, защото не съществуват по природа, а по установяване *ὄντιμα*, и от нас зависи те да бъдат заменени или направени неупотребяеми.» Аристотел схващал парите несравнено по-многостранно и по-дълбоко, отколкото Платон.

като Китай, книжни пари с принудителен курс се срещат още по-рано.* При по-старите защитници на книжните пари се посочва също тъй изрично, че превръщането на металните монети в стойностни знаци произлиза от самия процес на циркулацията. Така се изказват Бенжамин Франклин** и епископ Баркли***

В следващия пасаж той много добре обяснява как от разменната търговия между различните общини възниква необходимостта да се придаде паричен характер на една специфична стока, следователно на една субстанция, която сама по себе си притежава стойност. «Когато станала по-отдалечени помощните източници, откъдето беше възможно да се внесат липсващите предмети и където беше възможно да се изнесе собственият излишък, тогава неизбежно прибягнаха до употребата на пари. . . Стигна се до споразумение при взаимния обмен да се дава или взема нещо такова, което, бидейки ценно само по себе си, би било удобно за всекидневна употреба, например желязо, сребро или нещо друго от този род.» (*Aristoteles. «De Republica». L. I, c. 9, l. c. [p. 14].*) Това място Мишел Шевалие, който или не е чел Аристотел, или не го е разбрал, цитира, за да докаже, че според Аристотел средството за обръщение трябва да се състои от една субстанция, притежаваща сама по себе си стойност. Напротив, Аристотел изрично казва, че парите като просто средство за обръщение изглежда, че имат само конвенционално или законно определено битие, както показва самото им наименование *ομνα* и както те всъщност получават своята потребителна стойност като монети единствено от самата си функция, а не от присъщата на самите тях потребителна стойност. «Парите тъкмо затова ни се струват незаслужаващи внимание, защото са изцяло една условност, на която нищо не съответствува в природата, защото ако онези, които ги използват, ги заменят, те губят всякаква стойност и от тях не могат да се ползват за придобиване на каквото и да било необходимо нещо.» (L. c. [p. 15].)

* *Mandeville, Sir John. «Voyages and Travels», London ed 1705, p. 105:* «Този император (на Китай) може да харчи толкоз, колкото иска, без ограничение. Защото той не е зависим и прави пари само от подпечатани кожи или хартийки. И когато тези пари са в обръщение толкова дълго, че започват да се разкапват, носят ги в императорската хазна, където срещу старите получават нови пари. И тези пари са в обръщение из цялата страна и из всички провинции. . . не правят пари нито от злато, нито от сребро» и, както предполага Мандевил, «затова той може да харчи непрестанно, безгранично».

** *Benjamin Franklin. «Remarks and facts relative to the American paper money», 1764, p. 348, l. c.:*

«Именно по това време дори и сребърните пари в Англия стават за част от своята стойност задължително законно платежно средство; тази част е разликата между тяхното реално тегло и тяхното наименование. Голяма част от шилингите и шестпенсовите монети, които сега са в обръщение, са загубили от изтъкване 5, 10, 15, 20, а някои шестпенсови монети и 50% от своето тег-

Колко топа хартия, нарязана на листчета, могат да циркулират като пари? Така поставен, въпросът би бил глупав. Лишените от стойност знаци са стойностни знаци само доколкото представляват златото в процеса на сбръщението, а те го представляват само доколкото самото злато като монети би влязло в процеса на обръщението — количество, определено от неговата собствена стойност, ако са дадени разменните стойности на стоките и скоростта на техните метаморфози. Листчета с наименование 5 ф. ст. биха могли да циркулират само в 5 пъти по-малък брой, отколкото листчета с наименование 1 ф. ст., а ако всички плащания се извършваха с листчета от по 1 шил., би трябвало да циркулират 20 пъти повече шилингови листчета, отколкото от по 1 ф. ст. Ако златната монета се представляваше от листчета с различни наименования, например от по 5 ф. ст., 1 ф. ст., 10 шил., количеството на тези различни видове стойностни знаци щеше да се определя не само от необходимото за общото обръщение количество злато, но и от количеството злато, необходимо за сферата на обръщение на всеки отделен вид. Ако 14 милиона ф. ст. (така приема английското законодателство, но не за монетите, а за кредитните пари) бяха нивото, под което никога не спада обръщението на дадена страна, можеха да циркулират 14 милиона книжни листчета, всяко от които да е стойностен знак за 1 ф. ст. Ако стойността на златото спаднеше или се повишеше, защото необходимото за неговото производство работно време се е намалило или увеличило, при непроменена разменна стойност на една и съща стокова маса броят на циркулиращите еднофунтови листчета щеше да се увеличи или намали обратно пропорционално на изменението на стойността на златото. Ако златото като мярка на стойностите се заменеше със сребро, ако стойностното отношение на среброто към златото беше 1:15 и ако всяко листче представляваше

ло. На тази разлика между *реалното* и *номиналното* съдържание не съответствува никаква вътрешна стойност; не съответствува дори хартия, не съответствува нищо. Сребърната монета със стойност 3 пенса минава за 6-пенсова монета само защото е законно платежно средство и всички знаят, че тя лесно може да се предаде на друг за същата стойност.»

*** *Berkeley*; I. с. [р. 3]: «Ако бъде запазено наименованието на монетата, след като нейният метал е споделил съдбата на всички телни вещи, няма търговията не би продължавала?»

занапред същото количество сребро, което то по-рано е представлявало в злато, вместо 14 милиона бн трябвало да циркулират занапред 210 милиона еднофунтови листчета. Следователно количеството на книжните листчета е определено от количеството на златните пари, които те заместват в обръщението, и тъй като те — доколкото заместват златото — са само стойностни знаци, тяхната стойност е определена просто от тяхното *количество*. Следователно, докато количеството на циркулиращото злато зависи от цените на стоките, стойността на циркулиращите книжни листчета зависи, обратно, изключително от тяхното собствено количество.

Намесата на държавата, която издава книжните пари с принудителен курс — а ние разглеждаме тук само този вид книжни пари, — изглежда като че ли отменя икономическия закон. Държавата, която в монетната цена само е дала на определено тегло злато определено кръщелно име, а при сеченето на монетите само е сложила върху златото своя герб, сега изглежда чрез магията на своя герб да превръща хартията в пари. Тъй като книжните листчета имат принудителен курс, никой не може да попречи на държавата да пусне в обръщение произволно голям брой от тях и да напечата върху тях произволни монетни наименования като 1 ф. ст., 5 ф. ст., 20 ф. ст. Намиращите се веднъж в обръщението листчета не могат да бъдат изхвърлени не само защото тяхното движение задържа граничните стълбове на страната, но и защото те загубват *извън* обръщението всякаква стойност — както потребителна, така и разменна. Откъснати от своето функционално битие, те се превръщат в нищожни хартийки. Впрочем тази власт на държавата е само привидна. Тя може да хвърли в обръщението произволно количество книжни листчета с произволни монетни наименования, но с този механичен акт престава и нейният контрол. Веднъж обхванат от обръщението, стойностният знак или книжните пари попадат под властта на неговите иманентни закони.

Ако 14 милиона фунта стерлинги бяха сумата на златото, необходима за стоковото обръщение, и ако държавата хвърляше в циркулация 210 милиона листчета, всяко с наименованието 1 ф. ст., тези 210 милиона щяха да се превърнат в представители на злато на сума 14 милиона ф. ст. Щеше да е също като че ли държавата е

направила от еднофунтовите листчета представители на един 15 пъти по-малкоценен метал или на една 15 пъти по-малка тегловна част от златото от по-рано. Нищо нямаше да е изменено освен наименованието на мащаба на цените, което, естествено, е конвенционално, безразлично дали то става направо — чрез изменение на съдържанието на монетата, или косвено — чрез увеличаване броя на книжните листчета в размер, съответстващ на нов, по-нисък мащаб. Тъй като наименованието фунт стерлинг би показвало сега 15 пъти по-малко количество злато, всички стокови цени биха се повишили 15 пъти и 210-те милиона еднофунтови листчета действително биха били също тъй необходими, както по-рано 14 милиона. В същия мащаб, в който би се увеличила цялата сума на стойностните знаци, би се намалило количеството злато, което представлява всеки от тези знаци. Повишаването на цените би било само реакция на циркулационния процес, който насилствено приравнява стойностните знаци към онова количество злато, на чието място те претендират да циркулират.

В историята на паричните фалшификации, извършвани от английското и френското правителство, констатираме неведнъж, че цените не са се повишавали в същата пропорция, в която е била фалшифицирана сребърната монета. Просто защото съотношението, в което е бил увеличен броят на монетите, не е съответствувало на съотношението, в което те са били фалшифицирани, т. е. защото от по-лошата метална композиция не е било насечено достатъчно количество, за да могат разменните стойности на стоките да бъдат занапред оценявани в тази метална композиция като мярка на стойностите и да бъдат реализирани в монети, отговарящи на тази по-ниска единица мярка. Това разрешава затруднението, неразрешено в дуела между Лок и Лаундс. Съотношението, в което стойностният знак, бил той хартия или фалшифицирано злато и сребро, замества изчислени съобразно с монетната цена тегла злато и сребро, зависи не от неговия собствен материал, а от количеството му, намиращо се в обръщение. Трудността при разбиране на това съотношение произлиза от туй, че парите в двете свои функции, като мярка на стойностите и като средство за обръщение, са подчинени не само на обратни, но и на привидно противоречащи на противоположността на двете функции закони. За тяхна-

та функция като мярка на стойностите, в която парите служат само като пари за смятане, а златото — само като идеално злато, всичко зависи от природния материал. Разменните стойности, оценени в сребро, или като цени в сребро, се представят естествено съвсем иначе, отколкото оценени в злато, или като цени в злато. Напротив, в тяхната функция като средство за обръщение, в която златото не е само в нашата представа, а трябва да бъде налице като действително нещо наред с другите стоки, материалът на парите става безразличен, докато всичко зависи от тяхното количество. За единицата мярка е от решаващо значение дали тя е един фунт злато, сребро или мед, докато простият брой прави от монетата, независимо от нейния собствен материал, съответно осъществяване на всяка от тези единици мерки. Но фактът, че при само мислените пари всичко зависи от тяхната материална субстанция, а при сетивно съществуващата монета всичко зависи от едно идеално числено съотношение, противоречи на обикновения човешки разсъдък.

Така че повишаването или спадането на стоковите цени заедно с повишаването или спадането на масата книжни листчета — последното в случаите, когато книжните листчета са изключителното средство за обръщение — е само насилствено осъществяване от циркулационния процес на механично нарушения отвън закон, според който количеството на циркулиращото злато е определено от цените на стоките, а количеството на циркулиращите стойностни знаци — от количеството на златните монети, които те заместват в обръщението. Затова, от друга страна, всяка произволна маса книжни листчета се абсорбира и сякаш смиля от процеса на обръщението, защото стойностният знак, с каквато и златна титла да влезе в обръщението, вътре в последната се свежда до знак на това количество злато, което би могло да циркулира вместо него.

В обръщението на стойностните знаци всички закони на действителното парично обръщение изглеждат преобърнати и поставени с главата надолу. Докато златото циркулира, защото има стойност, хартията има стойност, защото циркулира. Докато при дадена разменна стойност на стоките количеството на циркулиращото злато зависи от неговата собствена стойност, стойността на хартията зависи от нейното циркулиращо количество. Докато ко-

личеството на циркулиращото злато се повишава или спада заедно с повишаването или спадането на стоковите цени, последните изглежда да се повишават или спадат заедно с промяната в количеството на циркулиращата хартия. Докато стоковото обръщение може да абсорбира само определено количество златни монети, поради което последователната контракция и експанзия на циркулиращите пари се представя като необходим закон, книжните пари изглежда, че влизат в обръщението във всяко произволно количество. Докато държавата фалшифицира златните и сребърните монети и така смущава тяхната функция като средство за обръщение, когато пуска монетите макар и само с $\frac{1}{100}$ гран под тяхното номинално съдържание, тя извършва съвсем правилна операция, когато издава книжни листчета без стойност, които нямат нищо от метала освен монетното наименование. Докато златната монета очевидно представлява стойността на стоките, доколкото последната сама е оценена в злато или е представена като цена, стойностният знак изглежда, че непосредствено представлява стойността на стока. Оттук става ясно защо наблюдателите, които са изследвали едностранчиво явленията на паричното обръщение по циркулацията на книжни пари с принудителен курс, са могли неправилно да схванат всички закони, иманентни на паричното обръщение. В действителност тези закони не само изглеждат превратно в обръщението на стойностните знаци, но и заличени, тъй като книжните пари, когато са издадени в съответно количество, извършват движения, които не им са присъщи като стойностни знаци, докато присъщото на самите тях движение, вместо да произхожда направо от метаморфозата на стоките, възниква от нарушението на тяхната правилна пропорция към златото.

3. Пари

За разлика от монетите *парите*, резултат на циркулационния процес във формата $S-P-S$, образуват от правната точка на циркулационния процес във формата: $P-S-P$, т. е. размяна на пари срещу стока с цел да се размени стока срещу пари. Във формата $S-P-S$ изходна и крайна точка на движението образува сто-

ката, а във формата $P-C-P$ — парите. В първата форма парите посредничат при стоквата размяна, в последната форма стоката посредничат за превръщането на парите в пари. Парите, които в първата форма са само средство, се явяват в последната форма като крайна цел на обръщението, докато стоката, която в първата форма е крайна цел, се явява във втората форма само като средство. Тъй като парите са вече резултат от обръщението $C-P-C$, във формата $P-C-P$ резултатът от обръщението се явява същевременно и като нейна изходна точка. Докато при $C-P-C$ обменът на веществата е действителното съдържание, то самото битие на формата на стоката, произлязло от този пръв процес, образува действителното съдържание на втория процес $P-C-P$.

Във формата $C-P-C$ двата крайни члена са стоки с еднаква величина на стойността, но същевременно с качествено различни потребителни стойности. Тяхната размяна $C-C$ е действителен обмен на веществата. Напротив, във формата $P-C-P$ и двата крайни члена са злато, и при това злато с една и съща величина на стойността. Да се разменя злато срещу стока с цел да се размени стока срещу злато или ако разгледаме резултата $P-P$, да се разменя злато срещу злато изглежда безсмислено. Но ако преведем $P-C-P$ във формулата: *купувам*, за да *продавам*, което значи само да се разменя с помощта на едно посредническо движение злато срещу злато, тогава веднага ще познаем господстващата форма на буржоазното производство. Обаче на практика никой не купува само за да продаде, а купува евтино, за да продаде по-скъпо. Разменят пари срещу стока, за да разменят същата стока срещу по-голямо количество пари, така че крайните членове $P-P$ са различни, ако не качествено, то количествено. Такава количествена разлика предполага *размяна на нееквиваленти*, докато стоката и парите като такива са само противоположни форми на самата стока, следователно различни начини на съществуване на една и съща стойностна величина. Така че кръгообръщението $P-C-P$ крие под формите пари и стока по-развити производствени отношения и в рамките на просто обръщение е само рефлекс на едно по-висше движение. Ето защо трябва да изведем парите, за разлика от средството за обръщение, от непосредствената форма на стоквата циркулация $C-P-C$.

Златото, т. е. специфичната стока, която служи за мярка на стойностите и за средство за обръщение, се превръща в *пари* без по-нататъшно съдействие на обществото. В Англия, където среброто не е нито мярка на стойностите, нито господстващо средство за обръщение, то не се превръща в пари, така както в Холандия златото престанало да бъде пари, щом било детронирано като мярка на стойностите. Така че една стока става пари преди всичко като единство от мярка на стойностите и средство за обръщение, или единството от мярка на стойностите и средство за обръщение е пари. Но като такова единство златото притежава ново самостоятелно съществуване, различно от неговото битие в тези две функции. Като мярка на стойностите то е само идеални пари и идеално злато; само като средство за обръщение то е символични пари и символично злато; но в своята метална телесност златото е пари, или парите са действително злато.

Нека за момент разгледаме намиращата се в покой стока злато, която е пари в нейното отношение към другите стоки. Всички стоки представляват в своите цени определена сума злато, следователно са само представявано злато или представлявани пари, *представители на златото*, тъй както, обратно, в стойностния знак парите се явяваха като прост представител на стоковите цени.* Тъй като всички стоки са само представлявани пари, парите са единствената действителна стока. В противоположност на стоките, които само представляват самостоятелното битие на разменната стойност, на всеобщия обществен труд, на абстрактното богатство, златото е *материалното битие на абстрактното богатство*. Откъм потребителната стойност всяка стока изразява чрез отнасянето ѝ към някоя отделна потребност само един момент на вещественото богатство, само една отделна страна на богатството. Обаче парите задоволяват всяка потребност, доколкото могат да бъдат заменени непосредствено с предмета на всяка потребност. Тяхната собствена потребителна стойност е реализирана в безкрайната редица от потребителни стойности, които образуват техния еквивалент. В своята плътна металност парите съдържат неразтворено

* «Не само благородните метали са знаци на нещата. . . но и, обратно, нещата. . . са знаци на златото и на среброто. (A. Genovesi. «Lezioni di Economia civile» (1765), p. 281 в *Custodi. Parte Moderna*, t. VIII.)

цялото вещественно богатство, което е разгърнато в стоковия свят. Следователно, ако стоките в своите цени представляват всеобщия еквивалент, или абстрактното богатство, златото, то златото в своята потребителна стойност представлява потребителните стойности на всички стоки. Ето защо *златото е материалният представител на вещественото богатство*. То е «*précis de toutes les choses*»* (*Боагилбер*), компендиум на общественото богатство. Заедно с това по своята форма то е непосредствено възплъщение на всеобщия труд, а по съдържание — олицетворение на всички видове реален труд. То е всеобщото богатство като индивид.** В своя образ на посредник в обръщението то е претърпяло всякакъв вид несгоди, било е обрязвано и дори сведено до само символичен лист хартия. Като пари то получава отново своето златно великолепие. От слуга то става господар.*** От прост помагач — става бог на стоките.****

* «Съкращение на всички неща.» *Ред.*

** Петти: Златото и среброто са «*universal wealth*» [универсално богатство]. «*Political Arithmetic*», I. c., p. 242.

*** *E. Misselden*. «*Free Trade or the Means to make Trade flourish etc.*», London, 1622. «Естественният предмет на търговията е *merchandise*: which, merchants from the end of the trade have stiled commodities [стока, която след завършване на производството търговците наричат полезност]. Изкуственият предмет на търговията са парите, които са получили титлата *sinewes of warre and of state* [нерви на войната и държавата]. Парите, макар по естество и по време да идват след стоката, yet for as much as it is now in use has become the chiefe [са станали, доколкото са сега в употреба, главното] (p. 7). Той сравнява стоката и парите с «двамата сина на стария Яков, които сложил дясната си ръка върху по-младия, а лявата върху по-стария». (L. c.)

Boisguillebert. «*Dissertation sur la nature des richesses etc.*», I. c. Разсъждения за «и ето, робът на търговията става неин господар. . . Мизерията на народите идва само от това, че бившият роб е бил направен господар, или по-право тиранин» [p. 395, 399].

**** *Boisguillebert*: «От тези метали (злато и сребро) са направили идоли и пренебрегвайки целта и намерението, за които са били въведени в търговията, а именно да служат като залог при размяната и при взаимното предаване, тях почти са ги отделили от тази служба, за да ги превърнат в *божества*, на които са жертвували и още продължават да жертвуват повече блага, скъпоценности и дори хора, отколкото спялата древност някога е жертвувала на своите лъжливи божества.» (L. c., p. 395).

а) Образоване на съкровища

Първоначално златото се отделило като пари от средството за обръщение с това, че стоката прекъснала процеса на своята метаморфоза и се застояла във фазата си на златен пашкул. Това става всеки път, когато продажбата не премине в покупка. Следователно обособяването на златото като пари е преди всичко нагледен израз на разпадането на циркуляционния процес, или на стоковата метаморфоза, на два отделни акта, безразлично съществуващи един до друг. Самата монета става пари, щом нейното движение бъде прекъснато. В ръката на продавача, който я е получил срещу своята стока, тя е пари, а не монета; щом излязат от неговата ръка, те стават пак монета. Всеки е продавач на едностранната стока, която произвежда, но купувач на всички останали стоки, от които той се нуждае за своето обществено съществуване. Докато изявата му като продавач зависи от работното време, което е необходимо за производството на стоката му, изявата му като купувач се обуславя от постоянното подновяване на жизнените потребности. За да може да купува, без да продава, той трябва да е продал, без да е купил. Всъщност обръщението $C-P-C$ е само процесообразно единство на продажбата и покупката, доколкото тя същевременно е постоянен процес на тяхното разделяне. За да могат парите да текат постоянно като монети, монетите трябва постоянно да кристализират в пари. Постоянното обръщение на монетите е обусловено от тяхното постоянно застояване в по-големи или по-малки количества във вид на монетни резервни фондове — които възникват всестранно в обръщението и също тъй го обуславят, — чието образуване, разпределение, разпадане и възобновяване се изменя непрекъснато, чиято наличност постоянно изчезва, чието изчезване е постоянно налице. Адам Смит е изразил това непрекъсващо превръщане на монетите в пари и на парите в монети така, че всеки стокoprитежател покрай отделната стока, която продава, трябва да има винаги в запас известна сума от всеобщата стока, с която той купува. Видяхме, че в обръщението $C-P-C$ вторият член $P-C$ се разпада на редица покупки, които не се извършват изведнъж, а последователно във времето, така че една част от P се намира в обръщение като монети, докато другата част лежи като

пари. Парите тук са всъщност само *суспендирани монети* и стделните съставни части на намиращата се в обръщение монетна маса се явяват последователно ту в едната, ту в другата форма. Ето защо това първо превръщане на средството за обръщение в пари представлява само един технически момент от самото парично обръщение.*

Първата стихийно възникнала форма на богатството е формата на изобилие или излишък, оная част от продуктите, която не е непосредствено необходима като потребителна стойност, или притежаването на такива продукти, чиято потребителна стойност е извън кръга на най-необходимите потребности. При разглеждането на прехода от стока към пари видяхме, че това изобилие или този излишък на продуктите при неразвита степен на производството образуват същинската сфера на стокообмена. Излишните продукти стават разменяеми продукти, или стоки. Адекватната форма на съществуване на този излишък е златото и среброто — първата форма, в която хората задържат богатството като абстрактно обществено богатство. Стоките не само че могат да бъдат съхранявани във формата на злато или сребро, т. е. в материала на парите, но златото и среброто са богатство в консервирана форма. Всяка потребителна стойност като такава служи с това, че я консумират, т. е. унищожават. Обаче потребителната стойност на златото като пари е да бъде носител на разменната стойност, като безформен суров материал да бъде материалзация на всеобщото работно време. Като безформен метал разменната стойност притежава трайна форма. Злато или сребро, приведени в неподвижност като пари, са *съкровища*. При народи с чисто метално обръщение, както е това при древните народи, образуването на съкровища се явява като всестранен процес, като се почне от отделния индивид и се стигне до държавата

* Боагилбер веднага надушва в първото преминаване в не, подвижно състояние на това *regretium mobile*, т. е. в отрицанието на тяхното функционално битие като средство за обръщение, тяхното обособяване по отношение на стоките. Парите, казва той, трябва да бъдат в «постоянно движение, което е възможно само докато са подвижни; станат ли неподвижни — всичко е загубено» («Le détail de la France», p. 213).

Той не вижда, че тази неподвижност е условие за тяхното движение. Всъщност той иска стойностната форма на стоките да се явява само като изчезваща форма на техния обмен на веществата, но никога да не се затвърди като самоцел.

която охранява своето държавно съкровище. В по-старите времена, в Азия и Египет, тези съкровища под разпореждането на царете и жреците се явяват по-скоро като свидетели за тяхната мощ. В Гърция и Рим образуването на съкровищата като винаги осигурена и винаги готова за действие форма на излъшъка се превръща в политика. Бързото пренасяне на такива съкровища от една страна в друга, извършвано от завоевателите, и тяхното отчасти внезапно вливане в обръщението са една своеобразност на античната икономика.

Като *опредметено работно време* златото гарантира величината на своята собствена стойност и понеже то е материализация на *всеобщото* работно време, процесът на обръщението му гарантира неговото постоянно действие като разменна стойност. Поради простия факт, че стокопритежателят може да задържи стоката в образа ѝ на разменна стойност, или да задържи самата разменна стойност като стока, размяната на стоките става — с цел да бъдат получени обратно в преобразената форма на златото — истинския мотив на обръщението. *Метаморфозата* на стоката *С—П* се извършва заради самата нейна метаморфоза, за да бъде тя превърната от отделно натурално богатство във всеобщо обществено богатство. Вместо обмен на веществата самоцел става смяната на форми. От проста форма разменната стойност се превръща в съдържание на движението. Стоката се запазва като богатство, като стока само доколкото тя се запазва в сферата на обръщението, а тя се запазва в такова текущо състояние само доколкото се вкостенява в сребро и злато. Тя остава в ход като кристал на циркулационния процес. Впрочем самото злато и сребро се фиксират като пари само доколкото не са средство за обръщение. *Като не средства за обръщение те стават пари.* Така че изтеглянето на стоката от обръщението във формата на злато е единственият начин да се държи стоката постоянно в сферата на обръщението.

Стокопритежателят може да получи обратно от обръщението във вид на пари самотова, което ѝ дава във вид на стока. Ето защо постоянното продаване, непрестанното хвърляне на стоки в обръщението е първо условие за образуването на съкровища от гледището на стоковото обръщение. От друга страна, парите постоянно изчезват като средство за обръщение в самия циркулационен про-

цес, като се осъществяват постоянно в потребителни стойности и преминават в преходни потребления. Следователно те трябва да бъдат изтръгнати от унищожавания ги поток на обръщението, или стоката трябва да бъде задържана в нейната първа метаморфоза, като ѝ се попречи да изпълнява своята функция на покупателно средство. Стокопритежателят, който сега е станал натрупвач на съкровище, трябва да продава възможно най-много и да купува възможно най-малко, както още старият Катон поучавал: *patrem familias vendacem, non emacem esse*.²⁸ Както трудолюбие е положителното условие за образуване на съкровища, така пестеливостта е отрицателното. Колкото по-малко еквивалентът на стоката се изтегля от обръщението във вид на отделни стоки или потребителни стойности, толкова повече той се изтегля от нея във формата на пари или на разменна стойност.* Така че присвояването на богатството в неговата всеобща форма обуславя отказването от богатството в неговата веществена реалност. Ето защо живият двигател за образуването на съкровища е *скъперничеството*, за което потребност е не стоката като потребителна стойност, а разменната стойност като стока. За да се обладава излишъкът в неговата всеобща форма, отделните потребности трябва да бъдат третиранни като лукс и излишък. Така през 1593 г. кортесите изпратили до Филип II едно изложение, в което между другото се казва:

«Кортесите на Валадолид помолиха през 1586 г. Ваше величество занаят да не разрешава внасянето в кралството на свещи, стъклени стоки, бижутерии, ножове и други подобни неща, които идват от чужбина, за да бъдат обменени срещу злато тези толкова безполезни за човешкия живот неща, като че ли испанците са *индианци*.»

Натрупвачът на съкровище презира светските, временните и преходните наслади, за да гони вечното съкровище, което не ядат нито молци, нито ръжда, което е съвсем небесно и съвсем земно.

«Всеобщата далечна причина за нашия недостиг на злато», казва Мисълдън в цитираното съчинение, «е, че кралството прека-

* «Колкото повече расте запасът от стоки, толкова повече се намалява запасът, съществуващ като съкровище (*in treasure*)». *E. Misselden, l. c., p. 23.*

лява в консумирането на чуждестранни стоки» които се оказват за нас вместо commodities* discommodities**», като ни откъсват от също толкова съкровища, които иначе биха били внесени вместо тия играчки (toys). Ние консумираме у нас в прекалено голямо избобиле вида от Испания, Франция, Ренания и Лсвант; испанското сухо грозде, левантинските стафиди, Lawns (вид фино платно) и Cambrics (батисти) от Ено, копринените изделия от Италия, захарта, тютюна от Западна Индия, подправките от Източна Индия — всичко това за нас не е абсолютна потребност и все пак тези неща се купуват с чисто злато.»***

Като злато и сребро богатството е непреходно както защото разменната стойност съществува в устойчив метал, така и особено защото златото и среброто са възпрепятствувани да се превърнат като средство за обръщение в самоизчезваща парична форма на стоката. По този начин преходното съдържание бива пожертвувано заради непреходната форма.

«Ако чрез данъци парите се отнемат от този, който ги изяжда и изпива, и се дадат на друг, който ги употребява за мелнорация на земята, риболовство, минно дело, мануфактура или дори за облекло, това има предимство за обществото, защото дори и дрехите не са толкова преходни, както яденетата и питиетата. Ако те бъдат употребени за мебели, предимството е по-голямо, за строеж на къщи — още по-голямо и т. н., а най-голямо е, ако в страната бъде внесено злато и сребро, защото само тези неща не са преходни и се ценят като богатство във всички времена и на всички места; всичко друго е само богатство pro hic et nunc [за тук и за сега].»****

Изтръгването на парите от потока на обръщението и спасяването им от обществения обмен на веществата се проявява и външно при *заравянето*, така че общественото богатство като подземно непреходно съкровище е поставено в съвсем тайно частно отношение към стокопритежателя. Д-р Берниер, който е прекарал известно време в двореца на Аурангзев в Делхи, разказва как търговците заравят тайно и дълбоко парите си, особено пък езичниците немохамедани, които държат в ръцете си почти цялата търговия и всичките пари,

«проникнати от вярата, че златото и среброто, което скриват приживе, ще им служи след смъртта на оня свят»*****.

- Полезни. *Ред.*
- Вредни. *Ред.*
- L. c., p. 11—13. *passim.*
- *Petty*. «Political Arithmetic», I. c., p. 196.
- *Francois Bernier*. «Voyages contenant la description des états du Grand Mogol», tome I, conf. p. 312—314, парижко издание, 1830.

Впрочем натрупвачът на съкровище, доколкото неговият аскетизъм е свързан с енергично трудолюбие, в религията си е по същество протестант и още повече пуританин.

«Не може да се отрече, че купуването и продаването е нещо необходимо, от което не можем да се лишим и можем да се ползваме християнски, особено за такива неща, които задоволяват нуждата и благоприличнето, защото и патриарсите са купували и продавали добитък, вълна, жито, масло, мляко и други блага. Това са божии дарове, които бог дава чрез земята и разделя между хората. Обаче търговията с чуждите страни, която докарва стоки от Калкутата и Индия и други подобни, като такива скъпоценни коприни, златни изделия и подправки, които служат само за разкош, без да принасят полза, и изсиукват парите от страната и населението, не би трябвало да се допуска, ако внахмем управление и князе. Но за това сега не искам да пиша; защото считам, че накрая, когато неща нямаме вече пари, сами ще трябва да се откажем от тази търговия, както и от украшенията и лакомствата: иначе никакви писания и поуки не ще помогнат, докато не ни принуди нуждата и мизерията.»*

* *Doktor Martin Luther. «Bücher vom Kaulhandel und Wucher», 1524.* На същото място Лутер казва: «Бог е докарал нас, немците, дотам, че трябва да изнасяме своето злато и сребро в чуждите страни, да обогатяваме цял свят, а самите да останем просияци. Англия сигурно щеше да има по-малко злато, ако Германия ѝ оставеше нейното сукно, а португалският крал също така щеше да има по-малко злато, ако му оставехме подправките за ястия. Пресметни колко злато се изнася без нужда и без причина от немската земя на един франкфуртски панайр: ще се зачудиш как е могъл да остане хелер в Германия. Франкфурт е златната и сребърна дупка, през която изтича от немската земя всичко, което извира и расте, което у нас се сече и кове на монети: ако тази дупка беше запушена, нямаше сега да чуваме жалбите, че навсякъде има само задължения и че няма никакви пари, че села и градове са разорени от лихвариите. Но нека си върви тъй, както все пак трябва да върви: немци сме, немци трябва да останем! Няма да отстъпим, защото трябва!» (с. 451).

В цитираното по-горе съчинение *Мисълдън* иска да задържи златото и среброто поне в кръга на християнските народи: «Парите намаляват поради търговията отвъд християнските страни — с Турция, Персия и Източна Индия. Тези клонове на търговията се водят главно с налични пари, обаче съвсем различно в сравнение с клоновете на търговията между самите християнски народи. Защото, макар търговията в християнския свят да се извършва с налични пари, все пак парите остават затворени в неговите граници. Тук има наистина течения и обратни течения, приливи и отливи на парите при търговията, която се води в християнския свят, защото понякога те са повече в едната му част, а по-малко в другата според това, че една страна страда от недостиг, а друга — от излишък: парите идват, отиват си и се въртят в кръга на хри-

През периоди на сътресения в обществения обмен на веществата заравнянето на пари като съкровища се извършва дори и в напредналото буржоазно общество. Обществената връзка в нейната компактна форма — за стокоприжателите тая връзка се състои в стоката, а адекватното битие на стоката са парите — се спасява от общественото движение. Общественият *pecvus regim** се погребва до тялото, чийто нерв е той.

Съкровището би било само безполезен метал, паричната му душа щеше да отлети от него и то щеше да остане само като изгорена пепел на обръщението, като нейна *sarui mortuum*** , ако не се намираше в постоянно напрежение спрямо обръщението. Парите, или обособената разменна стойност, са по качеството си битие на абстрактното богатство, но, от друга страна, всяка дадена парична сума е количествено ограничена величина на стойността. Количествената граница на разменната стойност противоречи на нейната качествена всеобщност и натрупвачът на съкровище чувствава тази граница като ограничение, което наистина се превръща същевременно и в качествено ограничение, или прави съкровището ограничен представител на вещественото богатство. Парите като всеобщ еквивалент се представят, както видяхме, непосредствено в едно уравнение, в което те самите образуват една страна, а безкрайната редица стоки — другата. От величината на разменната стойност зависи доколко парите се реализират приблизително като такава безкрайна редица, т. е. доколко те съответствуват на своето понятие като разменна стойност. Движението на разменната стойност като разменна стойност, като автомат, изобщо може да се състои само в това да излезе извън своята количествена граница. Но с прекрачването на количествената граница на съкровището се създава нова бариера, която също трябва да бъде премахната. Като бариера се явява не определена граница на съкровището, а всяка негова граница. Следователно

стиянските народи, но винаги остават в техните граници. Но парите, които при търгуване излизат извън християнския свят в посочените по-горе страни, са изразходвани окончателно и никога не се връщат. » *Ред.*

* Нерв на нещата. *Ред.*

** Буквално: мъртва глава (название на железен окис), тук в смисъл: мъртви останки. *Ред.*

образуването на съкровище няма иманентна граница, няма мярка в себе си, а е безкраен процес, който във всеки свой постигнат резултат намира подтик за своето започване. Ако увеличаването на съкровището става само чрез консервирането му, неговото консервиране става само чрез увеличаването му.

Парите не са само *един* обект на стремежа към забогатяване, а са *единственият* негов обект. Този стремеж по същество е *auri sacra fames**. За разлика от стремежа към отделно природно богатство или потребителни стойности, като дрехи, украшения, стада и т. н., стремежът към забогатяване е възможен само когато всеобщото богатство като такова е индивидуализирано в отделно нещо и затова може да бъде задържано като единична стока. Ето защо парите се явяват едновременно и обект, и източник на стремежа към забогатяване.** Това, което наистина лежи в основата, е, че разменната стойност като такава, а с това и нейното увеличение стават цел. Скъперничеството държи здраво съкровището, като не позволява на парите да станат средство за обръщение, но жаждата за злато съхранява паричната му душа, неговото постоянно напрежение спрямо обръщението.

Дейността, чрез която се образува съкровището, е, от една страна, изтегляне на парите от обръщението по пътя на постоянно повтарящи се продажби, а, от друга страна — просто събиране, *натрупване*. И наистина само в сферата на простото обръщение, и то във формата на образуване на съкровище, става натрупването на богатството като такова, докато, както ще видим по-нататък, другите тъй наречени форми на натрупването се смятат погрешно като натрупване само вследствие на спомена, останал от простото парично натрупване. В едни случаи всички други стоки се натрупват като потребителни стойности и тогава начинът на тяхното натрупване е определен от особеността на тяхната потребителна стойност. Така например натрупването на жито изисква специални приспособления. Натрупването на овце ме прави овчар, натрупването на роби и земя изисква

* Проклетата жажда за злато. *Ред.*

** «От парите води своето начало скъперничеството. . . Тук постепенно се разгаря нещо като лудост, вече не скъперничество, а жажда за злато.» (*Plinius. «Hist. nat.» LXXVIII. C. III sect. 14.*)

господарски и робски отношения и т. н. Образуването на запас от специално богатство изисква специални процеси, различни от самия прост акт на натрупване, и развива специални страни на индивидуалността. В други случаи богатството във формата на стоки се натрупва като разменна стойност и тогава натрупването се явява като търговска или специфично икономическа операция. Нейният субект става търговец на жито, търговец на добитък и т. н. Златото и среброто са пари не поради някаква дейност на индивида, който ги натрупва, а като кристали на циркулационния процес, който протича от само себе си без негово съдействие. Неговата работа се състои само в това да ги отдели настрана и да натрупва тежест върху тежест — съвсем безсъдържателна дейност, която, приложена към всички други стоки, би ги обезценила.*

Нашият натрупвач на съкровище изглежда мъченик на разменната стойност, благочестив аскет на върха на металния стълб. Той търси богатството само в неговата обществена форма и затова го заравя и скрива от обществото. Той жадува за стоката в нейната винаги годна за обръщение форма и затова я изтегля от обръщение. Той мечтае за разменната стойност и затова не върши размяна. Текущата форма на богатството и неговата вкаменелост, еликсир на живота и камък на мъдростта, се мяркат в алхимически вихър. В своята въображаема безгранична жажда за наслади той се отказва от всяка наслада. Защото иска да задоволи всички обществени потребности,

* Хораций следователно нищо не разбира от философията на образуването на съкровища, когато казва («Satiren», L. II, Satir 3). «Ако някой купи цитри и ги натрупа наедно, без да се отдаде нито на изучаване на цитра, нито на някоя муза; ако необущар купи калъпи и шила; ако нямащ намерение да търгува купи корабни платна, заслужено навсякъде ще бъде наречен луд и безумен. Различава ли се от тях този, който трупа пари и злато, не знаейки да се възползва от събраните и страхувайки се да докосне като че ли светеното?»

Господин *Сениър* разбира работата по-добре: «Парите, изглежда, са единственото нещо, към което желанието е общо, и това е така, защото парите са *абстрактно богатство* и защото хората, притежавайки го, могат да задоволят всичките си нужди, каквито и да са те.» («Principes fondamentaux de l'éc. pol.», traduit par le Comte Jean Arrivabene, Paris, 1836, p. 221.) Или *Щорх*: «Тъй като парите представляват всички други богатства, достатъчно е те да бъдат натрупани, за да си достави човек всички видове богатства, които съществуват в света.» (L. c., t. II, p. 135.)

той едва задоволява естествените си нужди. Като задържа богатството в неговата метална телесност, той го дестилира в чиста мозъчна измислица. Всъщност натрупването на парите заради самите пари е варварската форма на производството заради самото производство, т. е. развитието на производителните сили на обществения труд извън границите на обичайните потребности. Колкото по-неразвито е стоковото производство, толкова по-важно е първото обособяване на разменната стойност като пари, образуването на съкровище, което поради това играе голяма роля при древните народи — в Азия и до днес — и при съвременните земеделски народи, където разменната стойност още не е обхванала всички производствени отношения. Ние ще пристъпим към разглеждането на специфично икономическата функция на образуването на съкровища в самото метално обръщение, но преди това ще споменем за друга една форма на образуване на съкровища.

Съвсем независимо от естетическите си качества сребърните и златните стоки — доколкото материалът, от който са направени, е паричен материал — могат да бъдат превърнати в пари, както и златните пари или златните кюлчета могат да бъдат превърнати в такива стоки. Тъй като златото и среброто са материалът на абстрактното богатство, най-голямото излагане на показ на богатството се състои в тяхното използване като конкретни потребителни стойности и ако на известни степени на производството стокопритежателят скрива своето съкровище, навсякъде, където няма опасност, нещо го тика да се яви пред другите стокопритежатели като *rich home**. Той позлатява себе си и къщата си**. В Азия, особено в Индия, където образуването на съкровища не се явява, както в буржоазната икономика, като подчинена функция на механизма на общото производство, а богатството в тази си форма се задържа като крайна цел, златните и

* Богат човек. *Ред.*

** До каква степен вътрешният човек на стоковия индивид остава непроменен дори и там, където се е цивилизовал и развил в капиталист, показва например лондонският представител на една международна банкерска къща, който закачил една сложена под стъкло в рамка банкнота от 100 000 ф. ст. като подобаващ герб на своята фамилия. Духовитата тук се състои в това, че банкнотата гледа отвисоко и подигравателно на обръщението.

сребърните стоки са всъщност само естетическа форма на съкровищата. В средновековна Англия златните и сребърните стоки били считани по закон само като форма на съкровището, тъй като стойността им не се увеличавала много от прибавения към тях груб труд. Тяхното предназначение било да бъдат отново хвърлени в обръщение и затова тяхната проба била също тъй предписана, както и пробата на самите монети. Растящата употреба на златото и среброто като луксозни предмети заедно с нарастването на богатството е толкова просто нещо, че било напълно ясно за древните учени,* докато съвременните икономисти са установили погрешното положение, че употребата на сребърни и златни стоки не нараства пропорционално на увеличаването на богатството, а само пропорционално на спадането на стойността на благородните метали. Затова техните иначе точни данни за употребата на калифорнийското и австралийското злато показват винаги празнота, защото увеличената консумация на златото като суров материал в тяхната представа не е оправдана чрез съответното спадане на неговата стойност. От 1810 до 1830 г. средното годишно производство на благородните метали е спаднало на по-малко от половината вследствие на войната на американските колонии срещу Испания²⁹ и на предизвиканото от революциите прекъсване на работата в мините. Намалването на монетите, циркулиращи в Европа, е било през 1829 г. почти $\frac{1}{8}$ в сравнение с 1809 г. Обаче при все че количеството на производството на благородни метали беше спаднало, а производствените разходи — доколкото те изобщо бяха изменени — се бяха повишили, консумацията им като луксозни предмети се беше увеличила извънредно много, в Англия още през време на войната, а на континента след Парижкия мир. Тя се увеличи заедно с нарастването на всеобщото богатство.** Като всеобщ закон може да се установи, че превръщането на златните и сребърните пари в луксозни предмети преобладава в мирно време, а тяхното обратно превръщане в кюлчета или монети — в бурни времена.*** Колко значително е съотноше-

* Вж. цитираното по-долу място от Ксенофонт.

** *Jacob*, l. c., t. II, ch. 25 et 26.

*** «Във време на големи вълнения и опасности, особено във времена на вътрешни въстания или на нашествия, хората бързо

нието на златното и сребърното съкровище, съществуващо във формата на луксозни стоки, спрямо благородния метал, служещ като пари, може да се види от това, че през 1829 г. съотношението в Англия е било според Джейкъб 2:1, а в цяла Европа и Америка е имало $\frac{1}{4}$ повече благородни метали в луксозни предмети, отколкото в пари.

Видяхме, че паричното обръщение е само проява на метаморфозата на стоките, или на смяната на формите, в които се извършва общественият обмен на веществата. Поради това с изменението на сбора от цените на циркулиращите стоки или на обема на техните едновременни метаморфози, от една страна, и в зависимост от дадената във всеки случай скорост на смяната на техните форми, от друга, цялото количество на циркулиращите пари трябва постоянно да се разширява или свива, което е възможно само при условие че цялото количество на намиращите се в една страна пари непрекъснато стои в променливо съотношение спрямо количеството на парите, намиращи се в обръщението. Образуването на съкровища изпълнява това условие. Ако цените спадат или ако скоростта на обръщението се увеличава, съкровищните резервоари поглъщат отстранената от обръщението част от парите; ако цените се повишават или скоростта на обръщението се намалява, съкровищата се размразяват и се вливат отчасти обратно в обръщението. Замръзването на циркулиращите пари в съкровища и вливането на съкровищата обратно в обръщението е движение, което постоянно се връща в обратна посока, при което преобладаването на едното или другото направление се определя изключително от колебанията на стоковото обръщение. Тъй че съкровищата се явяват като приливни и отливни канали на циркулиращите пари, така че като монети циркулира винаги само онова количество пари, което е обусловено от непосредствените нужди на самото обръщение. Ако обемът на цялото обръщение внезапно се разшири и текущото единство на продажбите и покупките вземе превес, но така, че цялата сума на цените, които трябва да бъдат реализирани, да нараства по-бързо от скоростта на паричното обръщение, съкровищата видимо се изпразват;

превърщат златните и сребърните предмети в пари; в периоди на спокойствие и просперитет хората превръщат парите в прибори и украшения» (I. с., т. II, р. 357).

шом в цялото движение настъпи необикновен застой или пък отделянето на продажбите от покупките се затвърди, средството за обръщение замръзва в забележителни размери във вид на пари, а съкровищните резервоари се изпълват далеч над тяхното средно ниво. В страните с чисто метално обръщение или на неразвита степен на производството съкровищата са безкрайно много разпокъсани и разпръснати по цялата територия на страната, докато в буржоазно развитите страни те са концентрирани в банковите резервоари. Съкровището не бива да бъде смесвано с монетния резерв, който сам образува съставна част от цялото количество на намиращите се постоянно в обръщение пари, докато активното съотношение между съкровищата и средствата за обръщение предпоставя намаляването или увеличаването на въпросното цяло количество. Както видяхме, златните и сребърните стоки също така образуват както отведен канал за благородните метали, така и латентен източник за техния приток. В обикновено време за икономиката на металното обръщение е важна само тяхната първа функция.*

* *Ксенофонт* разглежда парите в специфичната им определе-ност по форма като пари и съкровище в следния пасаж: «В този единствен занаят от всички, които познавам, никой от заетите в него не предизвиква завист у другите. . . защото колкото по-богата е сребърната мина и колкото повече сребро се добива в нея, толкова повече хора тя привлича към себе си. Щом се придобият толкова прибори и съдове, колкото са необходими за домакинството, няма да се купуват много повече; но никой няма толкова сребро, че да не желае да има повече, а ако у някого то е в изобилие, той заравя в земята излишното и се радва на него не по-малко, отколкото ако го използваше. Когато градувете процъфтяват, гражданите се нуждаят особено много от сребро: мъжете искат да си купят красиво оръжие, добри коне, великолепен дом и мебелировка; жените желаят накити и златни украшения; ако градувете страдат от слаба реколта или война, тогава поради неплодородността на земята парите са необходими за придобиване на продоволствие или за наемане на спомагателни войски.» (*Xenophon. «De Vectig.»* с. IV.) *Аристотел* в гл. 9, кн. I на «*Republik*» разглежда двете движения на обръщението *С—С* и *П—С—П* в тяхната взаимна противоположност под наименованията «икономика» и «хрематистика». Гръцките трагичи, особено Еврипид, противопоставят двете форми като *δίκη* [право] и *χέρσος* [корист].

б) П л а т е ж н о с р е д с т в о

Двете форми, в които парите досега се различаваха от средството за обръщение, бяха формата на *суспендираната монета* и формата на *съкровището*. Първата форма отразяваше в преходното превръщане на монетата в пари обстоятелството, че вторият член от $S-P-S$, покупката $P-S$, трябва в рамките на определена сфера на обръщението да се разпокъса в редица последователни покупки. Обаче образуването на съкровища почиваше просто върху изолирането на акта $S-P$, който не продължаваше да се развива в $P-S$, или беше само самостоятелно развитие на първата метаморфоза на стоката, парите, развити като отчужденото битие на всички стоки, в противоположност на средството за обръщение като битие на стоката в нейната постоянно отчуждаваща се форма. Монетният резерв и съкровището бяха само пари като не-средства за обръщение, но не-средства за обръщение само защото не циркулираха. В определениято, в което ние сега разглеждаме парите, те циркулират или влизат в обръщението, но не във функцията на средство за обръщение. Като средство за обръщение парите бяха винаги покупателно средство, сега те действуват като непокупателно средство.

Щом парите чрез образуването на съкровища са развити като битие на абстрактното обществено богатство и като материален представител на вещественото богатство, те получават в тази си определеност като пари своеобразни функции в процеса на обръщението. Ако парите циркулират като просто средство за обръщение и затова като покупателно средство, предпоставено е, че стока и пари си противостоят едновременно, че една и съща величина на стойността е два пъти налице — на единия полюс като стока в ръцете на продавача, на другия полюс като пари в ръцете на купувача. Това едновременно съществуване на двата еквивалента на противоположни полюси и едновременната смяна на техните места, или тяхното взаимно отчуждаване, има за предпоставка от своя страна, че продавачът и купувачът се отнасят един към друг само като притежатели на налични еквиваленти. Но процесът на метаморфозата на стоките, който създава различните определености на парите по форма, метаморфозира и стокопритежателите, или променя общест-

вените роли, в които те се явяват един спрямо друг. В процеса на стоквата метаморфоза пазителят на стоката променя кожата си толкова пъти, колкото промени извършва стоката или колкото пъти парите се появяват в нови форми. Така първоначално стокопритежателите стояха един срещу друг само като стокопритежатели, след това единият стана продавач, а другият купувач, след това всеки подред — купувач и продавач, след това — натрупвачи на съкровища и станаха най-сетне богати хора. По този начин стокопритежателите не излизат от процеса на обръщението такива, каквито са влезли в него. Всъщност различните определености по форма, които парите получават в процеса на обръщението, са само кристализирана смяна на формите на самите стоки, която от своя страна е само предметен израз на изменящите се обществени отношения, в които стокопритежателите извършват своя обмен на веществата. В процеса на обръщението възникват нови разменни отношения и стокопритежателите като носители на тези променени отношения получават нови икономически роли. Също както в рамките на вътрешното обръщение парите се идеализират и простата хартия като представител на златото изпълнява функцията на парите, така и същият този процес придава на купувача или продавача, който влиза в него само като представител на парите или на стоката, т. е. представлява бъдещи пари или бъдеща стока, значението на действителен продавач или купувач.

Всички определености по форма, в които златото се развива като пари, са само разгръщане на включените в метаморфозата на стоките определения, които обаче в простото парично обръщение, в появата на парите като монети, или в движението $C-P-C$ като процесообразно единство не са били отделени в самостоятелен образ или пък са се явили само като възможности, както например прекъсването на стоквата метаморфоза. Видяхме, че в процеса $C-P$ стоката като действителна потребителна стойност и идеална разменна стойност се отнасяше към парите като към действителна разменна стойност и само идеална потребителна стойност. Отчуждавайки стоката като потребителна стойност, продавачът реализираше нейната собствена разменна стойност и потребителната стойност на парите. Обратно, отчуждавайки парите като разменна стойност, купувачът реализираше тяхната пот-

ребителна стойност и цената на стоката. Съответно на това стана смяна на местата на стоката и парите. Живият процес на тази двустранна полярна противоположност сега пак се разкъсва при своето осъществяване. Продавачът действително отчуждава стоката, но реализира цената ѝ отначало пак само идеално. Той е продал стоката по нейната цена, която обаче се реализира едва в по-далечен определен срок. Купувачът купува като представител на бъдещи пари, докато продавачът продава като притежател на настояща стока. От страна на продавача стоката като потребителна стойност се отчуждава действително, без да бъде действително реализирана като цена; от страна на купувача парите се реализират действително в потребителната стойност на стоката, без да бъдат действително отчуждени като разменна стойност. Вместо стойностния знак, както беше преди, сега самият купувач символично представлява парите. Но както по-рано всеобщата символика на стойностния знак пораждаше гаранцията и принудителния курс на държавата, така сега личната символика на купувача поражда между стокопритежателите частни договори, чието изпълнение може да бъде наложено с помощта на закона.

Обратно, в процеса $P-C$ парите могат да бъдат отчуждени като действително покупателно средство и по този начин цената на стоката може да бъде реализирана, преди да бъде реализирана потребителната стойност на парите или да бъде отчуждена стоката. Това става например във всекидневната форма на предплащането или във формата, в която английското правителство купува опиума от районите в Индия, или в която живеещите в Русия чуждестранни търговци закупуват голяма част от руските земеделски произведения. Обаче парите действуват така само в познатата вече форма на покупателно средство и затова не получават никаква нова определеност по форма.* Ето защо ние не се спираме на последния случай, но отбелязваме с оглед на видоизменения образ, в който тук се явяват двата процеса $P-C$ и $C-P$, че само мислената разлика между покупка и продажба, тъй както тя се явява непосредствено в обръщението,

* Разбира се, има авансиран капитал и във форма на пари и авансираните пари могат да бъдат авансиран капитал, обаче тази гледна точка не спада към хоризонта на простото обръщение.

сега става действителна разлика, тъй като в едната форма е налице само стоката, в другата — само парите, а в двете — само крайният член, от който изхожда инициативата. При това двете форми имат това общо, че в двете единният еквивалент съществува само в общата воля на купувача и продавача, воля, която обвързва двамата и получава определени законни форми.

Продавачът и купувачът стават кредитор и длъжник. Ако стокоприитежателят като пазител на съкровището по-скоро беше комична фигура, сега той става страшен, тъй като смята не самия себе си, а своя ближен за битие на дадена парична сума и прави не от себе си, а от него мъченик на разменната стойност. От вярващ той става човек, който дава на вяра, от религията той попада в юриспруденцията.

«I stay here on my bond!»*

Следователно в променената форма *C—П*, в която стоката е налице, а парите са само представени, парите функционират най-напред като мярка на стойностите. Ние оценяваме разменната стойност на стоката в пари като нейна мярка, обаче цената като договорно измерена разменна стойност съществува не само в главата на продавача, а същевременно и като мярка на задължението на купувача. На второ място тук парите функционират като покупателно средство, макар че само хвърлят пред себе си сянката на своето бъдещо битие. А те именно изтеглят стоката от нейното място, от ръцете на продавача в ръцете на купувача. Щом настъпи срокът за изпълнение на договора, парите влизат в обръщението, защото сменят мястото си и преминават от ръцете на бившия купувач в ръцете на бившия продавач. Но те не влизат в обръщението като средство за обръщение, или като покупателно средство. Като такова те вече функционираха, преди да са налице, а се появяват, след като са престанали да функционират като такова. Напротив, те влизат в обръщението като единствен адекватен еквивалент на стоката, като абсолютно битие на разменната стойност, като последна дума на разменния процес, накратко — като пари, и то като пари в определената функция на *всеобщо платежно средство*. В тази функция на платежно сред-

* «Аз настоявам на моята полица!» (Шекспир. «Венецианският търговец»). Ред.

ство парите се явяват като абсолютна стока, но вътре в самото обръщение, а не като съкровище вън от нея. Разликата между покупателното средство и платежното средство се проявява твърде неприятно в епохите на търговски кризи.*

Първоначално превръщането на продукта в пари се явява в обръщението само като индивидуална необходимост за стокоприателя, доколкото неговият продукт не е за него потребителна стойност, а трябва да стане такава едва чрез отчуждаването му. Но за да плати на договорния срок, той трябва преди това да е продал-стока. Ето защо съвсем независимо от неговите индивидуални потребности за него продажбата се е превърнала в обществена необходимост вследствие на движението на процеса на обръщението. Като бивш купувач на дадена стока той по принуда става продавач на друга стока, за да получи парите не като покупателно средство, а като платежно средство, като абсолютна форма на разменната стойност. Превръщането на стоката в пари като заключителен акт, или първата метаморфоза на стоката като самоцел, което при образуването на съкровища изглеждаше като каприз на стокоприателя, сега е станало икономическа функция. Мотивът и съдържанието на онази продажба, която човек прави, за да плаща, е съдържание на процеса на обръщение, възникващо от самата негова форма.

В тази форма на продажбата стоката сменя мястото си, циркулира, отсрочвайки първата си метаморфоза, превръщането си в пари. А на страната на купувача протича втората метаморфоза, т. е. става превръщане на парите обратно в стока, преди да е станала първата метаморфоза, т. е. преди стоката да е била превърната в пари. Така че тук първата метаморфоза се явява по време след втората. И с това парите — образът на стоката в нейната първа метаморфоза — получават нова определеност по форма. Парите, или самостоятелното развитие на разменната стойност, не са вече посредническа форма на стокото обръщение, а неин приключващ резултат.

Не е необходимо да се доказва подробно, че подобни продажби със срок, в които двата полюса на продажбата

* Разликата между покупателно средство и платежно средство е подчертана у Лутер. [Бележка в личния екземпляр I.]

съществуват разделени във времето, възникват стихийно от простото стоково обръщение. Най-напред развитието на обръщението довежда до това, че се повтаря редуващото се явяване на едни и същи стокопритежатели едни спрямо други като продавачи и купувачи. Това повтарящо се явление не остава само случайно, а се поръчва например стока за дадена бъдеща дата, на която стоката трябва да бъде доставена и платена. В този случай продажбата е извършена идеално, т. е. юридически, без телесната поява на стоката и парите. Двете форми на парите като средство за обръщение и като платежно средство тук още съвпадат, тъй като, от една страна, стоката и парите едновременно сменят местата си, а, от друга, парите не купуват стоката, а реализират цената на порано продадената стока. Освен това природата на редица потребителни стойности е такава, четяхното действително отчуждаване става не чрез фактическо предаване на стоката, а само чрез нейното предоставяне за определено време. Например, ако използването на една къща бъде продадено за един месец, потребителната стойност на къщата е напълно доставена едва след изтичането на месеца, макар че тя още в началото на месеца преминава в други ръце. Тъй като тук фактическото предаване на потребителната стойност не съвпада по време с нейното действително отчуждаване, реализирането на нейната цена става също така по-късно в сравнение със смяната на нейното място. Но най-после разликата в продължителността или времето на производството на различните стоки става причина единият да се прояви като продавач, докато другият още не може да се прояви като купувач и по този начин при честото повторение на покупки и продажби между едни и същи стокопритежатели двата момента на продажбата се раздалечават съобразно с производствените условия на техните стоки. Така между стокопритежателите се създава отношение на кредитори и длъжници, което наистина образува стихийно възникналата основа на кредитната система, но може да бъде напълно развито, преди да съществува последната. Впрочем ясно е, че заедно с развитието на кредитното дело, т. е. на буржоазното производство изобщо, функцията на парите като платежно средство ще се разширява за сметка на тяхната функция като покупателно средство, а още повече като елемент за образуване на съкровища. В Ан-

глия например парите като монета са прогонени почти изключително в сферата на търговията на дребно и дребната търговия между производители и консуматори, докато в качеството си на платежно средство те господствуват в сферата на едрите търговски сделки.*

Като всеобщо платежно средство парите стават *всеобща стока* на контрактите — отначало само в сферата на стоковото обръщение.** Обаче заедно с тяхното развитие в тази функция всички други форми на платежи се свеждат постепенно до парични платежи. Степента на развитието на парите като изключително платежно средство показва степента, в която разменната стойност е завладяла производството в неговата дълбочина и широчина.***

* Въпреки своята доктринерска мания към дефиниции господин Маклеод дотолкова не разбира най-елементарните икономически отношения, че извежда изобщо произхода на парите от тяхната най-развита форма, от формата им на платежно средство. Той казва между другото: Тъй като хората не винаги се нуждаят едновременно от своите взаимни услуги и не в еднакъв размер на стойността, «остава неизравнена известна разлика, или известно количество услуги, които се дължат от първия на втория — дълг». Ищецът на този дълг се нуждае от услугите на трето лице, което не се нуждае непосредствено от неговите услуги, и «прехвърля на това трето лице дълга, който има към него първият. Документът за този дълг преминава по този начин от ръце в ръце — обръщение. Ако някое лице получи запис за дълг, изразен в метални пари, то може да се разпорежда с услугите не само на първоначалния длъжник, но и на цялото индустриално общество.» *Macleod. «Theory and Practice of Banking etc.» London, 1855, v. I, ch. 1.*

** В цитираното произведение, с. 3, *Бейли* казва: «Парите са всеобщата стока на контрактите, или тази, в която се включват повечето имуществени сделки, подлежащи на изпълнение в бъдеще.»

*** В цитираното произведение, с. 221, *Сениър* казва: «Тъй като стойността на всички неща се изменя за определено време, за платежно средство се взема такава вещ, чиято стойност най-малко се изменя, която най-дълго време запазва дадена средна покупателна способност. По този начин парите стават изразители или представители на стойностите.» Обратно. Тъй като златото, среброто и пр. са станали пари, т. е. форма на обособената разменна стойност, те стават всеобщо платежно средство. Колебанията във величината на стойността на парите се разкриват тогава, когато се появи споменатият от г-н Сениър интерес към трайността на величината на паричната стойност, т. е. в периоди, когато парите по силата на обстоятелствата се налагат като всеобщо платежно средство. Такъв период в Англия е била епохата на Елизабет и по нейно време лорд Бърлей и сър Томас Смит с оглед на видимото обезценяване на благородните метали прокарвали едно постано-

Масата на циркулиращите като платежно средство пари е определена преди всичко от цялата сума на платежите, т. е. от сбора на цените на отчуждените стоки, а не от подлежащите на отчуждаване, както е при простото парично обръщение. Обаче определената по този начин сума е подложена на двояко изменение: първо, от бързината, с която една и съща монета повтаря една и съща функция или с която масата на платежите се представя като верижен процес от платежи. *А* плаща на *Б*, след което *Б* плаща на *В* и т. н. Бързината, с която една и съща монета повтаря функцията си като платежно средство, зависи, от една страна, от преплитането на отношенията на кредитори и длъжници между стокопритежателите, така че един и същ стокопритежател, който е кредитор по отношение на единия, е длъжник по отношение на другия и т. н., от друга страна, от времето, което разделя сроковете на различните платежи. Тази верига от платежи, или от по-късни първи метаморфози на стоките, е качествено различна от веригата на метаморфозите, която се представя в обръщението на парите като средство за обръщение. Последната верига от метаморфози не само се проявява в хронологична последователност, но и тепърва възниква в нея. Стоката става пари, после пак стока и по този начин дава възможност на друга стока да стане пари и т. н. или продавачът става купувач, благодарение на което някой друг стокопритежател става продавач. Тази взаимна връзка възниква случайно в самия процес на стоквата размяна. Обаче в това, че парите, с които *А* е заплатил на *Б*, се плащат от *Б* на *В*, от *В* на *Г* и т. н., и то в бързо следващи един след друг периоди — в тази външна взаимна връзка се разкрива само една вече съществуваща обществена взаимна връзка. Едни и същи пари преминават през различни ръце не защото се явяват като платежно средство, а са в обръщение като платежно средство, защото различни стокопритежатели вече са си стиснали ръцете. Така че скоростта на обръщението на парите като платежно средство показва много по-дълбоко въвличане на индивидите в процеса на обръщението, отколкото скоростта на обръщението на па-

вление на парламента, което задължавало Оксфордския и Кембриджкия университет да условят една трета от техните поземлени ренти да се заплащат в пшеница и малц.

рите като монети, или като покупателно средство.

Сумата от цените на едновременните и затова извършващи се пространствено една от друга покупки и продажби образува границата за заместването на монетната маса със скоростта на нейното обръщение. Тази граница отпада за парите, функциониращи като платежно средство. Ако платежите, които трябва да се извършат едновременно, се съсредоточат на едно място, което най-напред става естествено само в големите възлови пунктове на стоковото обръщение, то платежите като отрицателни и положителни величини се изравняват взаимно, тъй като *A*, който има да плаща на *B*, има в същото време да получава платеж от *B* и т. н. Затова паричната сума, необходима като платежно средство, ще бъде определена не от сбора на цените на платежите, подлежащи едновременно на реализиране, а от по-голямата или по-малката концентрация на същите и от големината на разликата, която остава след взаимното изравняване на платежите като отрицателни и положителни величини. Специални институции за тези изравнявания възникват без каквото и да било развитие на кредитното дело, както например в древния Рим. Обаче тук не е мястото нито за тяхното разглеждане, нито за разглеждането на общите платежни срокове, които навсякъде се установяват в определени обществени среди. Тук трябва да отбележим само, че специфичното влияние, което тези срокове упражняват върху периодичните колебания в количеството на циркулиращите пари, е научно изследвано едва в най-ново време.

Доколкото платежите се изравняват взаимно като положителни и отрицателни величини, няма никаква намеса на действителни пари. Тук те се развиват само в своята форма като мярка на стойностите, от една страна, в цената на стоката, от друга — във величината на взаимните задължения. Следователно разменната стойност освен мисленото си битие не получава тук никакво самостоятелно битие, нито дори битието на стойностен знак, или, с други думи, парите стават само идеални пари за смятане. Така че функцията на парите като платежно средство включва противоречието, че, от една страна, доколкото платежите взаимно се изравняват, първите действуват само идеално като мярка, а, от друга страна, до-

колкото трябва действително да се извърши платежът, влизат в обръщението не като изчезващо средство за обръщение, а като устойчиво битие на всеобщия еквивалент, като абсолютна стока, с една дума — като пари. Ето защо там, където се е развила веригата на платежите и една изкуствена система за тяхното уравниване, парите в случай на сътресения, които насилствено прекъсват течението на платежите и нарушават механизма на тяхното изравняване, се превръщат внезапно от своя газообразен, изтъкан от мозъка образ като мярка на стойностите в сухи пари, или платежно средство. И така при условията на развито буржоазно производство — при което стокопритежателят отдавна е станал капиталист, познава своя Адам Смит и високомерно се надсмива над суеверието, че само златото и среброто били пари или че изобщо парите, за разлика от другите стоки, били самата абсолютна стока — парите неочаквано пак се появяват не като посредник на обръщението, а като единствена адекватна форма на разменната стойност, като единственото богатство, точно тъй, както ги схваща натрупвачът на съкровище. Парите се разкриват като такова изключително битие на богатството в това, че цялото веществено богатство загубва отчасти и изцяло стойността си не само в представите ни — както например при монетарната система, — а действително. Това е особеният момент на кризи на световния пазар, който се нарича парична криза. *Summum bonum*^{*}, което в такива моменти всички искат като единственото богатство, са парите, сухите пари, а сравнени с тях, всички други стоки, именно защото са потребителни стойности, изглеждат безполезни, дреболии, играчки, или, както казва нашият д-р Мартин Лутер, само украшения и лакомства. Това внезапно превръщане на кредитната система в монетарна система прибавя към практическата паника теоретичен ужас и агентите на обръщението изтръпват пред непрогледната тайна на своите собствени отношения.^{**}

* Висшето благо. *Ред.*

** Боагилбер, който би желал да възпрепятствува буржоазните производствени отношения да се опълчат против самите буржоа, предпочита да разглежда ония форми на парите, в които те се явяват само мислено или само изчезващо. Така беше по-рано със средството за обръщение. Така е с платежното средство. Онова, което той пак не вижда, е непосредственото превръщане на мисле-

Платежите от своя страна се нуждаят от резервен фонд, от натрупване на пари като платежно средство. Образуването на такива резервни фондове не се явява вече, както беше при образуването на съкровища, дейност, външна за самото обръщение, нито пък, както при монетния резерв, просто технически застой на монетите, а парите трябва постепенно да бъдат събирани, за да бъдат налице на определени бъдещи дати за плащания. Така че, докато образуването на съкровища в оная абстрактна форма, в която това се смята за обогатяване, се намалява заедно с развитието на буржоазното производство, онова образуване на съкровища, което е непосредствено необходимо за разменния процес, нараства, или по-точно част от съкровищата, които изобщо се образуват в сферата на стоковото обръщение, се абсорбира като резервен фонд от платежни средства. Колкото по-развито е буржоазното производство, толкова повече тия резервни фондове се ограничават до необходимия минимум. В своето съчинение за намалението на лихвения процент* Лок дава интересни данни относно големината на тези резервни фондове по негово време. От тях се вижда каква значителна част от парите, намиращи се изобщо в обръщение, са поглъщали резервоарите за платежни средства в Англия тъкмо в епохата, когато започнало да се развива банковото дело.

Законът за количеството на циркулиращите пари, така както той следваше от разглеждането на простото парично обръщение, съществено се видоизменя чрез обръщението на платежното средство. При дадена скорост на обръщението на парите — било като средство за обръщение, било като платежно средство — цялата сума на циркулиращите в даден период от време пари ще бъде определена от цялата сума на подлежащите на реализиране стокови цени [плюс] цялата сума на насрочените през този период платежи минус платежите, унищожени

ната форма на парите в тяхната външна действителност, че сухите пари се съдържат вече латентно в само мислената мярка на стойностите. Обстоятелството, казва той, че парите са само форма на самите стоки, се вижда в търговията на едро, където размяната става без интервенцията на парите, след като «*les marchandises sont appréciées*» [стоките са оценени]. «*Le détail de la France*», I. с., p. 210.

* *Locke. L. с., p. 17, 18.*

чрез взаимно погасяване. Общият закон, според който масата на парите в обръщение зависи от цените на стоките, не се засяга от това ни най-малко, защото самата сума на платежите е определена от договорно установените цени. Обаче убедително проличава, че дори ако приемем скоростта на обръщението и икономиката на платежите за неизменни, сумата на цените на стоките маси, циркулиращи в даден период, например в един ден, по никой начин не се покрива с масата на парите, циркулиращи през същия ден, защото циркулират маса стоки, чиито цени ще бъдат реализирани по-късно в пари, и циркулират маса пари, които съответствуват на стоки, излезли отдавна от обръщението. Самата тази последна маса ще зависи от това, колко е голяма сумата от стойността на платежите, чийто падеж е в същия ден, макар да са контракувани през съвсем различни периоди.

Ние видяхме, че изменението в стойността на златото и среброто не засяга техните функции като мярка на стойностите или като пари за смятане. Обаче това изменение става решаващо важно за парите като съкровище, защото заедно с повишаването или спадането на стойността на златото и среброто се повишава или спада и величината на стойността на златното или сребърното съкровище. То е още по-важно за парите като платежно средство. Плащането става по-късно от продажбата на стоката, или парите действуват в два различни момента в две различни функции, първо, като мярка на стойностите, а след това като платежно средство, съответстващо на това измерване. Ако междувременно се измени стойността на благородните метали или необходимото за тяхното производство работно време, същото количество злато или сребро ще има, когато се яви като платежно средство, по-голяма или по-малка стойност, отколкото по времето, когато е служело за мярка на стойностите или когато е бил сключен договорът. Функцията на една отделна стока, например златото или среброто, като пари или като обособена разменна стойност, се сблъсква тук с нейната природа на отделна стока, чиято величина на стойността зависи от изменението на производствените ѝ разходи. Голямата социална революция, предизвикана от спадането на стойността на благородните метали в Европа, е толкова известен факт, колкото и обратната революция, предизвикана в една ранна епоха на древната Римска република от покачва-

нето на стойността на медта, в която били контракувани дълговете на плебеите. Без да разглеждаме по-нататък как колебанията в стойността на благородните метали влияят върху системата на буржоазната икономика, от това вече следва, че спадането на стойността на благородните метали облагодетелствува длъжниците за сметка на кредиторите, а, обратно, покачването на тяхната стойност облагодетелствува кредиторите за сметка на длъжниците.

с) Световни пари

За разлика от монетите златото става пари най-напред, като се оттегли от обръщението като съкровище, после, като влезе в него като нециркуляционно средство, най-после, като пристъпи границите на вътрешното обръщение, за да функционира като всеобщ еквивалент в света на стоките. По този начин златото става *световни пари*.

Както общите мерки за тегло на благородните метали служеха първоначално за мярка на стойностите, така в рамките на световния пазар наименованията за смятане на парите пак се превръщат в съответните наименования за тегло. Така както безформеният суров метал (*aes rude*) беше първоначалната форма на средството за обръщение, а самата монетна форма беше първоначално само официалният знак на теглото, съдържащо се в металните късове, така благородният метал като световна монета захвърля отново формата и гравировката си и се връща обратно към своята безразлична форма на кюлче или, когато в чужбина циркулират национални монети, като руски импернали, мексикански талери или английски соверейни, наименованието им става безразлично и важи само тяхното съдържание. Най-сетне, благородните метали като международни пари отново изпълняват своята първоначална функция на средство за размяна, която, както и самата размяна на стоките, не се е появила в недрата на стихийно възникналата община, а в допирните точки между различните общини. Така че парите като световни пари получават отново своята първа стихийно възникнала форма. Напускайки вътрешното обръщение, те изоставят отново онези отделни форми, които бяха възникнали от развитието на разменния процес в рамките

на онази отделна сфера — своите локални форми, като мащаб на цените, монети, спомагателни монети и стойностни знаци.

Видяхме, че във вътрешното обръщение на дадена страна за мярка на стойностите или като пари за смятане служи само една стока. Но тъй като в една страна тази функция изпълнява златото, а в друга — среброто, на световния пазар важат две мерки на стойността, а парите удвояват съществуването си и във всички други свои функции. Превръщането на стоковите стойности от златни цени в сребърни и обратно се определя всеки път от относителната стойност на двата метала, която се мени постоянно и поради което нейното установяване се явява като постоянен процес. Стокопритежателите от всяка вътрешна сфера на обръщението са принудени да си служат за външното обръщение ту със злато, ту със сребро и да разменят метала, който важи в страната като пари, срещу метала, който тъкмо им трябва в чужбина като пари. Така че всяка нация употребява като световни пари и двата метала, златото и среброто.

В международното стоково обръщение златото и среброто се явяват не като средство за обръщение, а като *всеобщо средство за размяна*. Но всеобщото средство за размяна функционира само в двете развити форми на *покупателно средство* и на *платежно средство*, чието отношение обаче на световния пазар става обратно. В сферата на вътрешното обръщение парите, доколкото бяха монети, представляваха средното звено в процесообразното единство С—П—С, или само изчезващата форма на разменната стойност в непрекъснатата смяна на местата на стоките, действуюаха изключително като покупателно средство. На световния пазар става обратното. Златото и среброто се явяват там като покупателно средство, докато обменът на веществата е само едностранен и затова покупката не съвпада с продажбата. Например пограничната търговия в Кяхта е фактически и по договор³⁰ разменна търговия, в която среброто служи само за мярка на стойността. Войната от 1857—1858 г.³¹ принуди китайците да продават, без да купуват. Тогава среброто внезапно се появи като покупателно средство. С оглед на текста на договора русите преработваха френски петфранкови монети в груби сребърни стоки, които служеха за разменно средство. Среброто функционира непрекъснато като

покупателно средство между Европа и Америка, от една страна, и Азия, от друга, където то се наслоява като съкровища. Освен това благородните метали функционират като международно покупателно средство, когато обичайното равновесие в обмена на веществата между две нации бъде внезапно прекъснато, например, когато лоша реколта принуди едната от тях да купува в по-голям размер от обикновения. Накрая, благородните метали са международно покупателно средство в ръцете на страните, произвеждащи злато и сребро, където те са непосредствен продукт и стока, а не превърната форма на стоката. Колкото повече се развива стокообменът между различните национални сфери на обръщението, толкова повече се развива функцията на световните пари като *платежно средство* за изравняване на международните баланси.

Както вътрешното, така и международното обръщение се нуждаят от постоянно изменящо се количество злато и сребро. Поради това част от натрупаните съкровища служи на всеки народ за резервен фонд на световните пари, който съответно на колебанията в стокообмена ту се изпразва, ту се попълва отново.* Освен отделните движения, при които световните пари се движат насам-натам между националните сфери на обръщение, те имат и едно общо движение, чиито изходни точки лежат в онези производствени източници, откъдето в различни посоки протичат през световния пазар реки от злато и сребро. Тук златото и среброто влизат в световното обръщение като стоки и се разменят като еквиваленти — пропорционално на съдържащото се в тях работно време — срещу стокови еквиваленти, преди да попаднат във вътрешните сфери на обръщението. Поради това те се явяват в тях с дадена величина на стойността. Ето защо всяко спадане или повишаване на техните производствени разходи засяга в същия размер тяхната относителна стойност на световния пазар, която, напротив, е съвсем независима от степента, в която различните национални сфери на обръщението поглъщат злато или сребро. Онези част на реката от метал, която се улавя от всяка отделна сфера на стоковия свят, отива

* «Натрупаните пари се прибавят към сумата, която, за да бъде действително в обръщение за евентуалните потребности на търговията, се отделя и излиза от сферата на самото обръщение.» (Д. Р. Карли, забележка към *Verrf. «Meditazioni sulla Economia Politica*, t. XV, p. 192. у *Кустоги*, I. с.)

отчасти непосредствено във вътрешното парично обръщение, за да замести изтърканите метални монети, отчасти се задържа в различните съкровищни резервоари от монети, платежни средства и световни пари, отчасти се превръща в луксозни предмети, а остатъкът става чисто и просто съкровище. При по-развита степен на буржоазното производство образуването на съкровища се ограничава до онзи минимум, който налагат различните процеси на обръщението за свободното функциониране на нейния механизъм. Съкровище като такова тук става само неизползваното богатство, освен ако то не е мимолетна форма на излишък в баланса на платежите, резултат от прекъснат обмен на веществата и следователно замръзва не на стоката в нейната първа метаморфоза.

Както златото и среброто като пари са според самото понятие за тях всеобща стока, така в световните пари те получават съответната форма на съществуване на универсалната стока. В степента, в която всички продукти се отчуждават срещу тях, те стават превърнат образ на всички стоки и поради това всестранно отчуждаема стока. Като материалзация на всеобщото работно време те са осъществени в оня размер, в който обменът на веществата на реалните видове труд обхваща земната повърхност. Те стават всеобщ еквивалент в онази степен, в която се развиват редицата отделни еквиваленти, които образуват тяхната сфера на размяна. Тъй като в световното обръщение стоките разгръщат универсално своята собствена разменна стойност, техният превърнат в злато и сребро образ се явява като световни пари. Така че докато нациите от стокопритежатели превръщат — чрез своето всестранно производство и чрез всеобщата размяна — златото в адекватни пари, производството и размяната им се явяват само като средство за изтегляне на парите от световния пазар във формата на злато и сребро. Поради това златото и среброто като световни пари са както продукт на всеобщото стоково обръщение, така и средство за разширяване на неговите сфери. Както зад гърба на алхимиците в опитите им да направят злато е израснала химията, така зад гърба на стокопритежателите в надпреварата им за стоката в нейния омагьосан образ избликуват изворите на световната индустрия и търговия. Златото и среброто спомагат за създаването на световния пазар с това, че в понятието си като пари предпоставят неговото съществу-

ване. Че това тяхно магическо въздействие съвсем не е ограничено върху детската възраст на буржоазното общество, а по необходимост израства от превратния вид [Verkehrung], в който на носителите на стоковия свят се явява техният собствен обществен труд, доказва не-обикновеното влияние, което упражнява откриването на нови златоносни земи — в средата на XIX в. — върху световната размяна.

Както парите се развиват в световни пари, така и стокопритежателят се развива в космополит. Космополитичното отношение на хората един към друг е първоначално само тяхното отношение като стокопритежатели. Стоката сама по себе си стои над всяка религиозна, политическа, национална или езикова ограниченост. Нейният всеобщ език е цената, а нейната общност [Gemeinwesen] са парите. Но заедно с развитието на световните пари като противоположност на националните монети се развива и космополитизъм на стокопритежателя като вяра на практическия разум, в противоположност на традиционните религиозни, национални и други предразсъдъци, които спъват обмена на веществата сред човечеството. Когато едно и също злато, което пристига в Англия във формата на американски eagles*, става на суверейн, след три дни се намира в обръщение в Париж като наполеон, след няколко дни се среща във Венеция като дукат, но винаги запазва същата стойност, тогава на стокопритежателя става ясно, че националността «is but the guinea's stamp»**. Възвишената идея, в която за него се разкрива целият свят, е идеята за пазар, за *световния пазар****.

4. *Благородните метали*

Буржоазният производствен процес овладява отначало металната циркулация като готов наследен орган, който наистина постепенно се преобразува, но все пак винаги

* Орли, десетдоларови монети. *Ред.*

** «Е само знакът на гинейта». *Ред.*

*** *Montanari*. «Della Moneta» (1683), I. c., p. 40. «Връзката между всички народи е нещо толкова разпространено по цялото земно кълбо, че почти може да се каже, че светът е станал един единствен град, в който има непрекъснат панаир на всички стоки и където всеки, седейки у дома си, може посредством парите да си набавя и да се наслади на всичко, което произвеждат земята, животните и човешкото трудолюбие. Чудесно изобретение!»

запазва основната си конструкция. Въпросът, защо златото и среброто, а не други стоки служат за материал на парите, излиза извън пределите на буржоазната система. Поради това ние само сумарно обобщаваме най-съществените аспекти.

Тъй като самото всеобщо работно време допуска само количествени разлики, предметът, който трябва да важи като негово специфично въплъщение, трябва да бъде способен да изразява чисто количествени разлики, така че се предполага еднаквост и еднообразие на качеството. Това е първото условие за функционирането на една стока като мярка на стойностите. Ако аз например оценявам всички стоки във волове, кожи, пшеница и т. н., всъщност трябва да ги измервам в мислени средни волове или средни кожи, тъй като има качествена разлика между вол и вол, пшеница и пшеница или кожа и кожа. Напротив, златото и среброто като прости тела са винаги равни на самите себе си и поради това еднакви количества от тях представляват еднакво големи стойности.* Другото условие за стоката, която трябва да служи като всеобщ еквивалент, което произлиза от нейната функция да изразява чисто количествени разлики, е възможността да бъде нарязана на произволни части и отново съединявана, така че парите за смятане да могат да бъдат представени и осезателно. Златото и среброто притежават тези качества в най-висока степен.

Като средство за обръщение златото и среброто имат пред другите стоки това предимство, че тяхното голямо специфично тегло — способността им да представят относително голямо тегло в малък обем — съответствува на икономическото им специфично тегло — на способността им да включват относително много работно време, т. е. голяма разменна стойност в малък обем. По този начин е осигурена лекотата на транспортирането, на прехвърлянето от ръце в ръце или от държава в държава, както и способността им бързо да се появяват и изчезват — накратко, тяхната материална подвижност, това *sine que*

* «Металите имат такава свойственост и особеност, че в тях самите се свеждат всички отношения ведно — тяхното количество, тъй като не са получили от природата друго качество нито във вътрешното си устройство, нито във външната си форма и направа.» (Caliani, l. c., p. 126—127.)

поп* за тази стока, която трябва да служи като регресиум mobile** на процеса на обръщение.

Високата специфична стойност на благородните метали, тяхната трайност, относителна неразрушимост, неокисляемост на въздуха, а специално при златото неговата неразтворимост в киселини, с изключение на царската вода, всички тези естествени свойства правят от благородните метали естествен материал за образуване на съкровища. Затова Петър Мъченика, който изглежда е бил голям любител на шоколада, казва следното за торбите с какао, които били едни от видовете мексикански пари:

«О, щастлива монета, която доставя на човешкия род приятна и полезна палитка и запазва притежателите си свободни от адската язва на алчността, тъй като не може да бъде нито заровена, нито запазена задълго.» («За новия свят»²³.)

Голямото значение на металите изобщо в рамките на непосредствения производствен процес е свързано с функцията им като оръдия за производството. Независимо от редкостта на златото и среброто, тяхната голяма мекота в сравнение с желязото и дори с медта (в закалено състояние, както я употребявали древните народи) ги прави негодни за такова използване и ги лишава до голяма степен от онова свойство, върху което почива потребителната стойност на металите изобщо. Колкото безполезни са те в рамките на непосредствения производствен процес толкова може и без тях като средства за живот, като предмети за потребление. Затова всяко произволно количество от тях може да влезе в обществения процес на обръщението, без да навреди на процесите на непосредственото производство и потребление. Тяхната индивидуална потребителна стойност не влиза в конфликт с икономическата им функция. От друга страна, златото и среброто са не само излишни в отрицателен смисъл, т. е. предмети, от които можем да се лишим, но техните естетични свойства ги правят саморасъл материал за разкош, украшения, блясък и празнични потребности, накратко — положителна форма на изобилието и богатството. Те се явяват, тъй да се каже, като самородна светлина, изкопана от подземния

* Необходимо условие. *Ред.*

** Вечен двигател. *Ред.*

свят, при което среброто отразява всички лъчи на светлината в тяхната първоначална смес, а златото — само най-силния цвят — червения. Но усетът за цвят е най-популярната форма на естетичното чувство изобщо. Етимологическата връзка между наименованията на благородните метали и съотношенията между цветовете в индогерманските езици е доказана от Якоб Грим (вж. неговата «История на немския език»³⁹).

Накрая способността на златото и среброто да бъдат превръщани от формата на монети във формата на кюлче, от формата на кюлче във формата на луксозни артикули и обратно, следователно тяхното предимство пред другите стоки да не бъдат свързани веднъж завинаги с дадени, определени потребителни форми ги прави естествения материал на парите, които трябва постоянно да се превръщат от една определеност по форма в друга.

Природата не произвежда пари, нито банкери, нито камбиален курс. Но тъй като буржоазното производство трябва да кристализира богатството като фетиш във формата на отделна вещ, златото и среброто са неговото съответно възплъщение. Златото и среброто по природата си не са пари, но парите са по природата си злато и сребро. От една страна, сребърният или златният паричен кристал е не само продукт на процеса на обръщение, но и фактически неговият единствен устойчив продукт. От друга страна, златото и среброто са готови природни продукти и са също тъй непосредствено първото, както са и второто, неразделени от никакви различия на формата. Всеобщият продукт на обществения процес, или самият обществен процес като продукт, е особен природен продукт — метал, скрит в недра на земята и изкопаем от нея*.

Ние видяхме, че златото и среброто не отговарят на изискването, което им се поставя като пари — да бъдат стойности с неизменни величини. Все пак те притежават,

* През 760 г. маса бедни хора се изселили, за да промиват речния златоносен пясък южно от Прага, и трима души били в състояние да промият за един ден злато за три марки. Вследствие на това притокът към находищата и броят на извадените от земеделието работни ръце нараснали до толкова, че на другата година страната била сполетяна от глад. (Вж. М. G. Körner. «Abhandlung von dem Alterthum des böhmischen Bergwerks», Schneeberg, 1758 [p. 37 seq.]).

както още Аристотел отбелязва, по-перманентна величина на стойността, отколкото средно другите стоки. Независимо от общия ефект от поскъпването или поевтиняването на благородните метали, колебанията в стойностните съотношения на златото и среброто са особено важни, тъй като и двата метала паралелно служат на световния пазар като материал на парите. Чисто икономическите причини за тези промени в стойността — завоевания и други политически промени, които са оказвали голямо влияние върху стойността на металите в стария свят, действуват само локално и временно — трябва да бъдат сведени до изменението на работното време, необходимо за производството на тези метали. Самото работно време ще зависи от тяхната относителна естествена рядкост, както и от по-големите или по-малки трудности, с които се съпътствува добиването им в чисто метално състояние. Всъщност златото е първият метал, открит от човека. От една страна, самата природа го представя в самородна кристална форма, индивидуализирано, несвързано химически с други тела или, както казвали алхимиците, в девствено състояние; от друга страна, природата сама поема работата на технологията в големите златопромивачници на реките. Така от страна на човека се иска само най-прост труд било за получаване на речното злато, било за злато в наносна почва, докато добиването на сребро има за предпоставка миньорски труд и изобщо сравнително високо развитие на техниката. Ето защо първоначалната стойност на среброто, въпреки неговата по-малка абсолютна рядкост, е по-голяма от тази на златото. Твърдението на Страбон, че при едно арабско племе били давани 10 фунта злато за 1 фунт желязо и 2 фунта злато за 1 фунт сребро, съвсем не изглежда невероятно. Но паралелно с развитието на производителните сили на обществения труд и с поскъпването поради това на продукта на простия труд в сравнение със сложния и паралелно с все по-всестранното разработване на земната кора и на изчерпването на първоначалните повърхностни източници на притока на злато спада стойността на среброто в сравнение с тази на златото. Най-после, на дадена степен в развитието на технологията и на съобщителните средства натежава на везните откриването на нови страни със златни или сребърни залежи. В древна Азия отношението на златото към среброто било 6:1 или 8:1 — послед-

ното отношение съществувало в Китай и Япония чак до началото на 19 в.; 10:1 — съотношението по времето на Ксенофонт — може да бъде взето за средно съотношение през средния период на древността. Експлоатацията на испанските сребърни мини от Картаген, а по-късно и от Рим е имала в древните времена приблизително същия ефект както откриването на американските мини в съвременна Европа. За епохата на Римската империя отношението 15 или 16:1 може да се приема за приблизителна средна цифра, макар че в Рим се среща често по-голямо обезценяване на среброто. Същото движение, започващо с относителното обезценяване на златото и завършващо със спадане на стойността на среброто, се повтаря в следващата епоха, която се простира от средните векове до най-ново време. Подобно на времето на Ксенофонт, средното съотношение през средновековието е 10:1 и се превръща вследствие на откриването на американските мини пак в 16 или 15:1. Откриването на австралийските, калифорнийските и колумбийските златни източници прави вероятно едно ново спадане на стойността на златото*.

* Откритията в Австралия и другаде досега още не са засегнали отношението между стойностите на златото и среброто. Противното твърдение на Мишел Шевалие има толкова стойност, колкото и социализмът на този екс-сексимолист. Нанстина курсовете на среброто на лондонския пазар показват, че средната цена на среброто, изразена в злато, е през 1850—1858 г. почти с 3% по-висока, отколкото през периода 1830—1850 г. Това покачване обаче се обяснява с търсенето на сребро от страна на Азия. През периода от 1852 до 1858 г. цената на среброто в отделни години и месеци се изменя само в зависимост от това търсене, а съвсем не от притока на злато от новооткритите източници. Ето една таблица на цените на среброто на лондонския пазар, изразени в злато:

Цени на среброто за една унция.

Година	Март	Юли	Ноември
1852	61 $\frac{1}{8}$ пенса	60 $\frac{1}{4}$ пенса	61 $\frac{7}{8}$ пенса
1853	61 $\frac{3}{8}$..	61 $\frac{1}{2}$..	61 $\frac{7}{8}$..
1854	61 $\frac{7}{8}$..	61 $\frac{3}{4}$..	61 $\frac{1}{2}$..
1855	60 $\frac{7}{8}$..	61 $\frac{1}{2}$..	60 $\frac{7}{8}$..
1856	60 ..	61 $\frac{1}{4}$..	62 $\frac{1}{8}$..
1857	61 $\frac{3}{8}$..	61 $\frac{5}{8}$..	61 $\frac{1}{2}$..
1858	61 $\frac{5}{4}$..	—	—

С. Теории за средствата за обръщение и за парите

Както през XVI и XVII в. — детския период на съвременното буржоазно общество — всеобщата жажда за злато подтиквала народи и князе към задморски кръстоносни походи за златната грал*, така и първите тълкуватели на съвременния свят — създателите на монетарната система, от която меркантилната система е само вариант — прокламирали златото и среброто, т. е. парите, за единствено богатство. Те правилно формулирали призиванието на буржоазното общество: «да прави пари», т. е. от гледище на простото стоково обръщение, да трупа вечното съкровище, което нито молци ядат, нито ръжда разяжда. На монетарната система не се възразява с това, че един тон желязо с цена 3 ф. ст. е същата стойностна величина, както и 3 ф. ст. злато. Тук не се касае за величината на разменната стойност, а за нейната адекватна форма. Ако монетарната и меркантилната система окачествяват световната търговия и свързаните непосредствено с нея отделни отрасли на националния труд за единствен истински източник на богатство, или пари, трябва да се има предвид, че по-голямата част от националното производство се движело тогава още във феодални форми и служело като непосредствен източник за издръжката на самите производители. Продуктите до голяма степен не се превръщали в стоки, следователно не и в пари, не влизали изобщо във всеобщия обществен обмен на веществата и затова не се явявали като предметяване на всеобщия абстрактен труд и в действителност не образували буржоазно богатство. Пари като цел на обръщението — това е разменната стойност, или абстрактното богатство, а не някакъв веществен елемент на богатството като определяща цел и движещ мотив на производството. Съответно на предшестващата степен на буржоазното производство тези непризнати пророци се придържали към масивната, осезаема и блестяща форма на разменната стойност, към нейната форма на всеобща стока, в противоположност на всички отделни стоки. Същинската буржо-

* «Златото е чудесно нещо! Който го притежава, е господаря всичко, каквото желае. Със злато човек дори може да настани души в рая.» (Колумб в едно писмо от Ямайка през 1503 г.) [Бележка на Маркс в личния му екземпляр I.]

азноикономическа сфера на тогавашната епоха е била сферата на стоковото обръщение. Ето защо те разглеждали целия заплетен процес на буржоазното производство от гледището на тази елементарна сфера и смесвали парите с капитала. Нестихващата борба на съвременните икономисти срещу монетарната и меркантилната система произтича до голяма степен от това, че тази система в брутално-наивна форма издъръква тайната на буржоазното производство — неговата подчиненост на разменната стойност. Рикардо, макар да го използва с погрешна цел, отбелязва някъде, че дори и във времена на глад жито се внася не защото народът гладува, а защото търговецът на жито печели пари. Така че политическата икономия греши в своята критика срещу монетарната и меркантилната система, защото я напада като проста илюзия, само като лъжлива теория, а не разпознава в нея варварската форма на своята собствена основна предпоставка. При това тази система не само получава историческо право, но и пълно право на гражданство в рамките на определени сфери на съвременната икономика. На всички етапи на буржоазния производствен процес, където богатството приема елементарната форма на стока, разменната стойност приема елементарна форма на пари и във всички фази на производствения процес богатството винаги отново се връща за един миг във всеобщата елементарна форма на стока. Дори и в най-развитата буржоазна икономика специфичните функции на златото и среброто като пари, за разлика от тяхната функция като средство за обръщението и в противоположност на всички останали стоки, не се премахват, а само се ограничават, така че монетарната и меркантилната система запазват своето право. Католическият факт, че златото и среброто като непосредствено възплъщение на обществения труд и следователно като битие на абстрактното богатство се противопоставят на оставалите светски стоки, засяга естествено протестантската *point d'honneur** на буржоазната политическа икономия, която от страх пред предразсъдъците на монетарната система загубила, както ще видим при понататъшното изложение, за дълго време способността да преценява явленията на паричната циркулация.

В противоположност на монетарната и меркантилната

* Чест. Ред.

система, които познават парите само в определеността по форма като кристален продукт на обръщението, съвсем правилно е, че класическата политическа икономия ги е схващала най-напред в тяхната текуща форма, като форма на разменната стойност, възникваща и отново изчезваща в процеса на стоквата метаморфоза. Затова, както стокското обръщение се схваща изключително във формата $C - P - C$, а тази форма също тъй се схваща изключително в определеността на процесобразното единство на продажбата и покупката, така и парите се утвърждават в определеността им по форма като средство за обръщение, в противоположност на определеността им по форма като пари. Ако самото средство за обръщение се изолира в неговата функция като монета, то се превръща, както видяхме, в стойностен знак. Но тъй като пред класическата политическа икономия е стояло преди всичко металното обръщение като господстваща форма на обръщението, тя схваща металните пари като монети, а металните монети — като прости стойностни знаци и съответно на закона за обръщението на стойностните знаци се оформя схващането, че цените на стоките зависят от масата на циркулиращите пари, а не обратното — че масата на циркулиращите пари зависи от цените на стоките. Този възглед срещаме повече или по-малко споменат при италианските икономисти от XVII в., ту възприет, ту отречен от Лок, определено развит от «Spectator» (в броя от 19 октомври 1711 г.), от Монпескьо и от Юм. Тъй като Юм е най-значителен представител на тази теория в XVIII в., ние започваме нашия преглед с него.

При определени предпоставки увеличението или намалението било на циркулиращите метални пари, било на циркулиращите стойностни знаци изглежда, че действа *равномерно* върху цените на стоките. Ако спадне или се повиши *стойността* на златото или среброто, в които разменните стойности на стоките са оценени като цени, цените на стоките се повишават или спадат, тъй като мярката на тяхната стойност се е изменила и циркулира повече или по-малко злато и сребро като монети, защото цените са се повишили или спаднали. Обаче видимото явление е изменението на цените заедно с увеличеното или намалено количество на средствата за циркулация при непроменена разменна стойност на стоките. От друга страна, ако количеството на циркулиращите знаци на

стойността се намали или увеличи под или над необходимото им ниво, спадането или покачването на стоковите цени ги свежда принудително до него. И в двата случая еднаквият ефект изглежда предизвикан от една и съща причина и Юм се е придържал към тази привидност.

Всяко научно изследване на отношението между количеството на средствата за обръщение и движението на стоковите цени трябва да приеме стойността на паричния материал за дадена. Юм, напротив, разглежда изключително епохи на революция в мярката на самите благородни метали, следователно революции в мярката на стойностите. Настъпилото след откриването на американските мини повишаване на стоковите цени едновременно с увеличаването на количеството на металните пари образува историческия фон на неговата теория, а полемиката срещу монетарната и меркантилната система служи като неин практически мотив. Разбира се, че притокът на благородни метали може да се увеличи при непроменени разходи за тяхното производство. От друга страна, намалението на тяхната стойност, т. е. на необходимото за тяхното производство работно време, ще се прояви отначало само в увеличението на техния приток. Следователно, казвали по-късно ученици на Юм, намалението на стойността на благородните метали се проявява в растящата маса на средствата за обръщение, а растящата маса на средствата за обръщение — в покачването на стоковите цени. Но в действителност се повишава само цената на експортираните стоки, които се разменят срещу злато и сребро като стока, а не като средство за обръщение. Тъй че цената на тези стоки, които са оценени в злато и сребро с намалена стойност, се повишава спрямо всички останали стоки, чиято разменна стойност продължава да бъде оценявана в злато и сребро според мащаба на техните стари производствени разходи. Тази двойна оценка на разменните стойности на стоките в една и съща страна може да бъде, естествено, само временна и цените, изразени в злато и сребро, трябва да се изравнят в пропорциите, определени от самите разменни стойности, така че накрая разменните стойности на всички стоки да бъдат оценявани съответно с новата стойност на паричния материал. Тук не е мястото за разглеждане нито на този процес, нито пък на начина, по който изобщо разменната стойност на стоките се налага сред колебанията на пазарните цени. Но че в по-слабо

развитите епохи на буржоазното производство това[†] изравняване става съвсем постепенно и заема дълги периоди от време и във всеки случай не върви в крак с увеличението на наличността в обръщение, е доказано убедително в резултат на новите критически изследвания върху движението на стоковите цени през XVI в.* Съвсем неуместни са любимите на Юмовите ученици позовавания върху повишаването на цените в древния Рим вследствие завладяването на Македония, Египет и Мала Азия. Присъщото на древния свят внезапно и насилствено прехвърляне на натрупани парични съкровища от една страна в друга, временното намаление на производствените разходи на благородните метали в определена страна чрез простия процес на грабеж също така не засягат иманентните на паричното обръщение закони, както например безплатното раздаване на египетско и сицилийско жито в Рим не засяга общия закон, който регулира цената на житото. На Юм, както и на всички други автори от XVIII в., липсвал необходимият материал за детайлно наблюдение на паричното обръщение; от една страна, проверена история на стоковите цени, от друга страна, официална и непрекъснатата статистика върху експанзията и контракцията на средствата на циркулация, върху прилива и отлива на благородните метали и т. н. — материал, който изобщо се създава едва при пълното развитие на банковото дело. Юмовата теория за обръщението се резюмира в следните положения: 1. Цените на стоките в една страна се определят от масата на намиращите се в нея пари (реални пари или символични); 2. Парите, циркулиращи в една страна, представляват всички намиращи се в нея стоки. В пропорцията, в която нараства броят на представителите, т. е. на парите, повече или по-малко от репрезентиранията вещь се пада на отделния представител; 3. Ако се увеличи количеството на стоките, цената им спада или стойността на парите се повишава. Ако се увеличи количеството на парите, цената на стоките, обратно, се повишава, а стойността на парите спада.**

* Впрочем Юм признават тази постепенност, макар че тя не отговаря на неговия принцип. Вж. *David Hume. «Essays and treatises on several subjects»*, London, 1777, vol. 1, p. 300.

** Stewart. L. c., t. 1, p. 394—400.

«Скъпотията на нещата», казва Юм, «дължаща се на изобилие от пари, е недостатък на всяка съществуваща търговия, защото позволява на по-бедните страни да конкуррират по-богатите на чуждите пазари. . . . Когато разглеждаме една нация като нещо отделно, наличността на много или малко монети за изчисление или репрезентиране на стоките не може да окаже никакво влияние — нито добро, нито лошо, — също както балансът на един търговец не би се изменил, ако той въведеше в счетоводството си вместо арабската система за смятане, която изисква по-малко цифри, римската, която се нуждае от повече цифри. Подобно на римските цифри по-голямото количество пари е дори негодно и изисква повече труд както за съхранение, така и за транспорт.»^{••}

За да докаже изобщо нещо, Юм би трябвало да посочва, че в дадена цифрова система масата на употребените цифри не зависи от големината на числото, а, обратното, големината на числото зависи от количеството на употребените цифри. Много правилно е, че не е предимство да се оценяват или «изчисляват» стоковите стойности в злато или сребро с понижена стойност, и затова народите, заедно с нарастването на сумата от стойностите на циркулиращите стоки, винаги са намирали за по-удобно да изчисляват в сребро вместо в мед и в злато вместо в сребро. Колкото по-богати ставали, толкова повече те превръщали по-малоценните метали в спомагателни монети, а по-ценните — в пари. От друга страна, Юм забравя, че за изчисляване на стойностите в злато или сребро не е необходимо да е «налице» нито злато, нито сребро. За него парите за смятане съвпадат със средството за обръщение, и двете са монети (coin). От това, че изменението на стойността на мярката на стойностите, или на благородните метали, които функционират като пари за смятане, предизвиква покачване или спадане на стоковите цени, а следователно и на количеството на циркулиращите пари при непроменена скорост на обръщението, Юм заключава, че повишаването или спадането на стоковите цени зависи от количеството на циркулиращите пари. Това, че през XVI и XVII в. не само се увеличило количеството на златото и среброто, но заедно с това се намалили и техните производствени разходи, Юм можел да види от закриването на европейските мини. През XVI и XVII в. стоковите цени в Европа се повишили заедно с

• David Hume. L. c., p. 300.

•• Пак там, с. 303.

масата злато и сребро, внесени от Америка; следователно цените на стоките във всяка страна се определят от масата на намиращото се в нея злато и сребро. Това бил първият «необходим извод» на Юм*. В XVI и XVII в. цените на стоките не се повишавали равномерно с увеличението на благородните метали; изминал повече от половин век, преди да проличи *каквато и да е* промяна в стоковите цени, а дори и след това минало дълго време, преди разменните стойности на стоките да се оценяват общо съобразно със спадналата стойност на златото и среброто, т. е. преди революцията да обхване всички стокови цени. Следователно — заключава Юм, който в пълно противоречие с основните положения на своята философия безкритично превръща едностранчиво наблюдавани факти в общи положения — цената на стоките или стойността на парите не се определя от абсолютната маса на намиращите се в една страна пари, а, обратно, от онова количество злато и сребро, което действително влиза в обръщението, но в края на краищата всичкото злато и сребро, намиращо се в една страна, трябва да бъде погълнато от обръщението като монети.** Ясно е, че ако златото и среброто притежават собствена стойност, за дадена сума от стокови стойности може, независимо от всички други закони на обръщението, да циркулира като еквивалент само определено количество злато и сребро. Тъй че, ако всяко случайно намиращо се в една страна количество злато и сребро — без оглед на сумата на стоковите стойности — трябва да влезе в стокообмена като средство за обръщение, златото и среброто не притежават никаква иманентна стойност и поради това фактически не са действителни стоки. Това е третият «необходим извод» на Юм. Той пуска в процеса на обръщението стоки без цени и злато

* *David Hume. L. c., p. 303.*

** «Очевидно е, че цените зависят не толкова от абсолютното количество на стоките и парите, намиращи се в дадена нация, колкото от количеството на стоките, които са или могат да бъдат изнесени на пазара, и от парите, които циркулират. Ако затворят насечените пари в сандъци, за цените това е все едно, че са унищожени; ако стоките се складират в магазини и складове, действително ще бъде същото. Тъй като в такива случаи парите и стоките никога не се срещат, те не могат да си влияят едни на други. Сумата (на цените) достига в края на краищата *точната пропорция към новото количество монети, което се намира в страната.*» (L. c., p. 303, 307, 308).

и сребро без стойност. Затова той никога не говори за стойност на стоките и стойност на златото, а само за тяхното съответно количество. Още Лок беше казал, че златото и среброто имали само въображаема или условна стойност: първата брутална форма на противопоставяне срещу твърденнето на монетарната система, че само златото и среброто имат истинска стойност. Обстоятелството, че паричното битие на златото и среброто произтича единствено от тяхната функция в обществения разменен процес, се тълкува в смисъл, че те дължат своята* собствена стойност, а следователно и величината на своята стойност, на една обществена функция.** Следователно златото и среброто са неща без стойност, но в процеса на обръщението получават фиктивна величина на стойност *като представители на стоките*. Този процес ги превръща не в пари, а в стойност. Тази тяхна стойност се определя от пропорцията между тяхната собствена маса и масата на стоките, тъй като двете количества трябва да се покрият. Тъй че, докато Юм заставя златото и среброто да влязат в света на стоките като нестоки, той, обратно, щом се явят определени във формата на монети, ги превръща в прости стоки, които чрез проста разменна търговия се обменят срещу други стоки. Ако стоковият свят се състоеше от една-единствена стока, например от 1 милион квартера жито, бихме могли лесно да си представим, че един квартал жито ще се обменя срещу 2 унции злато, ако има 2 милиона унции злато, а срещу 20 унции злато, ако има 20 милиона унции злато, че следователно цената на стоката и стойността на парите се повишават и спадат обратнопропорционално на наличното количество пари.*** Обаче стоковият свят се състои от безкрайно различни потребителни стойности, чиято относителна стойност съвсем не е определена от тяхното относително количество. Тогава как си представя Юм тази размяна между масата на стоките и масата на златото? Той се задоволява с непонятно смътната представа, че всяка стока като кратна част от цялата стокова маса се разменя срещу

* *Своята* е прибавено в личния екземпляр. Нем. ред.

** Вж. Ло и Франклин относно свръхстойността, която златото и среброто получават вследствие на тяхната парична функция. Също и Форбоне. [Бележка на Маркс в личния му екземпляр.]

*** Тази фикция буквално се среща у Монтеско. [Бележка на Маркс в личния му екземпляр.]

съответна кратна част от цялата маса злато. Следователно процесообразното движение на стоките, което произлиза от съдържащата се в тях противоположност между разменната стойност и потребителната стойност, което се проявява в обръщението на парите и кристализира в различните определености по форма на последните, е заличено и на негово място идва въображаемото, механично изравняване между тегловата маса на намиращите се в една страна благородни метали и масата на наличните едновременно стоки.

Сър Джеймс Стюарт започва своето изследване върху монетите и парите с изчерпателна критика на Юм и Монтеско.* Той наистина е първият, който поставя въпроса: определя ли се количеството на намиращите се в обръщение пари от цените на стоките или цените на стоките се определят от количеството на намиращите се в обръщение пари? Макар неговото изложение да е замъглено от фантастичния му възглед за мярката на стойностите, от колебливото изразяване на разменната стойност изобщо и от реминисценции от меркантилната система, той открива съществените определености по форма на парите и общите закони на паричното обръщение, защото не поставя механически на едната страна стоките и на другата парите, а действително извежда различните функции от различните моменти на самата стокова размяна.

«Употребата на пари за вътрешна циркулация може да се регулира в две главни точки: заплащане на това, което някой дължи, и купуване на това, от което някой се нуждае; двете, взети заедно, образуват търсенето на налични пари (ready money demands)... Състоянието на търговията, манифактурата, начинът на живот и обичайните разходи на жителите — всички, взети заедно, регулират и определят размера на търсенето на налични пари, т. е. масата на отчуждаванията. За да бъде осъществено това разнообразие по платежи, необходимо е известно количество пари. Това количество може от своя страна според обстоятелствата да се увеличи или намали, макар количеството на отчуждаванията да остава същото... Във всеки случай циркулацията на дадена страна може да абсорбира само определено количество пари.»**

«Пазарната цена на стоката се определя от сложната операция на търсенето и конкуренцията (demand and competition), които са съвсем независими от намиращото се в дадена страна количество злато и сребро. Но какво става със златото и среброто, което не е нужно като монета? То се натрупва като съкровища или се прера-

* *Steuart. L. c., t. I, p. 394 seq.*

** *James Steuart. L. c., t. II, p. 377—379 passim.*

ботва като материал за луксозни артикули. Ако масата на златото и среброто спадне под нивото, необходимо за циркулацията, тя се замества със символични пари или други спомагателни средства. Ако някой благоприятен камбиален курс донесе в страната излишък от пари и същевременно пресече търсенето им за износ в чужбина, те често пъти попадат в касите, където са така безполезни, като че ли лежат в мините.»^o

Вторият закон, открит от *Стюърт*, е възвръщането на основаното върху кредит обръщение към своя изходен пункт. Накрая той описва влиянията, които разликата на лихвения процент в различните страни оказва върху международния прилив и отлив на благородните метали. Последните две определения отбелязваме тук само за пълнота, защото те не спадат към нашата тема за простото обръщение.** Символичните пари или кредит-

- ^o L. c., p. 379—380 *passim*.

** «Добавъчните монети могат да бъдат заключени или превърнати в сребърни съдове. . . Що се касае до книжните пари, те, щом са изпълнили първата задача да задоволят потребността на този, който ги е взел назаем, ще се върнат при длъжника и ще бъдат реализирани. . . Ето защо, в каквато и пропорция да се увеличи или намали количеството на металните пари в страната, стоките ще се покачват или спадат съобразно с принципите на търсенето и конкуренцията, а последните винаги ще зависят от склонностите на лицата, притежаващи собственост или друг някакъв еквивалент за даване, но никога от количеството на монетите, които те притежават. . . Нека то» (количеството на металните пари в страната) «бъде съвсем незначително, докато в страната има реална собственост от каквато и да е вид и конкуренция за консумиране между тези, които я притежават, цените ще бъдат високи посредством разменната търговия, символичните пари, взаимните плащания и хиляди други изобретения. . . Ако страната има връзки с други нации, трябва да съществува известна пропорция между цените на много видове стоки в страната и другаде и внезапното увеличение или намаление на металните пари, ако приемем, че то само по себе си би могло да предизвика покачване или спадане на цените, би било ограничено в своето действие от външната конкуренция.» *Steuart*. L. c., t. I, p. 400—402. «Във всяка страна паричната циркулация трябва да съответствува на промишлеността на жителите, които произвеждат стоките, постъпващи на пазара. . . Затова, ако количеството на монетите в страната спадне под пропорцията, съответстваща на цените на промишлените изделия, предлагани за продажба, ще се прибегне до изобретения като символични пари, които ще създадат еквивалент за тях. Ако пък металните пари превишат пропорционално размера на промишлеността, те няма да предизвикат повишение на цените, нито ще влязат в циркулацията: те ще бъдат натрупани като съкровища. . . Каквото и да е количеството на парите сред дадена нация в равнение с останалия свят, в циркулация винаги може да остане само такова количество, което

ните пари — Стюърт още не прави разлика между тези две форми на парите — могат да заместят благородните метали като покупателно средство или като платежно средство във вътрешната циркулация, но не и на световния пазар

Поради това книжните пари са парите на обществото (money of the society), докато златото и среброто са парите на света (money of the world).*

Характерна особеност на народите с «историческо» развитие в смисъл на историческата школа на правото³⁴ е, че забравят постоянно своята собствена история. По тази причина, макар че спорният въпрос за отношението на стоковите цени към количеството на средствата за обръщение постоянно е вълнувал парламента през първата половина на този век и предизвикал в Англия хиляди големи и малки памфлети, Стюърт останал «мъртво куче» в още по-голяма степен, отколкото Спиноза изглеждал на Мозес Менделсон през времето на Лесинг. Дори и най-новият историк на «цигренсу»**, Макларен, превръща Адам Смит в автор на Стюъртовата теория, а Рикардо — на Юмовата.*** Докато Рикардо е подобрил теорията на Юм, Адам Смит само регистрира резултатите от изследванията на Стюърт като мъртви факти. Своята шотландска поговорка «Щом спечелиш малко, често става лесно да спечелиш много» Адам Смит е приложил и по

е пропорционално на консумацията на богатите жители и труда на бедните», а тази пропорция не се определя «от количеството на фактически намиращите се в страната пари». (L. c., p. 403—408. Seg.) «Всички нации ще се стараят да отправят своите налични пари, които не са им необходими за тяхната собствена циркулация, в такава страна, където лихвата за парите е висока в сравнение с тяхната собствена страна.» (L. c., t. 2, p. 5) «Най-богатата страна в Европа може да бъде най-бедна откъм циркулиращи метални пари.» (L. c., t. 2, p. 6.) — Вж. полемиката срещу Стюърт у Артър Юнг. [Прибавено в личния екземпляр.]

* *Steuart*. L. c., t. II, p. 370. Лун Блан превръща «money of the society», което не значи нищо друго освен вътрешни национални пари, в социалистически пари, което нящо не значи, и последователно прави от Джон Лоу социалист. (Вж. първия том на неговата История на френската революция.)

** Паричното обръщение. *Ред.*

*** *Maclaren*. L. c., p. 43 seq. Патриотизмът подвел един преждевременно починал немски автор (Густав Юлиус) да противопостави на школата на Рикардо стария Бюш като авторитет. Почтеният Бюш превел гениалния английски език на Стюърт на хамбургски диалект и обезобразил орязанала, колкото могъл.

отношение на духовното богатство и поради това премълчава с дребнаво старание източниците, на които дължи малкото, от което наистина прави много. Неведнъж той предпочита да притъпи острието на въпроса там, където една ясна формулировка би го принудила да разчисти сметките си със своите предшественици. Така е и с паричната теория. Той мълчаливо приема теорията на Стюърт, като разказва, че намиращото се в една страна злато и сребро се употребява отчасти като монета, отчасти се натрупва като резервен фонд за търговците в страните без банки и като банкови резерви в страните с кредитно обръщение, отчасти служи като съкровище за изравняване на международните платежи и отчасти се преработва в луксозни артикули. Той мълчаливо отстранява въпроса за количеството на циркулиращите монети, третирайки съвсем неправилно парите просто като стока.* Неговият вулгаризатор, плоският Ж. Б. Сей, когото французите са произвели в *prince de la science*** — тъй както Йохан Кристоф Готшед произведе своя Шьонайх в Омир, а Пиетро Аретино произведе самия себе си в *terrogr principum et lux mundi**** — въздигна с голяма важност това не съвсем наивно недоглеждане на Адам Смит в догма****. Впрочем полемичното напрежение против илюзиите на меркантилната система попречи на Адам Смит да схване обективно явленията на металната циркулация, докато възгледите му относно кредитните пари са оригинални и дълбоки. Както в теориите за вкаменелостите от XVIII в. постоянно протича едно скрито течение, произхождащо от критично или апологетично отношение към библейското предание за потопа, така и зад всички парични теории на XVIII в. се крие тайна борба с моне-

* Това не е съвсем точно. Напротив, на някои места правилно формулира закона. [Бележка на Маркс в личния му екземпляр.]

** Принц на науката. *Ред.*

*** Ужас за князете и светлина на света. *Ред.*

**** Поради тази причина разликата между «*circulans*» и «*moneta*», т. е. между средство за циркулация и пари, не е посочена в «Богатството на народите». Подведен от привидното безпристрастие на Адам Смит, който отлично познавал своя Юм и Стюърт, честният Макларен отбелязва: «Теорията за зависимостта на цените от количеството на средствата за обръщение досега не е привлякла вниманието към себе си; и доктор Смит, подобно на г-н Лок» (Лок се колебае в своя възглед) «не счита металните пари за нищо друго освен за стока». (MacLaren. L. c., p. 44.)

тарната система, с оня призрак, който беше пазил люлката на буржоазната политическа икономия и все още хвърляше своята сянка върху законодателството.

Изследванията върху паричното дело през XIX в. са били непосредствено подбудени не от явленията на металната, а, обратно, от тия на банкнотната циркулация. Връщането към първата е ставало само за да се открият законите на втората. Преустановяването на плащанията в злато от Английската банка в 1797 г., последвалото по-късно повишаване на цените на много стоки, спадането на монетната цена на златото под неговата пазарна цена и обезценяването на банкнотите, особено през 1809 г., послужили като непосредствени практически поводи за борба между партиите в парламента и за теоретичен турнир във от парламента, водени и двете с еднаква страст. За исторически фон на дебатите служели историята на книжните пари в XVIII в., крахът на банката на Ло²⁶ и обезценяването на провинциалните банкноти на английските колонии в Северна Америка, вървящо ръка за ръка с нарастващото количество на стойностните знаци, което продължило от началото до средата на XVIII в.; след това по-късно книжните пари, наложени със закон (Continental bills) от американското централно правителство през време на войната за независимост, и най-после експериментът с френските асигнации, извършен в още по-голям мащаб. Повечето английски автори от онова време смесват банкнотното обръщение, което се определя по съвсем други закони, с обръщението на стойностните знаци или на държавните ценни книжа с принудителен курс и заявявайки, че обясняват явленията на това принудително обръщение със законите на металното обръщение, те в действителност извличат обратно законите на последното от явленията на първите. Ние прескачаме всички тези многобройни автори от периода 1800—1809 г. и се обръщаме веднага към Рикардо, първо, защото той обобщава своите предшественици и по-ясно формулира техните възгледи, и, второ, защото видът, който той е придал на паричната теория, до този момент господствувала в английското банково законодателство. Подобно на своите предшественици Рикардо смесва обръщението на банкнотите, или на кредитните пари, с простото обръщение на стойностните знаци. Той е повлиян най-много от факта на обезценяването на книжните пари и едновре-

менното повишаване на стоковите цени. Каквото за Юм са били американските златни мини, това за Рикардо е била печатницата за книжни пари на Трейднидъл стрийт²⁶ и той сам на едно място изрично идентифицира тези два фактора. Неговите първи съчинения, в които се занимава само с паричния въпрос, датират от епохата на най-ожесточената полемика между Английската банка, на чиято страна били министрите и военната партия, и нейните противници, около които се групирали парламентарната опозиция, вигите и партията на мира. Тези съчинения се появили като преки предшественици на прочутия доклад на комитета за кюлчетата от 1810 г., в който са приети възгледите на Рикардо.* Странното обстоятелство, че Рикардо и неговите привърженици, които обявяват парите за прости стойностни знаци, се наричат «булийонисти» (привърженици на златните кюлчета), не произтича само от наименованието на този комитет, но и от самото съдържание на учението на Рикардо. В своето съчинение по политическа икономия Рикардо е повторил и развил същите възгледи, но никъде не е изследвал паричното дело само по себе си, както е направил по отношение на разменната стойност, печалбата, рентата и т. н.

Рикардо определя отначало стойността на златото и среброто, както и стойността на всички други стоки, с количеството на опредметеното в тях работно време.** В тях както в стоки с дадена стойност се измерват стойностите на всички други стоки.*** Следователно количеството на средствата за обръщение в една държава се определя, от една страна, от стойността на единицата мярка на парите, от друга страна, от сумата на разменните стойности на стоките. Това количество се видоизменя чрез икономика в начина на плащане****. Тъй като по този

* *David Ricardo*. «The high Price of Bullion, a proof of the Depreciation of Banknotes», 4. edition, London, 1811. (Първото издание излязло в 1809 г.). По-нататък: «Reply to Mr. Bosanquet's practical Observations on the Report of the Bullion Committee», London, 1811.

** *David Ricardo*. «On the principles of political economy etc.», p. 77. «Стойността на благородните метали, както и на всички други стоки, зависи в края на краищата, от общото количество труд, необходим, за да бъдат произведени и доставени на пазара.»

*** L. c., p. 77, 180, 181.

**** *Ricardo*. L. c., p. 421. «Количеството на парите, които могат да бъдат употребени в една страна, зависи от тяхната стой-

начин количеството, в което могат да циркулират парите с дадена стойност, се оказва определено и стойността на парите в обръщението се проявява само в тяхното количество, те могат да бъдат заместени в обръщението с прости стойностни знаци, ако са издадени в определена от стойността на парите пропорция, и при това

«парите в обръщение се намират в своето най-съвършено състояние, ако се състоят изключително от книжни пари, които имат същата стойност, както и златото, което те претендират да представляват».*

Следователно досега Рикардо определя с цените на стоките количеството на средствата за обръщение, като се приема стойността на парите за дадена, а парите като стойностни знаци означават за него знаци на определено количество злато, а не — както при Юм — лишени от всякаква стойност представители на стоките.

Там, където Рикардо внезапно прекъсва равния ход на своето изложение и преминава в противоположния възглед, той веднага се обръща към международното обръщение на благородните метали и по този начин забърква проблемата чрез внасянето на чужди гледни точки. Като следваме вътрешния глас на неговите мисли, ние най-напред отстраняваме всички изкуствени случайни обстоятелства и затова пренасяме златните и сребърни минни във вътрешността на страните, в които благородните метали циркулират като пари. Единственото положение, което следва от досегашното изложение на Рикардо, е, че при дадена стойност на златото количеството на циркулиращите пари се оказва определено от цените на стоките. Следователно количеството на циркулиращото в една страна злато се определя в даден момент просто от разменната стойност на циркулиращите стоки. Нека сега приемем, че сумата на тези разменни стойности се нама-

ност. Ако циркулираше само злато, щяха да бъдат необходими 15 пъти по-малко пари, отколкото, ако се употребеше само сребро.» Вж. също *Ricardo*. «Proposals for an economical and secure currency», London, 1816, p. 8, където той казва: «Количеството на циркулиращите банкноти зависи от сумата, необходима за обръщението в една страна, а тази сума се регулира от стойността на единицата мярка на парите, от сумата на плащанията и от икономиката при тяхното реализиране.»

* *Ricardo*. «Principles of political economy», p. 432, 433.

лява било защото се произвеждат по-малко стоки със старите разменни стойности, било защото вследствие на увеличената производителна сила на труда същата маса стоки получава по-малка разменна стойност. Или да приемем обратно, че сумата на разменните стойности се увеличава, защото масата на стоките се е увеличила при неизменящи се производствени разходи или защото стойността — било на същата стокова маса, било на по-малка стокова маса — расте вследствие на намалената производителна сила на труда. Какво ще стане в двата случая с даденото количество циркулиращ метал? Ако златото е пари само защото е в обръщение като средство за циркулация, ако е принудено да остане в обръщението като издадени от държавата книжни пари с принудителен курс (а Рикардо има това предвид), тогава в първия случай количеството на циркулиращите пари ще получи превес по отношение на разменната стойност на метала; във втория случай то би спаднало под своето нормално ниво. Следователно, макар и надарено със своя собствена стойност, златото в първия случай се превръща в знак на метал с по-ниска разменна стойност от неговата собствена, а във втория случай — в знак на метал с по-висока стойност. В първия случай то като стойностен знак ще се намира по-ниско, а във втория случай — по-високо от своята действителна стойност (пак извод от книжните пари с принудителен курс). В първия случай би било също, както че ли стоките се оценяват в метал с по-ниска стойност, а във втория случай — в метал с по-висока стойност. Ето защо цените на стоките в първия случай биха се повишили, а във втория случай биха спаднали. И в двата случая движението на стоковите цени, тяхното повишаване или спадане, би било последица от относителната експанзия или контракция на масата на циркулиращото злато свръх или под онова ниво, което отговаря на неговата собствена стойност, т. е. свръх или под нормалното количество, което се определя от съотношението между неговата собствена стойност и стойността на стоките, които трябва да се намират в обръщение.

Същият процес би настъпил, ако сумата от цените на циркулиращите стоки останеше неизменна, а масата на циркулиращото злато стигнеше под или над правилното ниво: първото — ако изтърканите в обръщението златни монети не се заместваха чрез съответно ново производ-

ство на мините, а второто — ако новият приток от мините превишеше нуждите на циркулацията. И в двата случая се приема, че производствените разходи на златото, или неговата стойност, остават неизменни.

Да резюмираме: Циркулиращите пари се намират на нормално ниво, ако при дадена разменна стойност на стоките тяхното количество се определя от тяхната собствена стойност като метал. Те надвишават това ниво, златото спада под своята собствена стойност като метал и цените на стоките се повишават, защото сумата на разменните стойности на стоковата маса се намалява или притокът на злато от мините се увеличава. Те се свиват под своето правилно ниво, златото се показва над своята собствена стойност като метал и цените на стоките спадат, защото сумата от разменните стойности на стоковата маса се увеличава или притокът на златото от мините не замества масата на изхабеното злато. И в двата случая циркулиращото злато е стойностен знак с по-голяма или по-малка стойност, отколкото действително съдържа. То може да стане знак на самото себе си с повишена или понижена стойност. Щом всички стоки се оценяват в тази нова стойност на парите, а общите цени на стоките се повишават или спадат съответно, количеството на циркулиращото злато ще съответствува отново на нуждите на циркулацията (извод, който Рикардо изтъква с особено удоволствие), но ще бъде в противоречие с производствените разходи на благородните метали, а оттам и с тяхното отношение като стока към останалите стоки. Съгласно Рикардовата теория за разменните стойности изобщо, покачването на златото над неговата разменна стойност, т. е. над стойността, определена от съдържащото се в него работно време, би предизвикало увеличение на производството на злато, докато неговият увеличен приток го върне пак на нормалната величина на неговата стойност. Обратно, спадането на златото под неговата стойност би предизвикало намаление на неговото производство, докато то се покачи пак до нормалната величина на стойността си. Чрез тези противоположни движения противоречието между металната стойност на златото и неговата стойност като средство за обръщение би се изгладило, правилното ниво на циркулиращата златна маса би се възстановило и нивото на стоковите цени отново би отговаряло на мярката на стойностите. Тези колебания в

стойността на циркулиращото злато биха обхванали и златото във форма на кюлче, тъй като съгласно предпоставката всичкото злато, което не се употребява като луксозни артикули, се намира в обръщение. Тъй като самото злато, било като монети, било като кюлче, може да се превърне в стойностен знак с по-голяма или по-малка метална стойност от своята собствена, разбира се, че същата участ споделят и евентуално циркулиращите обменяеми срещу злато банкноти. Макар банкнотите да са обменяеми срещу злато и следователно тяхната реална стойност да отговаря на тяхната номинална стойност, цялата маса на циркулиращите пари в злато и банкноти (the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes) може да бъде оценена над или под своята стойност, според това, дали цялото нейно количество вследствие на изложените по-горе причини надхвърля или спада под онова ниво, което е определено от разменната стойност на циркулиращите стоки и металната стойност на златото. Необменяемите срещу злато книжни пари имат от тази гледна точка само това предимство пред обменяемите книжни пари, че те могат да се обезценяват двойно. Те могат да спаднат под стойността на метала, който трябва да представляват, защото са пуснати в преголям брой или пък защото представляваният от тях метал е спаднал под собствената си стойност. Това обезценяване — не на книжните пари спрямо златото, а на златото и книжните пари, взети заедно, или на цялата маса на средствата за обръщение в една страна — е едно от главните изобретения на Рикардо, което лорд Оверстън и компания впрегнаха в своя служба и го направиха основен принцип в банковото законодателство на сър Робърт Пил от 1844 и 1845 г.

Това, което трябвало да бъде доказано, било, че цената на стоките или стойността на златото зависи от масата на циркулиращото злато. Доказателството се състои в предпоставяне на това, което трябва да бъде доказано, именно, че всяко количество от благородния метал, което служи за пари, в каквото и отношение да се намира към своята вътрешна стойност, трябва да стане средство за обръщение, монети, а по този начин и стойностен знак на циркулиращите стоки, каквато и да е общата сума на тяхната стойност. С други думи, доказателството се състои в абстрахиране от всички други функции, които парите изпълняват, освен функцията им като средство за об-

ръщение. Поставен натясно, както например в полемиката си с Бозанкет, Рикардо, напълно завладян от явлението, че стойностните знаци са обезценени поради тяхното количество, прибягва към догматични твърдения.*

Ако Рикардо беше развил тази теория абстрактно по начина, по който ние сторихме това, без да внася в нея конкретни отношения и случайни моменти, които отклоняват вниманието от самия въпрос, нейната празнота щеше да проличи ясно. Обаче той придава на цялото изложение *международна* окраска. Все пак лесно ще може да се докаже, че привидната грандиозност на мащаба с нищо не изменя нищожността на основните идеи.

И тъй, първото положение гласеше: количеството на циркулиращите метални пари е нормално, ако се определя с оценената в тяхната метална стойност сума от стойностите на циркулиращите стоки. Изразено в международен мащаб, това гласи: при нормално състояние на обръщението всяка страна притежава онова количество пари, което отговаря на нейното богатство или на нейното производство. Парите циркулират със стойност, отговаряща на тяхната действителна стойност, или на техните производствени разходи; т. е. те във *всички страни имат една и съща стойност*.* * * Затова никога нямало да се изнасят или внасят пари от една страна в друга* * *. По този начин би настанало равновесие между *currencies* (цялата маса на циркулиращите пари) на различните страни. Правилното ниво на националното *currency* е изразено сега като международно равновесие между отделните *currencies* и в действителност не е казано нищо, освен че националността не изменя с нищо общия икономически закон. Сега стигнахме пак до същия фатален пункт, както и по-преди. Как се нарушава правилното ниво, което сега гласи как се нарушава международното равновесие между *currencies* или как парите престават да имат във всички

* *David Ricardo*. «Reply to Mr. Bosanquet's practical observations etc.», p. 49. «Че цените на стоките се повишават или спадат пропорционално на увеличението или намалението на количеството на парите, аз приемам за неоспорим факт.»

** *Ricardo*. «The high price of Billion etc.» «Парите биха имали една и съща стойност във всички страни». Във своята Политическа икономия Рикардо е видоизменил това изречение, но не по начин, който тук би имал значение.

*** L. c., p. 3—4.

страна една и съща стойност, или, най-после, как парите престават да имат във всяка страна своя собствена стойност? Както преди правилното ниво беше нарушено, защото масата на циркулиращото злато се увеличаваше или намаляваше при непроменяща се сума на стоковите стойности или защото количеството на циркулиращите пари оставаше непроменено, докато разменните стойности на стоките се увеличаваха или намаляваха, така и сега определеното със стойността на самия метал международно ниво се нарушава, защото масата на намиращото се в една страна злато нараства вследствие на откриването на нови метални мини в нея* или защото сумата на разменните стойности на стоките, циркулиращи в отделна страна, се е увеличила или намалила. Както преди производството на благородните метали се увеличаваше или намаляваше според това, дали трябваше да се свива или разширява сиггенсу, а стоковите цени съответно да се понижават или повишават, така сега действуват експортът и импорът от една страна в друга. В онази страна, в която цените биха се покачили и стойността на златото би спаднала под неговата метална стойност вследствие на набъбналото обръщение, златото би се обезценило в сравнение с другите страни, а цените на стоките биха се увеличили в сравнение с другите страни. Така че би се изнасяло злато и биха се внасяли стоки. При обратен случай би станало обратното. Както преди продължаваше производството на злато, докато се възстанови правилното стойностно съотношение между метал и стока, така и сега вносът или износът на злато, а заедно с това и повишаването или спадането на стоковите цени би продължило, докато отново се възстанови равновесието между международните сиггенсии. Както при първия случай производството на злато се увеличаваше или спадаше само защото златото струваше повече или по-малко от своята стойност, така и сега международното пътуване на златото би се извършвало само поради същата причина. Както при първия случай всяка промяна в производството на златото би повлияла върху количеството на циркулиращия метал, а с това и върху цените, така би повлиял сега международният внос и износ. Щом се възстанови отново относителната стойност между златото и стоките,

* L. c., p. 4.

или нормалното количество на средствата за обръщение, при първия случай би се преустановило по-нататъшното производство, а при втория случай — по-нататъшният износ или внос, освен за заместване на изхабените монети или за консумацията на индустрията за лукс. Оттук следва, че

«не може никога да има изкушение да се изнася злато като еквивалент за стоки, или неблагоприятен търговски баланс, освен като резултат на количествено пресищане със средства за обръщение».

Само когато металът губи от стойността си или я надхвърля вследствие на експанзията или контракцията на масата на средствата за обръщение над или под нейното правилно ниво, се предизвиквал неговият внос или износ.** По-нататък би се получило следното: тъй като в първия случай производството на злато се увеличава или намалява, а във втория случай златото се внася или изнася само защото неговото количество е надхвърлило или спаднало под правилното ниво, защото е получило по-висока или по-ниска стойност от своята метална стойност, защото значи стоковите цени са твърде ниски, всяко такова движение действа като средство за корекция***, като възвръща цените чрез експанзия или контракция на циркулиращите пари пак на истинското им ниво, в първия случай — нивото между стойността на златото и стойността на стоките, а във втория случай — международното ниво на *silver prices*. С други думи: парите циркулират в различните страни само доколкото циркулират като монети във всяка отделна страна. Парите са само монети и затова намиращото се в една страна количество злато трябва да влезе в обръщението и следователно може да се повиши или да спадне като стойностен знак за самото себе си над или под своята собствена стойност. По този начин, по околния път на тази международна зап-

* «An unfavourable balance of trade never arises but from a redundant currency.» (*Ricardo*. L. c., p. 11, 12). [«Неблагоприятен търговски баланс не се получава другояче освен поради прекомерност на средствата за циркулация.»]

** «Износът на монети се предизвиква от тяхното поевтиняване и не е следствие, а причина за неблагоприятен баланс.» (L. c., p. 14.)

*** L. c., p. 17.

летеност, ние стигнахме благополучно пак до простата догма, съставляваща изходния пункт.

Няколко примера ще покажат как Рикардо насилствено нагажда действителните явления в духа на своята абстрактна теория. Например той твърди, че във време на на слаби реколти често в Англия през периода от 1800 до 1820 г. се изнасяло злато не защото имало нужда от зърнени храни и златото е пари, т. е. винаги ефикасно* покупателно и платежно средство на световния пазар, а защото златото се е обезценило спрямо другите стоки и следователно сиггенсу на страната, в която е имало слаба реколта, се е обезценило по отношение на другите национални сиггенсies. Именно защото слабата реколта е намалила масата на циркулиращите стоки, даденото количество на циркулиращите пари било превишило нормалното ни ниво и вследствие на това всички стокови цени се били повишили.** В противоположност на това парадоксално тълкуване статистически бе доказано, че от 1793 г. до последно време в случай на слаба реколта в Англия наличните средства за обръщение не са били в прекалено количество, а недостатъчни, и затова са циркулирали и трябвало да циркулират повече пари, отколкото преди.***

* В първото издание *действащо*; поправено в личния екземпляр. *Ред.*

** *Ricardo. L. c., p. 74, 75.* «В резултат на слаба реколта Англия би се оказала в положението на страна, лишена от част от своите стоки, която затова се нуждае от по-малко количество средства за обръщение. Сиггенсу, което по-рано съответствуваше на платежите, би се оказало сега прекомерно и относително евтино пропорционално на намаленото производство. Ето защо износът на тази сума би възстановил стойността на сиггенсу спрямо стойността на сиггенсies на другите страни.» Смесването на понятията пари и стока, както и на понятията пари и монета се разкрива по забавен начин в следващото изречение на Рикардо: «Ако можем да приемем, че след слаба реколта, когато Англия има случай за необичайно голям внос на жито, някоя друга страна има излишък от този артикул, но не се нуждае от никакви други стоки, би следвало безспорно, че тази нация не би изнесла житото си срещу стоки: но тя също тъй не би изнесла жито и за пари, тъй като парите са стока, от която всички нации се нуждаят не абсолютно, а само относително.» (*L. c., p., 75*). В епичната поема на Пушкин бащата на героя не може никак да разбере, че стоката е пари. Но че парите са стока, това русите са разбрали отдавна, което се доказва не само от английския внос на жито през 1838—1842 г., но и от цялата история на тяхната търговия.

*** *Cp. Thomas Tooke.* «History of prices» и *James Wilson.*

Също така Рикардо твърдял през време на Наполеоновата континентална блокада³⁷ и на английските декрети за блокадата³⁸, че англичаните изнасят в континента злато вместо стоки, защото техните пари били обезценени в сравнение с парите на континенталните страни, затова стоките им имали по-високи цени и по този начин износят на злато вместо стоки бил по-изгодна търговска спекулация. Според него Англия била пазар, където стоките били скъпи, а парите евтини, докато на континента стоките били евтини, а парите скъпи.

«Факт беше», казва един английски автор, «че цената на нашите фабриката и колониални продукти беше катастрофално спаднала под въздействието на континенталната система през последните 6 години на войната. Например цените на захарта и кафето бяха на континента, изразени в злато, четири до пет пъти по-високи, отколкото същите цени в Англия, изразени в банкноти. Това беше времето, когато френските химици откриха цвекловата захар и заместиха кафето с цикория, докато в същото време английските арендатори правеха експерименти за угодяване на воловете със сироп и меласа, времето, когато Англия завладя Хелголанд, за да устрои там сточно депо за улеснение на контрабандата със Северна Европа, и когато по-леките сортове британски фабриканти търсеха път за Германия през Турция. . . Почти всички стоки на света бяха натрупани в нашите складове и лежах там затворени, освен ако някое малко количество се изкупеше с френско разрешение, за което хамбургските и амстердамските търговци бяха платили на Наполеон една сума от 40 000—50 000 ф. ст. Странни търговци трябва да са били те, щом са плащали такива суми за правото да пренесат една партида стоки от един скъп пазар на един евтин. Коя беше ясната алтернатива за търговеца? Или да купи кафе по 6 пенса в банкноти и да го отправи към един пазар, където можеше веднага да го продаде за 3 или 4 шил. в злато, или да купи злато с банкноти по 5 ф. ст. за една унция и да го отправи към място, където златото се оценяваше по 3 ф. ст. 17 шил и 10 $\frac{1}{2}$ пенса унцията. Тъй че глупаво е да се казва, че се правил износ на злато вместо кафе като по-изгодна търговска операция. . . Нямаше тогава друга страна в света освен Англия, където можеше да се получат такива големи количества желани стоки. Бонапарт постоянно проучваше внимателно английските ценоразлиси. Докато виждаше, че в Англия златото е скъпо, а кафето евтино, той беше доволен от действието на своята континентална система.»³⁹

Точно по времето, когато Рикардо за пръв път изложил своята парична теория и комитетът за златните кюлчета

«Capital, currency and banking». (Последната книга е сборник от статии, излезли през 1844, 1845 и 1848 г. в Лондон в «Economist».)

³⁹ James Deacon Hume. «Letters on the Cornlaws», London, 1834, p. 29—31.

я включил в своя парламентарен доклад — в 1810 г., цените на всички стоки в Англия спаднали катастрофално в сравнение с 1808 и 1809 г., докато в същото време златото сравнително повишило своята стойност. Изключение правели земеделските продукти, тъй като техният внос отвън срещал спънки, а количеството им вътре в страната се било намалило поради слабите реколти.* Рикардо толкова не разбираше ролята на благородните метали като международно платежно средство, че в своята реч пред комитета на камарата на лордовете (1819 г.) той можал да заяви:

«Отливите на злато поради износ биха спрели напълно, щом бъдат възобновени плащанията в злато и паричното обръщение биде възвърнато към своето метално ниво.»

Той умрял навреме, точно преди да избухне кризата от 1825 г., която опровергала неговото предсказание. Периодът, към който спада писателската дейност на Рикардо, бил изобщо малко пригоден за наблюдаване на функцията на благородните метали като световни пари. Преди въвеждането на континенталната система търговският баланс бил почти винаги в полза на Англия, а по време на тази система сделките с европейския континент били твърде незначителни, за да повлияят на английския камбиален курс. Паричните пратки били главно от политическо естество и изглежда, че Рикардо съвсем погрешно е разбрал ролята, която паричните субсидии играели в английския износ на злато.**

Измежду съвременниците на Рикардо, които образували школата за принципите на неговата политическа икономия, най-значителен е *Джеймс Мил*. Той е направил опит да изложи паричната теория на Рикардо на базата на простото метално обръщение без неуместните международни усложнения, зад които Рикардо скрива несъстоятелността на своя възглед, и без каквато и да е критика на операциите на Английската банка. Неговите основни положения са следните***:

* *Thomas Tooke*. «History of prices etc.», London, 1848, p. 110.

** Ср. *W. Blake*, цитираните по-горе «Observations etc.»

*** *James Mill*. «Elements of political economy». В текста преведено от френския превод на *J. T. Porisol*, Париж, 1823.

«Стойността на парите е равна на пропорцията, в която ги разменят срещу други артикули, или на количеството пари, които се дават в размяната за определено количество други вещи. Това съотношение се определя от съвкупното количество пари, намиращи се в една страна. Ако приемем, че всички стоки на една държава са на една страна, а всичките ѝ пари — на другата, очевидно е, че при размяната на двете страни стойността на парите, т. е. количеството стоки, срещу което те се разменят, напълно зависи от количеството на самите пари. Съвсем същ е случаят при действителния ход на нещата. Цялата маса на стоките на една страна не се разменя наведнъж срещу цялата маса на парите, а стоките се разменят на части, често на твърде малки части, през различните периоди на годината. Една и съща пара, която днес е послужила за тази размяна, може утре да послужи за друга. Част от парите се използва за по-голям брой разменни актове, друга — за твърде малък брой, а трета се натрупва и не служи за никаква размяна. Между тези вариации съществува едно средно ниво, основано върху броя на разменните актове, за които би била употребена всяка златна монета, ако всяка реализираше еднакъв брой разменни актове. Нека установим произволно този среден брой на 10. Ако всяка намираща се в страната монета е послужила за 10 покупки, това е същото, като че ли цялата маса на монетите се е удесеторила и всяка монета е послужила само за една-единствена покупка. В този случай стойността на всички стоки е 10 пъти по-голяма от стойността на парите и т. н. Обратно, ако вместо всяка монета да служи през годината за 10 покупки, цялата маса на парите се увеличише 10 пъти и всяка монета извършваше само един разменен акт, ясно е, че всяко увеличение на тази маса би причинило пропорционално намаление на стойността на всяка отделна монета. Тъй като се приема, че масата на всички стоки, срещу които парите могат да се разменят, остава една и съща, стойността на цялата парична маса след увеличаването на нейното количество не е станала по-голяма, отколкото е била преди това. Ако приемем, че е станало увеличение с една десета, стойността на всяка кратна част от цялата маса, например една унция, трябва да се е намалила с една десета. Следователно, каквато и да е степента на намалението или увеличението на цялата парична маса, ако количеството на другите вещи остане неизменно, стойността на цялата парична маса и на всяка от нейните части претърпява обратно пропорционално намаление или увеличение. Ясно е, че този закон е абсолютно верен. Всеки път, когато стойността на парите е претърпявала покачване или спадане, и всеки път, когато количеството на стоките, срещу които те са могли да бъдат разменени, и движението на обръщението остават неизменни, тази промяна трябва да е била предизвикана от относително увеличение или намаление на парите и не може да се припише на никаква друга причина. Ако се намали масата на стоките, а количеството на парите остане неизменно, ще бъде също така, като че ли се е увеличила цялата сума на парите, и обратно. Подобни изменения са резултат на всяка промяна в движението на обръщението. Всяко увеличение на броя на обръщенията произвежда същия ефект, както и общото увеличение на парите; намалението на броя на обръщенията предизвиква непосредствено обратния ефект. . . Ако част от годишното производство изобщо не бъде разменена, както например частта, която произ-

водителите сами консумират, тази част не влиза в сметката. Тъй като не се разменя срещу пари, тя по отношение на парите като че ли изобщо не съществува. . . Всеки път, когато увеличението или намалението на парите може да стане свободно, цялото им количество, намиращо се в една страна, се регулира от стойността на благородните метали. . . Обаче златото и среброто са стоки, чиято стойност, подобно стойността на всички останали стоки, се определя от техните производствени разходи — от количеството на съдържания се в тях труд.»*

Цялото остроумие на Мил се свежда до редица колкото произволни, толкова и нелепи предпоставки. Той иска да докаже, че цената на стоките, или стойността на парите, се определя «от съвкупното количество на съществуващите в една страна пари». Ако *предположим*, че масата и разменната стойност на циркулиращите стоки остават неизменни, също така и скоростта на обръщението и определената от производствените разходи стойност на благородните метали, и ако едновременно с това *предположим*, че въпреки това количеството на *циркулиращите* метални пари се увеличава или намалява по отношение на масата на *съществуващите* в страната пари, тогава действително става «очевидно», че сме предположили именно това, което трябваше да докажем. Впрочем Мил изпада в същата грешка, както и Юм, да пуца в обръщението потребителни стойности, а не стоки с дадена разменна стойност, и затова неговото твърдение е погрешно, дори и да признаем всички негови «предположения». Скоростта на обръщението може да остане неизменна, също както и стойността на благородните метали, както и *количеството* на циркулиращите стоки, и все пак с изменението на тяхната разменна стойност може да е нужна ту по-голяма, ту по-малка парична маса за тяхното обръщение. Мил вижда факта, че част от намиращите се в една страна пари циркулира, докато другата част остава в стагнация. С помощта на една крайно забавна средна сметка той *предполага*, че всъщност всички намиращи се в страната пари циркулират, макар че в действителност изглежда иначе. Ако приемем, че 10 милиона сребърни талера правят в дадена страна две обръщения в годината, тогава биха могли да бъдат в обръщение 20 милиона, ако всеки талер извършваше само една покупка. Ако пък цялата сума на намиращото се в

* L. c., p. 128—136 *passim*.

тази страна сребро във всички форми възлиза на 100 милиона талера, може да се приеме, че тези 100 милиона могат да бъдат в обръщение, ако всяка монета извършва една покупка в пет години. Би могло също така да се приеме, че парите на целия свят циркулират в Хемпстед³⁹, но че всяка кратна част от тях, вместо да прави например по три обръщения в година, прави едно обръщение за 3 000 000 години. Едното предположение е точно толкова важно за определяне на съотношението между сумата на стоковите цени и количеството на средствата за обръщение, колкото и другото. Милл чувствава, че за него е от решаващо значение да постави стоките в непосредствена връзка с целия запас от пари, които всеки път съществуват в една страна, а не с онова количество пари, което се намира в обръщение. Той признава, че тоталната маса на стоките в една страна не се разменя «наведнъж» срещу съвкупната маса на парите, а че различни части от стоките се разменят срещу различни части от парите през различни периоди от годината. За да отстрани това несъответствие, той *предполага*, че то не съществува. Впрочем цялата тази представа за непосредственото противопоставяне на стоки и пари в тяхната непосредствена размяна е извлечено от движението на простите покупки и продажби или от функцията на парите като покупателно средство. В движението на парите като платежно средство изчезва вече това едновременно появяване на стоката и парите.

Търговските кризи през XIX в., особено големите кризи през 1825 и 1836 г., не са предизвикали по-нататъшно развитие, а само ново приложение на Рикардовата теория за парите. Конфликтът на всички елементи на буржоазния производствен процес — конфликт, чиито произход и начини за предотвратяване са били търсени в най-повърхностната и най-абстрактна сфера на този процес, в сферата на паричното обръщение — се разразява вече не в отделни икономически явления, както при Юм в обезценяването на благородните метали през XVI и XVII в. или както при Рикардо в обезценяването на книжните пари през XVIII и началото на XIX в., а в големите бури на световния пазар. Същинската теоретична предпоставка, от която изхожда школата на икономическите закланатели на бури, се състои всъщност само в догмата, че Рикардо е открил законите за чисто металното обръщение. Това, което

оставало да направят, било да подчинят на тези закони кредитното или банкнотното обръщение.

Най-общото и най-очевидно явление при търговските кризи е внезапното общо спадане на стоковите цени, което настъпва след по-продължително общо повишаване на същите. Общото спадане на стоковите цени може да бъде изразено като повишаване на относителната стойност на парите в сравнение с всички стоки, а общото повишаване на цените — обратно, като спадане на относителната стойност на парите. И в двата начина на изразяване явленияето е само споменато, но не е обяснено. Дали поставям задачата: да се обясни общото периодично повишаване на цените, което се сменя с общото им спадане, или формулирам същата задача така: да се обясни периодичното спадане и повишаване на относителната стойност на парите в сравнение със стоките — различната фразеология остава задачата толкова непроменена, колкото би направило това превеждането ѝ от немски на английски език. Ето защо теорията на Рикардо за парите дойде тъкмо на място, защото тя придава на една тавтология привидността на причинно отношение. Откъде идва периодичното общо спадане на стоковите цени? От периодичното повишаване на относителната стойност на парите. А откъде идва обратното, т. е. периодичното повишаване на стоковите цени? От периодичното спадане на относителната стойност на парите. Със същото право би могло да се каже, че периодичното повишаване и спадане на цените произлиза от тяхното периодично повишаване и спадане. Самата задача е поставена при предпоставката, че иманентната стойност на парите, т. е. тяхната стойност, определяна от производствените разходи на благородните метали, остава непроменена. Щом тази тавтология претендира да бъде нещ) повече от тавтология, тогава тя почива върху погрешното разбиране на най-елементарните понятия. Ако разменната стойност на *A*, измервана в *B*, спада, ние знаем, че това може да се дължи както на спадане на стойността на *A*, така и на повишаване на стойността на *B*. Същото е и в обратния случай, когато се повишава стойността на *A*, измервана в *B*. Щом признаем веднъж превръщането на тавтологията в причинно отношение, всичко друго следва с лекота. Повишаването на стоковите цени се дължи на спадането на стойността на парите, а спадането на стойността на парите са дължи, как-

то знаем от Рикардо, на препълненото обръщение, т. е. на това, че масата на циркулиращите пари се покачва над нивото, определено от тяхната собствена иманентна стойност и от иманентните стойности на стоките. Също така и, обратно, общото спадане на стоковите цени се дължи на повишаването на стойността на парите над тяхната иманентна стойност вследствие на недостатъчно запълнено обръщение. Следователно цените се повишават и спадат периодично, защото периодично циркулират или твърде много, или твърде малко пари. Ако пък се докаже, че повишаването на цените е съвпаднало с намалено парично обръщение, а спадането на цените — с увеличено обръщение, може въпреки това да се твърди, че вследствие на някакво, макар и статистически съвсем недоказуемо намаление или увеличение на циркулиращата стокова маса количеството на циркулиращите пари се е увеличило или намалило ако не абсолютно, то поне относително. Видяхме, че според Рикардо тези общи колебания на цените трябва да стават и при едно чисто метално обръщение, но се изравняват благодарение на редуването си, защото незапълненото обръщение предизвиква например спадане на стоковите цени, спадането на стоковите цени предизвиква износ на стоки в чужбина, а този износ докарва приток на злато в страната, този приток на злато пък предизвиква отново повишаване на стоковите цени. Обратното става при едно препълнено обръщение, когато се внасят стоки, а се изнасят пари. Но тъй като въпреки тези общи колебания, произхождащи от естеството на самото Рикардово метално обръщение, тяхната бурна и насилствена форма, тяхната форма на кризи, принадлежи към периодите с развито кредитно дело, ясно е като бял ден, че издаването на банкноти не се регулира точно по законите на металното обръщение. Лечебното средство на металното обръщение е вносът и износът на благородни метали, които веднага влизат в обръщение като монети и по този начин, чрез своя прилив или отлив, предизвикват спадане или повишаване на стоковите цени. Същият ефект върху стоковите цени трябва сега да се предизвиква изкуствено от банките чрез подражаване законите на металното обръщение. Ако има приток на злато от чужбина, това е доказателство, че обръщението е незапълнено, че стойността на парите е твърде висока, а цените на стоките твърде ниски и следователно трябва да бъдат пуснати в обръще-

ние нови банкноти, пропорционално на нововнесеното злато. Обратно, те трябва да бъдат изтеглени от обръщение, пропорционално на златото, което изтича от страната. С други думи, издаването на банкноти трябва да се регулира според вноса и износа на благородни метали или според камбиалния курс. Погрешната предпоставка на Рикардо, че златото е само монета и че затова цялото внесено злато увеличава парите в обръщение и затова предизвиква повишаване на цените, че цялото изнесено злато намалява количеството на монетите и затова предизвиква спадане на цените — тази теоретична предпоставка става *тук практически експеримент: да се пускат в обръщение толкова монети, колкото е наличното злато в даден момент.* Лорд Оверстън (банкерът Джонс Лойд), полковник Торенс, Норман, Клей, Арбътнот и много други автори, известни в Англия под името школа на «*сигнелсуприцип*», не само проповядваха тази доктрина, но посредством банковите закони на сър Робърт Пил от 1844 и 1845 г. я превърнаха в основа на съществуващото английско и шотландско банково законодателство. Нейното позорно фиаско както на теория, така и на практика, след експерименти в най-голям национален мащаб, може да бъде изложено само в учението за кредита.* Обаче и сега се вижда как теорията на Рикардо, която изолира парите в тяхната текуща форма на средство за обръщение,

* Няколко месеца преди избухването на общата търговска криза през 1857 г. една комисия заседаваше в камарата на общините, за да изследва ефекта на банковите закони от 1844 и 1845 г. Лорд Оверстън, теоретичният баща на тези закони, се впусна в своята реч пред комисията в следното самохвалство: «Чрез точно и бързо изпълнение на принципите на закона от 1844 г. всичко протече редовно и леко, паричната система е здрава и непоклитима, процъфтяването на страната е безспорно, доверието на публиката в закона от 1844 г. расте всеки ден. Ако комисията би пожелала още практически доказателства за здравината на принципите, върху които почива този закон, или за благотворните резултати, осигурени от него, правилният и достатъчен отговор би бил: погледнете около себе си; погледнете сегашното положение на търговията в страната, погледнете народното довольство, богатството и процъфтяването на всички обществени класи; и след това комисията ще бъде в състояние да реши да спре по-нататъшното действие на закона, при който са постигнати такива резултати.» Така Оверстън надуваше своята собствена победна тръба на 14 юли 1857 г.; на 12 ноември същата година правителството на своя собствена отговорност трябваше да отмени чудотворния закон от 1844 г.

завършва с това, че приписва на прилива и отлива на благородните метали такова абсолютно въздействие върху буржоазната икономика, каквото суеверието на монетарната система не беше сънувало. Тъй че Рикардо, който обяви книжните пари за най-съвършена форма на парите, стана пророк на булийонистите.

След като теорията на Юм, или абстрактната противоположност на монетарната система, беше по този начин развита до крайност, Стюъртовото конкретно схващане за парите бе най-после пак възстановено в своите права от *Томас Тук* * Тук извежда своите принципи не от някаква теория, а от добросъвестен анализ на историята на стоковите цени от 1793 до 1856 г. В първото издание на неговата «История на цените», която излиза в 1823 г., Тук е още съвсем овладян от теорията на Рикардо и напразно се мъчи да съгласува фактите с тази теория. Неговият памфлет «За парите», който излиза след кризата от 1825 г., би могъл дори да бъде разгледан като първо последователно изложение на възгледите, на които по-късно Оверстън придаде валидност. Обаче по-нататъшните изследвания в историята на стоковите цени го заставиха да се убеди, че оная пряка връзка между цените и количеството на средствата за обръщение, която е предпоставка на теорията, е само фантазия, че експанзията и контракцията на средствата за обръщение при непроменена стойност на благородните метали е винаги следствие, а не причина за колебанията на цените, че паричното обръщение изобщо е само вторично движение и че в действителния производствен процес парите получават още и съвсем други определености по форма освен тази на средство за обръщение. Неговите подробен изследвания не спадат към простото метално обръщение, а към друга сфера и затова не могат още да бъдат разгледани тук, също както и принадлежащите към същото направление изследвания на *Уилсън* и *Фълертън*.** Всичките тези автори не схващат

* Тук е бил съвсем незапознат със съчинението на Стюърт, както се вижда от неговата «History of prices from 1839 to 1847». London, 1848, в която той излага историята на паричните теории.

** Най-значителното съчинение на Тук освен «History of prices», което е издадено в 6 тома от неговия сътрудник Нюмарч, е «An inquiry into the currency principle, the connection of currency with prices etc.», 2. Edition, London, 1844. Съчинението на Уилсън

парите едностранчиво, а в различните им моменти, обаче само веществено, без каквато и да е жива връзка било между тези моменти, било с цялата система на икономическите категории. Затова те погрешно смесват *парите*, за разлика от *средствата за обръщение*, с *капитала* или дори със *стоката*, макар, от друга страна, да са принудени при случай да изтъкнат разликата между парите и другите две форми.* Например, ако се изпрати злато в чужбина, в действителност в чужбина се изпраща капитал, но същото става и ако се изнася желязо, памук, жито, накратко, всяка стока. И едното, и другото е капитал и затова те не се различават като капитал, а като пари и стока. Следователно ролята на златото като международно разменно средство не произлиза от неговата определеност по форма като капитал, а от неговата специфична функция като пари. Също тъй, когато златото или вместо него банкнотите функционират като платежно средство във вътрешната търговия, те са същевременно и капитал. Обаче капитал във форма на стока не би могъл да ги замести, както нагледно показват например кризите. Тъй че те стават платежно средство пак поради отликата на златото като пари от стоката, а не поради неговото битие като капитал. Дори и когато капиталът се изнася направо като капитал, например за да се даде под лихва в чужбина определена стойностна сума, от ко-

вече цитирахме. Накрая трябва да споменем още *John Fullarton*. «On the regulation of currencies», 2. Edition, London, 1845.

* «Трябва да се прави разлика между парите като стока, т. е. капитал, и парите като средство за обръщение» (*Tooke*. «An inquiry into the currency principle etc.», p. 10.). «Може да се приеме, че златото и среброто при тяхното получаване почти точно покриват сумата, която е необходима. . . Златото и среброто притежават безкрайното предимство пред всички останали видове стоки. . . чрез обстоятелството, че те навсякъде се употребяват като пари. . . Плащането на задълженията, външни и вътрешни, обикновено по договор става в монети, а не в чай, кафе, захар или индиго; и затова изпращането на пари, било в посочените монети, било в кюлчета, които могат веднага да бъдат превърнати в монети чрез монетния двор или на пазара на страната, в която се изпращат, трябва да предлага на изпращача най-сигурен, най-непосредствен и точен начин за постигане на тази цел, без риск за неуспех поради недостатъчно търсене или колебание на цените.» *Fullarton*, L. c., p. 132. 133.) «Всеки друг артикул» (освен златото и среброто) «може по своето количество или качество да се окаже извън обичайното търсене в страната, в която е изпратен.» (*Tooke*. «An inquiry into the currency principle etc.», p. 10.)

нюиКТурите зависи дали ще бъде изнесен във формата на стоки или във формата на злато и ако износът стане в последната форма, това става поради специфичната определеност по форма на благородните метали като пари, в противоположност на стоката. Изобщо споменатите автори не разглеждат отначало парите в оня абстрактен вид, както се разглеждат в рамките на простото стоково обръщение и както израстват в отношенията между самите стоки, намиращи се в процеса. Затова те се колебаят постоянно насам-натам между абстрактните определености по форма, които парите получават в противоположност на стоката, и ония определености на парите, в които се крият по-конкретни отношения, като капитал, revenue* и т. н.**

* Доход. Ред.

** Превръщането на парите в капитал ще разгледаме в трета глава, която трактува капитала и образува края на този пръв раздел.

Написано от август 1858 до януари 1859 г.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс
Съчинения. Т. 13, с. 3—170.

Към критиката на политическата икономия. Увод¹⁰

I. Производство, потребление, разпределение, размяна (обръщение)⁴¹

I. ПРОИЗВОДСТВО

[М—1] а) Настоящото изследване има за предмет предя всичко *материалното производство*.

Произвеждащите в обществото индивиди — следователно обществено определеното производство на индивидите — са, естествено, изходният пункт. Отделният и обособен ловец и рибар, с които започват Смит и Рикардо⁴², спадат към лишените от фантазия измислици на XVIII век — робинзонади, които в никакъв случай не изразяват само реакция срещу прекалената изтънченост и връщане към криворазбран природен начин на живот, както си въобразяват някои историци на културата. Също тъй малко почива върху подобен натурализъм и *contre social* на Русо⁴³, който чрез договор установява отношения и връзки между независимите по природа субекти. Това е привидността, и то само естетическата привидност на малките и големите робинзонади. По-скоро това е предугаждане на «буржоазното общество», което се подготвяло от XVI век, а през XVIII век правело гигантски крачки към своята зрелост. В това общество на свободната конкуренция отделният човек се явява освободен от природните връзки и т. н., които в по-раншни исторически епохи правели от него принадлежност към определен, ограничен човешки конгломерат. Пророците от XVIII век, върху плещите на които още изцяло стоят Смит и Рикардо, си представят този човек на XVIII век — продукт, от една страна, на разпадането на феодалните об-

ществени форми, а, от друга страна, на развилите се от XVI век насам нови производителни сили — като идеал, чието съществуване е в миналото. Не като исторически резултат, а като изходен пункт на историята, като природосъобразен индивид, отговарящ на тяхната представа за човешката природа, не като възникващ исторически, а като даден от природата. Това заблуждение е било досега присъщо на всяка нова епоха. Стюарт, който в известно отношение в противоположност на XVIII век и като аристократ стон повече на историческа почва, е избягнал тази ограниченост.

Колкото по-назад се връщаме в историята, толкова повече индивидът, а следователно и произвеждащият индивид, се явява като несамостоятелен, принадлежащ към по-голямо цяло: отначало, още по съвсем естествен начин, към семейството и към разширеното в род семейство; по-късно, към произлязлата от противоположността и претопяването на родовете общинна формация в нейните различни форми. Едва в XVIII век, в «буржоазното общество», различните форми на обществената взаимовръзка се противопоставят на отделния индивид само като средство за постигане на неговите частни цели, като външна необходимост. Ала епохата, която създава това становище — становището на обособения индивид, — е тъкмо епохата на най-развитите досега обществени (от това становище всеобщи) отношения. Човекът е в най-буквалния смисъл на думата *ξῶον πολιτικόν*⁴⁴, не само обществено животно, а животно, което само в обществото [M—2] може да се обособява. Производството на обособения индивид във от обществото — рядкост, която може да се случи с някой случайно попаднал в дива местност цивилизован човек, който вече динамично притежава в себе си обществените сили — е също такава безсмислица, както и развитието на езика без *съвместно* живеещи и разговарящи помежду си индивиди. На това няма защо повече да се спираме. Съвсем не би имало нужда да се засяга този пункт, ако тази глупост, която е имала смисъл и разум у хората на XVIII век, не беше отново, сериозно внесена в най-новата политическа икономия от Бастиа, Кери*, Прудон⁴⁵ и т. н. Между другото, за Прудон е ес-

* Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 46, част I, стр. 8, 10—12. Ред.

тестрено приятно да обяснява историко-философски произхода на едно икономическо отношение — чието историческо възникване не познава, — като митологизира, че на Адам или Прометей идеята хрумнала съвсем готова, че след това била въеждана и т. н. Няма нищо по-сучно и по-сухо от фантазиращата *locus communitatis*.*

И така, когато става дума за производство, винаги се говори за производство на определено стъпало на обществено развитие — за производство на обществени индивиди. Ето защо би могло да изглежда, че за да говорим изобщо за производство, трябва или да проследим историческия процес на развитие в неговите различни фази, или отначало да заявим, че имаме работа с определена историческа епоха, например със съвременното буржоазно производство, което фактически е нашата същинска тема. Обаче всички епохи на производството имат известни общи признаци, общи определения. *Производството изобщо* е абстракция, но разумна абстракция, доколкото тя действително изтъква, фиксира общото и затова ни спестява повтарянето. Впрочем самото това *всеобщо* или това отделено чрез сравняване общо само е многократно разчленено, разпръсващо се в различни определения. Част от него принадлежи на всички епохи; друга е обща само за няколко. [Някои] определения ще бъдат общи както за най-съвременната, така и за най-старата епоха. Без тях всяко производство ще бъде немислимо; обаче щом най-развитите езици имат общи закони и определения с най-неразвитите, тъкмо онова, което представлява тяхното развитие, трябва да е разликата от това всеобщо и общо, тъкмо определенията, които важат за производството изобщо, трябва да бъдат отделени, та покрай единството — което вече произтича от това, че субектът, човечеството, и обектът, природата, са едни и същи — да не бъде забравено същественото различие. В това забравяне се крие например цялата мъдрост на съвременните икономисти, които доказват вечността и хармонията на съществуващите социални отношения. Например никакво производство не е възможно без оръдие за производство, макар и това оръдие да е само ръката. Никакво производство не е възможно без минал, натрупан труд, макар и този труд да е само онази сръчност, която е събрана и концентрира-

* — баналност. Ред.

на в ръката на дивака чрез многобройни [М—3] упражнения. Между другото капиталът е също оръдие за производство, също минал, обективиран труд. Следователно капиталът е всеобщо, вечно природно отношение; т. е. ако се изоставя тъкмо специфичното, което тепърва превръща «оръдието на производство», «натрупания труд» в капитал. Ето защо цялата история на производствените отношения се явява например у Керн като фалшификация по злонамерено нареждане на правителствата.

Щом няма производство изобщо, няма и всеобщо производство. Производството е винаги *отделен* отрасъл от производството — например земеделие, скотовъдство, манифактура и т. н. — или е *съвкупност*. Обаче политическата икономия не е технология. Отношението на общите определения на производството на дадено общество стъпало спрямо отделните форми на производство ще бъде разгледано на друго място (по-късно).

Най-сетне производството не е и само отделно производство. Напротив, то винаги е само известен обществен организъм, обществен субект, който действа сред по-голяма или по-малка съвкупност от отрасли на производството. Тук също така още не е мястото и на отношението, което научното изложение има към реалното движение. Производство изобщо. Отделни отрасли на производството. Съвкупност на производството.

Мода в политическата икономия е да се започва с обща част — и това е тъкмо онази част, която фигурира под заглавието «Производство» (вж. например Дж. Ст. Мил⁴⁶) и в която се разглеждат *общите условия* на всяко производство.

Тази обща част се състои или казват, че би трябвало да се състои:

1) От условията, без които производството е невъзможно, т. е. фактически да не се даде нищо освен съществените моменти на всяко производство. Обаче това фактически се свежда, както ще видим, до няколко твърде прости определения, които биват размазвани в плоски тавтологии.

2) От условията, които повече или по-малко стимулират производството, както например прогресиращото и стагнационното състояние на обществото у Адам Смит⁴⁷. За да бъде издигнато това, което у него има само стойност

като аргѹи*, до научно значение, би било необходимо да се изследват периодите на *степените на производителността* в развитието на отделни народи — изследване, което лежи въвн от същинските граници на темата, а доколкото влиза в нея, мястото му е при разглеждането на конкуренцията, натрупването и т. н. В общата си формулировка отговорът се свежда до общото положение, че един промишлен народ достига върха на своето производство в моменти, когато той изобщо се намира на най-високата точка на своето историческо развитие. Действително. Високо равнище на промишленото развитие на един народ наблюдаваме, докато за него главното още не е печалбата, а добиването. В такъв смисъл янките стоят над англичаните. Или пък обстоятелството, че известни расови особености, климати, природни условия, като достъп до морето, плодородност на почвата и пр., са благоприятни за производството, отколкото други. И това се свежда до тавтологията, че богатството се създава в такава степен по-лесно, в каквато по-висока степен субективно и обективно са налице неговите елементи.

[М — 4] Но не е това всичкото, за което действително става въпрос у икономистите в тази обща част. Напротив, производството — вж. например Мил¹⁸ — трябва за разлика от разпределението и т. н. да бъде представено като обхванато от независими от историята вечни природни закони, по който случай съвсем незабелязано биват промъкнати *буржоазни* отношения като неизменими природни закони на обществото in abstracto*^{*}. Това е повече или по-малко съзнателната цел на този начин на постъпване. Напротив, при разпределението хората са били позволявали наистина всякакъв произвол. Съвсем независимо от грубото разкъсване на производството и разпределението и от тяхното действително отношение по начало трябва да е ясно поне това, че колкото и различно по вид да е разпределението при различните стъпала на общественото развитие, трябва да е възможно, също както и при производството, да бъдат изтъкнати общи определения и всички исторически различия да бъдат смесени и заличени в *общочовешки* закони. Например робът, крепостният и наемният работник получават всички известно ко-

* — кратко изложение. Ред.
** — изобщо. Ред.

личество храна, което им дава възможност да съществуват като рсб. крепостен или наемен работник. Завоевателят, който живее от налога, или чиновникът, който живее от данъка, или земевладелецът — от рентата, или монахът — от милостинята, или левитът — от десетъка — всички те получават известен дял от общественото производство, който се определя от по-други закони, отколкото делът на роба и т. н. Двете главни точки, които всички икономисти поставят под тази рубрика, са: 1) собственост, 2) осигуряването ѝ чрез правосъдието, полицията и т. н.

На това трябва съвсем накратко да се отговорим:

ad* 1). Всяко производство е присвояване на природата от страна на индивида в рамките на определена форма на обществото и посредством нея. В този смисъл е тавтология да се казва, че собствеността (присвояването) е условие на производството. Смешно е обаче оттук да се прави скок към определена форма на собствеността, например към частната собственост. (Нещо, което при това предполага като условие и една противоположна форма — *липсата на собственост*.) Напротив, историята посочва като по-първоначална форма общата собственост (например у индийците, славяните, древните келти и т. н.), форма, която във вид на общинна собственост играе значителна роля още дълго време. Тук още съвсем не се повдига въпросът, дали богатството се развива по-добре при тази или онази форма на собствеността. Но че не може и дума да става за производство, следователно и за общество, там, където не съществува никаква форма на собственост, е тавтология. Присвояване, което нищо не присвоява, е *contradictio in subjecto***.

ad 2)!: Осигуряване на добитото и т. н. Ако тези тривиалности бъдат сведени до тяхното действително съдържание, те говорят повече, отколкото знаят техните проповедници. А именно, че всяка форма на производството създава свои собствени правни отношения, форма на управление и т. н. Грубостта и липсата на разбиране се състои именно в това, органично [М — 5] свързаното да се отнася случайно едно към друго в чисто разсъдъчна взаимна връзка. Буржоазните икономисти само си въобразя-

* — към. Ред.

** — противоречие в самия предмет. Ред.

ват, че със съвременната полиция може да се произвежда по-лесно, отколкото например при юмручното право. Те само забравят, че и юмручното право е право и че правото на по-силния продължава да съществува под друга форма и в тяхната «правова държава».

Когато отговарящите на определено стъпало на производството обществени отношения тепърва възникват или когато те вече изчезват, настъпват естествено смущения в производството, макар и в различна степен и с различен ефект.

Да резюмираме: Има общи за всички стъпала на производството определения, които от мисълта биват фиксирани като общи; обаче така наречените *общи условия* на всяко производство не са нищо друго освен тези абстрактни моменти, чрез които не се разбира нито едно действително историческо стъпало на производството.

2. ОБЩОТО ОТНОШЕНИЕ НА ПРОИЗВОДСТВОТО КЪМ РАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО, РАЗМЯНАТА И ПОТРЕБЛЕНИЕТО

Преди да навлезем в по-нататъшен анализ на производството, необходимо е да имаме предвид различните рубрики, които икономистите поставят наред с него.

Повърхностната представа: В производството членовете на обществото присвояват (създават, преобразуват) природните продукти за човешките потребности; разпределението определя пропорцията, в която отделният индивид има дял в тези продукти; размяната му доставя отделните продукти, срещу които той иска да размени падналия му се при разпределението дял; най-после, в потреблението продуктите стават предмети на ползването, на индивидуалното присвояване. Производството създава предметите, отговарящи на потребностите; разпределението ги разпределя съгласно обществените закони; размяната преразпределя вече разпределеното съобразно с отделните потребности; най-после, в потреблението продуктът излиза от това обществено движение, става на право обект и служител на отделната потребност и я задоволява при употребата. По този начин производството се явява като изходна точка, потреблението — като крайна точка, а разпределението и размяната — като

среда, която от своя страна е двойна, тъй като разпределението се определя като момент, изхождащ от обществото, а размяната — като момент, изхождащ от индивидите. В производството се обективира личността, в личността се субективира вещта; при разпределението обществото поема във формата на всеобщи, господстващи наредби посредничеството между производството и потреблението; при размяната това посредничество се извършва от случайната определеност на индивида.

Разпределението определя пропорцията (количеството), в която продуктите се падат на индивида; размяната определя продукцията, от която индивидът [М—6] иска да получи дела, определен му чрез разпределението.

По този начин производството, разпределението, размяната и потреблението образуват правилен силогизъм; производството — всеобщността, разпределението и размяната — специфичността, потреблението — единичността, в която се включва цялото. Това наистина е взаимовръзка, но повърхностна. Производството е определено от общи природни закони; разпределението — от обществена случайност, и затова то може да въздейства повече или по-малко поощрително върху производството; размяната се намира между двете като формално обществено движение, а заключителният акт на потреблението, който се схваща не само като крайна точка, но и като крайна цел, е всъщност извън политическата икономия, освен доколкото има обратно въздействие върху изходната точка и отново повежда целия процес.

Противниците на политикоикономистите — били те противници от или във от тяхната област, — които ги упрекват във варварско разкъсване на нещо цялостно, стоят или на същата почва с тях, или по-ниско от тях. Няма нищо по-обикновено от упрека, че политикоикономистите гледали на производството твърде изключително като на самоцел. Разпределението било също тъй важно. В основата на този упрек лежи именно представата на политикоикономистите, че разпределението съществува наред с производството като самостоятелна, независима сфера. Или — моментите не се схващали в тяхното единство. Като че ли това разкъсване не е проникнало от действителността в учебниците, а обратно — от учебниците в действителността, и като че ли тук се касае до диалектическо примиряване на понятия, а не до схващане на реални отношения!

а) потребление и производство

Г. Производството е непосредствено и потребление. Двойно потребление — субективно и обективно: индивидът, който при произвеждане развива своите способности, също така ги изразходва, потребява ги в акта на производството точно както естественото създаване на живот е потребление на жизнени сили. Второ: производството е потребление на средствата за производство, които се потребяват и изхабяват, а отчасти (както например при горивото) отново се разпадат на основните елементи. Същото е и с потреблението на суровини, които не запазват, а, напротив — изгубват своя естествен облик и своите свойства. Ето защо самият акт на производството е във всички свои моменти едновременно и акт на потребление. Но политикоикономистите признават това. Производството като непосредствено тъждествено с потреблението, потреблението като непосредствено съпадащо с производството те наричат *производително потребление*. Тази тъждественост на производството и потреблението се свежда до израза на Спиноза: «*determinatio est negatio*»¹⁹.

[М—7] Но това определение на производителното потребление се прави тъкмо само за да се отдели тъждественото с производството потребление от същинското потребление, което се схваща по-скоро като унищожаваша противоположност на производството. И така, да разгледаме същинското потребление.

Потреблението е непосредствено и производство, тъй както в природата потреблението на химическите елементи и вещества е производство на растението. Че например при храненето — една форма на потребление — човек произвежда своето собствено тяло, е ясно. Обаче това важи и за всеки друг вид потребление, което по един или друг начин произвежда човека в някоя посока. Потребително производство. Обаче, казва политическата икономия, това тъждествено с потреблението производство е второ производство, което произтича от унищожаването на първия продукт. В първото производителят се овеществяваше, а във второто се олицетворява създадената от него вещ. Следователно това потребително производство — макар че е непосредствено единство между производство и потребление — се различава съществено от същинското производство. Непосредственото единство, в кое-

то производството съвпада с потреблението и потреблението — с производството, запазва тяхната непосредствена двоякост.

Следователно производството е непосредствено потребление, а потреблението е непосредствено производство. Всяко от тях е непосредствено и своята противоположност. Но същевременно се извършва едно опосредствувашо движение между тях. Производството опосредствува потреблението, за което създава материала и на което без производството би липсвал предметът. Но и потреблението опосредствува производството, като тепърва създава за продуктите субекта, за когото те са продукти. Едва в потреблението продуктът получава последния си завършек. Железница, с която не се пътува, която следователно не се изхабява, не се потребява, е само *дунџей** железница, но не и действително. Без производство няма потребление; но и без потребление няма производство, защото така производството би било безцелно.

Потреблението произвежда производството двояко:

1) С това, че продуктът едва в потреблението става действителен продукт. Например една дреха става действителна дреха едва чрез акта на носенето; една къща, която не се обитава, фактически не е действителна къща; така че за разлика от чисто природния предмет продуктът се проявява като продукт, *става* продукт едва в потреблението. Като унищожава продукта, потреблението тепърва му дава последния шрих; защото производството е продукт не като овеществена дейност, а само като предмет за дейния субект.

2) С това, че потреблението създава потребността за негово производство, следователно създава идеалната, вътрешно движеща причина за производството, която е негова предпоставка. Потреблението създава влечението към производството: то създава и предмета, който действа целенасочващо в производството. Щом е ясно, че производството дава външно предмета на потреблението, тогава [M—8] следователно е също така ясно, че потреблението *предполага идеално* предмета на производството като вътрешен образ, като потребност, като влечение и като цел. То създава предметите на производството в тяхната още субективна форма. Без потребност няма произ-

* — потенциално. Ред.

водство. Обаче потреблението възпроизвежда потребността.

На това от страна на производството съответствува, че то

1) доставя на потреблението материала, предмета. Потребление без предмет не е потребление; следователно в тази насока производството създава, произвежда потреблението.

2) Но производството не създава само предмета на потреблението. То придава на потреблението неговата определеност, неговия характер, неговия завършък. Също както потреблението придаваше на продукта неговия завършък като продукт, производството придава завършъка на потреблението. *Преди всичко* предметът не е предмет изобщо, а определен предмет, който трябва да бъде потребен по определен начин, опосредствуван пак от самото производство. Гладът си е глад, но гладът, който се задоволява с варено месо, ядено с вилица и нож, е различен от онзи глад, който гълта сурово месо с помощта на ръце, нокти и зъби. Ето защо производството произвежда не само предмета на потреблението, но и начина на потреблението, не само обективно, но и субективно. Така че производството създава потребителя.

3) Производството не само доставя материал за потребността, но и доставя потребност за материала. Когато потреблението напусне своята първоначална природна грубост и непосредственост — а самото оставане в нея би било все още резултат от едно останало в природна грубост производство, — самото като влечение е опосредствувано от предмета. Потребността, която то изпитва от него, е създадена от възприемането му. Предметът на изкуството — както и всеки друг продукт — създава публика с усет за изкуство и със способност да се наслаждава на красивото. Ето защо производството произвежда не само предмет за субекта, но и субект за предмета.

Следователно производството произвежда потреблението 1) като му създава материала; 2) като определя начина на потреблението; 3) като произвежда като потребност у консуматора продуктите, приети преди това от производството като предмет. Така че то произвежда предмета на потреблението, начина на потреблението и влечението на потреблението. Също така потреблението произвежда *предразположението* на производителя, като възбужда у него целеопределящата потребност.

Тъждествеността между потреблението и производството се явява следователно трияко:

1) *Непосредствена тъждественост*: Производството е потребление, потреблението е производство. Потребително производство. Производително потребление. Политико икономистите наричат и двете [М—9] производително потребление, обаче правят още една разлика. Първото фигурира като възпроизводство; второто — като производително потребление. Всички изследвания върху първото са изследвания върху производителния или непроизводителния труд; изследванията върху второто са изследвания върху производителното или непроизводителното потребление.

2) Всяко от тях се явява като средство на другото, опосредствува се от него; обстоятелство, което бива изразено като тяхна взаимна зависимост; движение, чрез което те влизат във взаимни отношения и се явяват необходими едно за друго, но все пак остават още външни едно спрямо друго. Производството създава материала като външен предмет за потреблението; потреблението създава потребността като вътрешен предмет, като цел на производството. Без производство няма потребление; без потребление няма производство; фигурира в политическата икономия в много форми.

3) Производството е не само непосредствено и потребление, а потреблението — непосредствено и производство; нито пък производството е само средство за потребление, а потреблението — само цел на производството, т. е. че всяко от двете доставя на другото неговия предмет, производството — външния предмет на потребление, а потреблението — представения предмет на производството; напротив, всяко от тях е не само непосредствено и другото, нито само опосредствува другото, а всяко от двете, като се извършва, създава другото; създава себе си като другото. Потреблението извършва акта на производството, като завърши продукта като продукт, като го унищожи, като погълне неговата самостоятелна вещна форма; като чрез потребността от повтаряне издигне в същност способността, развита в първия акт на производството; така че то не е само заключителен акт, чрез който продуктът става продукт, а и оня, чрез който производителят става производител. От друга страна, производството произвежда потреблението, като създава определен

начин на потребление и след това, като създава като потребност подбудата за потребление, самата способност за потребление. Тази последна тъждественост, определена в точка 3, е многократно разглеждана в политическата икономия в отношението между търсенето и предлагането, между предметите и потребностите, между създадените от обществото и естествените потребности.

След всичко казано за един хегелианец няма нищо по-просто от това, да приеме за тъждествени производството и потреблението. И това е направено не само от социалистически белетристи⁶⁰, но дори от прозаични политико-икономисти, например от Сей, във формата, че ако се разглежда един народ, производството му било неговото потребление. Същото било и с човечеството *in abstracto*. Щорх изтъква погрешното у Сей, тъй като например един народ не потребява изцяло своя продукт, а създава и средства за производство, основен капитал и т. н.⁵¹ Освен това, да се разглежда обществото като *един-единствен* субект, значи да се разглежда неправилно, спекулативно. За единичния субект производството и потреблението се явяват като моменти от един акт. Тук трябва само [M—9] да бъде изтъкнато важното обстоятелство, че ако разглеждаме производството и потреблението като дейности на един субект или на много индивиди, те във всеки случай се явяват като моменти от един процес, в който производството е действителната изходна точка и затова е и господстващият момент. Самото потребление като нужда, като потребност е вътрешен момент на производителната дейност. Обаче последната е изходната точка на реализацията, а оттам и нейният господстващ момент, актът, в който отново протича целият процес. Индивидът произвежда един предмет и чрез неговото потребление се връща отново към себе си, но като произвеждащ и възпроизвеждащ себе си индивид. По такъв начин потреблението се явява като момент на производството.

В обществото обаче отношението на производителя към продукта, щом той вече е готов, е външно и връщането на продукта към субекта зависи от неговите отношения към други индивиди. Той не влиза непосредствено във владение на продукта. Освен това непосредственото му присвояване не е негова цел, когато продуктът е произведен в обществото. Между производителя и продуктите застава *разпределението*, което чрез обществени закони

определя неговия дял от света на продуктите, следователно застава между производството и потреблението.

Стои ли разпределението като самостоятелна сфера наред с производството и във от него?

б) разпределение и производство

Когато се разглеждат обикновените съчинения по политическа икономия, прави най-напред впечатление, че в тях всичко е дадено двойно. Например при разпределението фигурират поземлената рента, работната заплата, лихвата и печалбата, докато в производството земята, трудът и капиталът фигурират като фактори на производството. За капитала е ясно от самото начало, че е даден двойно: 1) като фактор на производството; 2) като източник на приход; като определящ определени форми на разпределение. Ето защо лихвата и печалбата фигурират като такива и при производството, доколкото са форми, в които капиталът се умножава, нараства, следователно като моменти на неговото собствено производство. Като форми на разпределението лихвата и печалбата имат за предпоставка капитала като фактор на производството. Те са начини на разпределение, които имат за предпоставка капитала като фактор на производството. Те са също така и начини на възпроизводство на капитала.

Работната заплата е също така разглежданият под друга рубрика наемен труд: определеността, която трудът тук има като фактор на производството, се явява като определеност на разпределението. Ако трудът не беше определен като наемен труд, начинът, по който той участва в продуктите, не би се явил като работна заплата, както например при робството. Най-сетне, поземлената рента — за да вземем веднага най-развитата форма на разпределение, в която поземлената собственост [M—10] участва в продуктите — има за предпоставка едрата поземлена собственост (всъщност едрото земеделие) като фактор на производството, а не просто земята, както и работната заплата няма за предпоставка просто труда. Ето защо отношенията и начините за разпределение се явяват само като обратна страна на факторите на производството. Един индивид, който участва в производството във формата на наемен труд, участва във формата

на работна заплата в продуктите, в резултатите на производството. Структурата на разпределението се определя напълно от структурата на производството. Самото разпределение е продукт на производството не само с оглед на предмета — че само резултатите на производството могат да бъдат разпределени, — но и с оглед на формата — че определеният начин на участие в производството определя отделните форми на разпределението, формата, в която индивидът участва в разпределението. Чиста илюзия е да се приема в производството земя, а в разпределението поземлена рента.

Ето защо политикоикономисти като Рикардо, на който най-много се прави упрек, че имали предвид само производството, са определили изключително разпределението за предмет на политическата икономия, защото те инстинктивно са схващали формите на разпределението като най-определен израз, в който се фиксират факторите на производството в дадено общество.

Естествено, по отношение на отделния индивид разпределението се явява като обществен закон, който обуславя неговото положение в онова производство, в което той произвежда, което следователно предхожда производството. По рождение индивидът няма капитал, няма поземлена собственост. Вследствие на общественото разпределение той от раждането си е обречен на наемен труд. Но самата тази обреченост е резултат от обстоятелството, че капиталът, поземлената собственост съществуват като самостоятелни фактори на производството.

Ако разглеждаме цели общества, разпределението изглежда в още една насока да предхожда производството и да го определя; подобно на предикономически факт. Един народ-завоевател разпределя земята между завоевателите и по този начин установява определено разпределение и определена форма на поземлена собственост; следователно определя производството. Или превръща победените в роби и по този начин прави робския труд основа на производството. Или даден народ раздробява чрез революцията едрата поземлена собственост на парцели; следователно чрез това ново разпределение дава нов характер на производството. Или законодателството увековечава поземлената собственост в ръцете на известни семейства, или разпределя труда като наследствена привилегия и по такъв начин го фиксира кастово. Във всички

тези случаи — а всички те са исторически — изглежда, че не разпределението получава структурата си и се определя от производството, а, обратно, производството — от разпределението.

[M—11] Схванато най-повърхностно, разпределението се явява като разпределение на продуктите и по този начин по-отдалечено от производството и като че ли самостоятелно спрямо него. Но преди разпределението да е разпределение на продуктите, то е: 1) разпределение на оръдията на производството и 2) — а това е друго определение на същото отношение — разпределение на членовете на обществото по различни видове производство. (Подчиняване на индивидите на определени производствени отношения.) Разпределението на продуктите е очевидно само резултат от това разпределение, което е включено в самия производствен процес и определя структурата на производството. Да се разглежда производството без оглед на това включено в него разпределение е очевидно празна абстракция, докато, обратно, разпределението на продуктите е от само себе си дадено заедно с това разпределение, образуващо първоначално момент от производството. Тъкмо по тази причина Рикардо, като се стремил да схване съвременното производство в неговата определена социална структура и който е *par excellence** политикоикономист на производството, обявява *не* производството, а разпределението за същинската тема на съвременната политическа икономия. От това пак следва глупостта на политикоикономистите, които приемат производството като вечна истина, а прогонват историята в областта на разпределението.

Какво отношение заема спрямо производството това определящо самото производство разпределение, е очевидно въпрос, който спада към самото производство. Ако някой каже, че поне тогава — тъй като производството трябва да изхожда от известно разпределение на оръдията за производство — разпределението в този смисъл предхожда производството, образува негова предпоставка, на това следва да се отговори, че производството действително има свои условия и предпоставки, които образуват негови моменти. Тези моменти могат първоначално да изглеждат естествено възникнали. Самият процес на

* — предимно. *Ред.*

производството ги превръща от естествено възникнали в исторически и ако за даден период те се явяват като естествена предпоставка на производството, за друг период те са били негов исторически резултат. В рамките на самото производство те постоянно се изменят. Например приложението на машините изменило разпределението както на оръдията за производство, така и на продуктите. Самата съвременна едра поземлена собственост е резултат както на съвременната търговия и съвременната промишленост, така и на приложението на последната в земеделието.

Всички повдигнати по-горе въпроси се свеждат в края на краищата до това, как общоисторически условия се намесват в производството и какво е неговото отношение към историческото развитие изобщо. Въпросът очевидно спада към разглеждането и разработването на самото производство.

[M—12] Но в тривиалната форма, в която са повдигнати по-горе, тези въпроси могат да бъдат също така набързо ликвидирани. При всички завоевания са възможни три положения. Народът-завоевател натрапва на победения народ своя собствен начин на производство (например англичаните в Ирландия през този век, отчасти в Индия); или оставя да съществува стария начин на производство и се задоволява с налог (например турците и римляните); или пък настъпва взаимодействие, от което възниква нещо ново, една синтеза (отчасти при германските завоевания). При всички случаи начинът на производство, бил той на завоювания или на завоювания народ, или произлезлият от сливането на двата, е определящ за новото разпределение, което настъпва. Макар да се явява като предпоставка за новия производствен период, самото то е пак продукт на производството, не само на историческото изобщо, а на определеното историческо производство.

Например монголците с опустошенията си в Русия са действували съобразно своето производство — скотовъдството, за което големи, ненаселени пространства са главно условие. Германските варвари, за които обработването на земята с крепостни е било традиционното производство, както и изолираният живот на село, могли по-лесно да подчинят на тези условия римските провинции, толкова повече че станалата там концентрация на поземле-

ната собственост вече напълно била съборила по-старите отношения в земеделието.

Съществува една традиционна представа, че през известни периоди хората са живели само от грабеж. Но за да може да се граби, трябва да има какво да се граби, т.е. да има производство. А самият начин на грабеж се определя пак от начина на производство. Например една *stock-jobbing nation** не може да бъде ограбена, както една нация от скотовъдци.

Грабежът на роби е направо грабеж на оръдието за производство. Но тогава производството на страната, за която става грабежът, трябва да има такава структура, че да допуска робски труд, или трябва да бъде създаден (както е в Южна Америка и т. н.) съответен на роба начин на производство.

Закони могат да увековечат в ръцете на известни семейства дадено оръдие за производство, например земята. Тези закони придобиват икономическо значение само когато едрата поземлена собственост е в хармония с общественото производство, както например в Англия. Във Франция имало дребно земеделие въпреки едрата поземлена собственост, затова и последната била раздробена от революцията. Но може ли да се увековечи със закони например парцелирането? Въпреки тези закони собствеността се концентрира отново. Влиянието на законите за запазване на отношенията на разпределението и по този път въздействието им върху производството трябва да бъдат определени специално.

с) *Накрая размяна и обръщение.*
Размяна и производство

[M—13] Самото обръщение е само определен момент от размяната, или и размяната, разгледана в нейната цялост.

В такъв смисъл *размяната* е само опосредствуваш момент между производството и определеното от него разпределение, от една страна, и потреблението, от друга; но доколкото последното само се явява като момент от

* — влязла с развитя борсова спекулация. *Ред.*

производството, размяната очевидно е включена като момент в производството.

Ясно е, първо, че размяната на дейности и способности, която става в самото производство, спада направо към него и е негова съществена страна. Второ, същото важи за размяната на продуктите, доколкото тя е средство за произвеждане на готовия, предназначен за непосредственото потребление продукт. В такъв смисъл самата размяна е акт, включен в производството. Трето, така наречената размяна между делови хора и делови хора⁶² е както по организацията си изцяло определена от производството, така и самата е произвеждаща дейност. Размяната се явява като независима и индиферентна спрямо производството само в последния стадий, когато продуктът се разменя непосредствено за потребление. Обаче 1) няма размяна без разделение на труда, било то естествено възникнало, или самото вече исторически резултат; 2) частната размяна има за предпоставка частно производство; 3) интензивността на размяната, нейното разпространение, както и нейният вид се определят от развитието и структурата на производството. Например: размяна между града и селото; размяна на село, в града и т. н. По този начин размяната във всички нейни моменти се явява или направо включена в производството, или определена от него.

Резултатът, до който стигаме, не е, че производството, разпределението, размяната и потреблението са тъждествени, а че всички те са части на една цялост, различия в рамките на едно единство. Производството господства както над себе си в противоположното определение на производството, така и над другите моменти. От него процесът започва все отново. Че размяната и потреблението не могат да бъдат господстващото, е ясно от само себе си. Същото важи за разпределението като разпределение на продукти. Обаче като разпределение на факторите на производството самото то е момент на производството. Следователно определено производство определя определено потребление, разпределение, размяна и *определени взаимоотношения между тези различни моменти*. Наистина и производството в своята едностранна форма се определя от своя страна от другите моменти. Например: ако се разширява пазарът, т. е. сферата на размяната, нараства по обем и производството и се диференцира по-

дълбоко. С изменението на разпределението се изменя и производството; например заедно с концентрацията на капитала, с различното разпределение на населението в града и селото и т. н. Накрая, потребностите на потреблението определят производството. Има взаимодействие между различните моменти. Такъв е случаят при всяко органично цяло.

3. МЕТОД НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

[М—14] Когато разглеждаме дадена страна в политикоикономическо отношение, започваме с нейното население, с разделението му на класи, на градско, селско и морско, по участието му в различните отрасли на производството в износа и вноса, в годишното производство и потребление, стоките и цените и т. н.

Изглежда, че е правилно да се започва с реалното и конкретното, с действителната предпоставка, следователно например в политическата икономия с населението, ксето е основа и субект на целия акт на общественото производство. Но при по-внимателно разглеждане това се оказва погрешно. Населението е абстракция, ако аз например не взема под внимание класите, от които то се състои. Тези класи са също празна дума, ако не познавам елементите, върху които те почиват, например наемен труд, капитал и т. н. Тези елементи имат за предпоставка размяната, разделението на труда, цените и т. н. Например капиталът е нищо без наемен труд, без стойност, пари, цени и т. н. Следователно ако започна с населението, това би дало една хаотична представа за цялото и само чрез по-точно определяне аз бих стигнал аналитично до все по-прости понятия; от представата за конкретното — до все по-тънки абстракции, докато стигна до най-простите определения. Оттук би трябвало сега да тръгна по обратния път, докато най-после стигна пак до населението, но вече не като хаотична представа за цялото, а като богатата съвкупност от множество определения и отношения.

Първият път е именно онзи, по който исторически е тръгнала политическата икономия при възникването си. Например икономистите от XVII век започват винаги от живото цяло, от населението, нацията, държавата, от няколко държави и т. н.; но те винаги свършват с това,

че откриват чрез анализ няколко определящи абстрактни, общи отношения, като разделение на труда, пари, стойност и т. н. След като тези отделни моменти били повече или по-малко фиксирани и абстрахирани, започнали икономическите системи, които се издигали от простото като труд, разделение на труда, потребност, разменна стойност до държавата, размяната между народите и световния пазар.

Последното очевидно е научно правилният метод. Конкретното е конкретно, защото е обобщение на много определения, следователно единство на многообразното. Ето защо при мисленето то се явява като процес на обобщаване, като резултат, а не като изходна точка, макар че то е действителната изходна точка, следователно и изходната точка на нагледа и предствата. По първия път пълната представа се изпарява в абстрактно определение, по втория път абстрактните определения довеждат до възпроизвеждане на конкретното по пътя на мисленето.

Ето защо Хегел изпадна в илюзията да схваща реалното като резултат от самообобщаващото се, самозадълбочаващото се и саморазвиващото се мислене, докато методът да се възхожда от абстрактното към конкретното е само начин на мисленето да усвоява конкретното, да го възпроизвежда като духовно конкретно. Но това в никой случай не е процесът на възникване на самото конкретно. Например най-простата икономическа категория, да кажем напр. разменната стойност, има за предпоставка население, население, което произвежда при определени отношения: както и [M—15] определени форми на семейство, община или държава и т. н. Тя може да съществува само като абстрактно, едностранно отношение на вече дадено конкретно, живо цяло.

Напротив, като категория разменната стойност води допотопно съществуване. Ето защо за съзнанието — а философското съзнание е определено по този начин, — за което разбиращото мислене е действителният човек и следователно едва разбраният свят като такъв е действителното, движението на категориите се явява като действителния производствен акт — който за съжаление само получава тласък отвън, — чийто резултат е светът; а това е — но това е пак тавтология — дотолкова вярно, доколкото конкретната съвкупност като съвкупност на мисли, като мисловна конкретност, фактически е продукт

на мисленето, на разбирането; но в никакъв случай не е продукт на мислещото и самопораждащото се извън или над нагледа и представата понятие, а е продукт на преработката на нагледа и представата в понятия. Цялото, тъй както се явява в главата като мисловно цяло, е продукт на мислещата глава, която усвоява света по единствено възможния за нея начин, по начин, който се различава от художественото, религиозното и практически-духовното усвояване на този свят. Реалният субект продължава все още да съществува в своята самостоятелност извън главата: дотогава именно, докогато главата се проявява само спекулативно, само теоретично. Ето защо и при теоретичния метод субектът, обществото, трябва винаги да фигурира в представата като предпоставка.

Но нямат ли тези прости категории и независимо историческо или естествено съществуване преди по-конкретните? *Ça dépend**. Например Хегел правилно започва философията на правото с владението като най-простото правно отношение на субекта. Обаче не съществува владение преди семейството или преди отношенията на господство и подчинение, които са много по-конкретни отношения. Но — правилно би било да се каже, че съществуват семейства, родове, които още само *владяят*, но нямат *собственост*. Следователно по-простата категория се явява като отношение на прости семейни или родови общества спрямо собствеността. В развитото общество тя се явява като по-простото отношение на една развита организация. Но конкретният субстрат, чието отношение е владението, е постоянна предпоставка. Можем да си представим отделен дивак, който владее нещо. Но тогава владението не е правно отношение. Не е вярно, че владението исторически се е развило в семейството. Напротив, владението винаги има за предпоставка тази «по-конкретна правна категория». Впрочем, тогава все би останало това, че простите категории са израз на отношения, в които може да се е реализирала по-неразвитата конкретност, преди още да е установила по-многогранната връзка или по-многогранното отношение, което е изразено мислено в по-конкретната категория; докато пък по-развитата конкретност запазва тази категория като подчинено отношение.

* — Завися. *Ред.*

Парите могат да съществуват и са съществували исторически, преди да е съществувал капитал, преди да е имало банки, наемен труд и т. н. В този смисъл може следователно да се каже, че по-простата категория може да изразява господстващите отношения на едно по-неразвито цяло или подчинени отношения на едно по-развито цяло, които вече са съществували исторически, преди цялото да се е развило в снази посока, която е изразена в една по-конкретна категория. Дотолкова и ходът на абстрактното мислене, което се възхожда от най-простото към комбинираното, би отговарял на действителния [М—16] исторически процес.

От друга страна, може да се каже, че има твърде развити, но исторически все пак по-незрели форми на общество, в които се срещат най-висши икономически форми, например кооперация, развито разделение на труда и т. н., без да съществуват никакви пари, например Перу⁵³. И при славянските общини парите и обуславящата ги размяна не се появяват или рядко се появяват в отделните общини, а се появяват на границите им, във връзките им с другите, както впрочем изобщо е погрешно да се поставя размяната като първоначален конституиращ елемент в рамките на една и съща община. Напротив, в началото тя се явява по-скоро в отношенията между различните общини, отколкото между членовете на една и съща община. По-нататък: Макар че парите играят роля много рано и всеотранно, те се срещат в древността като господстващ елемент само у едностранно определени народи, у търговски народи. И дори у най-развитите антични народи, у гърците и римляните, пълното развитие на парите; което е предпоставка в съвременното буржоазно общество, се явява само в периода на разложението на тези народи. Следователно тази съвсем проста категория се появява исторически в пълната си сила едва в най-развитите условия на обществото. Тя в никакъв случай не преминава през всички икономически отношения. Например в Римската империя на върха на своето развитие за основа останали натуралните данъци и доставките в натура. Всъщност там паричното дело било напълно развито само в армията. То никога не е обхващало цялата сфера на труда.

И така, макар по-простата категория да е съществувала исторически преди по-конкретната, тя може да принадлежи в своето пълно интензивно и екстензивно развитие

само на комбинирани форми на обществото, докато по-конкретната е била по-пълно развита в една по-слаборазвита форма на обществото.

Трудът изглежда съвсем проста категория. И представата за него, схваната така общо — както труд изобщо, — е прастара. Въпреки това, схванат икономически в тази простота, «трудът» е също такава съвременна категория, каквито са и отношенията, които създават тази проста абстракция. Например монетарната система приема богатството още съвсем обективно като вещь извън себе си в парите. В сравнение с това становище е било голям прогрес, когато манифактурната или търговската система пренася източника на богатството от предмета в субективната дейност — в търговския или манифактурния труд, — но все още схваща само тази ограничена дейност като създаваща пари. На тази система противостои и системата на физиократите, която приема една определена форма на труда — земеделието — за създаваща богатство, а приема самия обект вече не в парична форма, а като продукт изобщо, като общ резултат на труда. Пак съобразно с ограничеността на дейността тя приема този продукт като все още природно определен продукт — земеделски продукт, продукт на земята *par excellence*.

[М—17] Огромен напредък от страна на Адам Смит бе, че отхвърли всяка определеност на създаващата богатство дейност — чисто и просто труд, нито манифактурен, нито търговски, нито земеделски труд, а както единия, така и другия. Заедно с абстрактната всеобщност на създаващата богатство дейност се признава и всеобщността на определения като богатство предмет, продукт изобщо или пак труд изобщо, но като минал, предметен труд. Колко труден и голям е бил този преход, се вижда от това, че самият Адам Смит все още от време на време се връща към системата на физиократите. Би могло да изглежда, че с това е намерен само абстрактният израз за най-простото и най-старото отношение, при което хората — в която и да е форма на обществото — се явяват като производители. Това, от една страна, е вярно. От друга — не.

Безразличието спрямо определен вид труд има за предпоставка твърде развита съвкупност от действителни видове труд, нито един от които вече не господства над всичко. Така най-общите абстракции се създават изобщо само при най-богатото конкретно развитие, при което ед-

но се явява общо за много, общо за всички. Тогава то не може вече да бъде мислено само в специфична форма. От друга страна, тази абстракция на труда изобщо не е само духовен резултат на една конкретна съвкупност от различни видове труд. Безразличието спрямо определения вид труд отговаря на една форма на обществото, при която индивидите лесно преминават от един вид труд към друг, а определеният вид труд е за тях случаен и затова безразличен. Тук не само в категорията, но и в действителността трудът е станал средство за създаване на богатството изобщо и вече не е като определение сраснат с индивидите в една специфичност. Подобно състояние е най-развито в най-съвременната форма на съществуване на буржоазните общества — в Съединените щати. Следователно едва тук абстракцията на категорията «труд», «труд изобщо», труд *sans phrase*^{*}, изходната точка на съвременната политическа икономия, става практически истинска.

И така, най-простата абстракция, която съвременната политическа икономия поставя начело и която изразява едно прастаро и важещо за всички форми на обществото отношение, все пак се явява в тази абстракция практически истинска само като категория на най-съвременното общество. Би могло да се каже, че това безразличие спрямо определения вид труд, което в Съединените щати е исторически продукт, се явява например у русите като вродена заложба. Само че, първо, има огромна разлика между това, дали варварите имат заложба да бъдат използвани за всичко или цивилизованите използват сами себе си за всичко. И освен това у русите на това безразличие спрямо определеността на труда практически отговаря традиционната обвързаност към съвсем определен труд, от който могат да бъдат откъснати само чрез влияния отвън.

[M—18] Този пример с труда показва убедително как дори и най-абстрактните категории, въпреки валидността им — именно поради тяхната абстрактност — за всички епохи, са все пак в самата определеност на тази абстракция също тъй продукт на историческите условия и имат пълна валидност само за тези условия и само в техните рамки.

* — безусловно. *Ред*

Буржоазното общество е най-развитата и най-многообразната историческа организация на производството. Ето защо категориите, които изразяват неговите отношения, разбирането на неговата структура, дават същевременно възможност да се проникне в структурата и производствените отношения на всички ония загинали форми на обществото, върху чиито развалини и елементи то се е изградило, някои от които още продължават да се влачат в него като непреодолени остатъци, други са се развили от прости намеци до пълни значения и т. н. В анатомията на човека се намира ключ за анатомията на маймуната. Напротив, намеците за нещо по-висше в низшите животински видове могат да бъдат разбрани само когато самото по-висше е вече познато. По този начин буржоазната политическа икономия ни дава ключа за античната и т. н. Но не по начина на икономистите, които заличават всички исторически различия и във всички форми на обществото виждат буржоазните. Налогът, десятъкът и т. н. могат да бъдат разбрани, ако е позната поземлената рента. Но те не бива да бъдат отъждествявани.

Освен това, тъй като самото буржоазно общество е само антагонистична форма на развитието, отношения от предишни формации се срещат в него често в съвсем хилав или дори пародияен вид. Например общинската собственост. Ето защо, ако е вярно, че категориите на буржоазната политическа икономия съдържат истина за всички останали форми на обществото, това трябва да се приеме само *grano salis**. Те могат да съдържат тези форми в развит, хилав или карикатурен вид, но винаги със съществена разлика. Така нареченото историческо развитие почива изобщо върху това, че последната форма разглежда миналите форми като стъпала, водещи към самата нея, и тъй като тя рядко или само при съвсем определени условия е в състояние да се критикува сама — естествено тук не става дума за такива исторически епохи, които сами се смятат за упадъчни — тя ги схваща винаги едностранчиво. Християнската религия едва тогава е била в състояние да допринесе за обективното разбиране на по-предишните митологии, когато нейната самокритика е била до известна степен, така да се каже, *diva*мет,

* — буквално: «със зрънце сол»; преносно: «с уговорка», «не съвсем буквално», «в ограничен смисъл». *Ред.*

готова. Така и буржоазната политическа икономия стигна до разбиране на феодалната, античната и източната икономия едва когато започна самокритиката на буржоазното общество. Доколкото буржоазната политическа икономия, без да митологизира, чисто и просто се отъждествява с миналото, нейната критика на по-раншната, а именно феодалната, с която трябваше още непосредствено да води борба, приличаше на критиката, която християнството упражняваше спрямо езичеството или протестантството спрямо католицизма.

[М—19] Както изобщо при всяка историческа, социална наука, така и при развитието на икономическите категории трябва винаги да се помни, че субектът — тук съвременното буржоазно общество — е даден както в действителността, така и в главата и че затова категориите изразяват форми на наличното битие, определения на съществуването, а често само отделни страни на това определено общество, на този субект, и че затова то *и научно* съвсем не започва едва там, където сега става дума за него *като таква*. Това трябва да се има предвид, защото веднъж дава решаващи неща за използване относно подразделянето.

Например нищо не изглежда по-естествено от това, да се започне с поземлената рента, с поземлената собственост, тъй като тя е свързана със земята, с източника на всяко производство и на всяко съществуване и с първата форма на производство във всички донякъде затвърдени общества — със земеделието. Но нищо не би било по-погрешно. Във всички форми на обществото има едно определено производство, което определя ранга и влиянието на всички други и чиито отношения следователно определят ранга и влиянието на всички останали. То е общото осветление, в което са потопени всички останали багри и което ги модифицира в тяхната специфичност. То е особен етер, който определя специфичното тегло на всяко изпъкващо в него съществуване. Например у пастирските народи (народите, които се занимават само с лов и риболов, стоят извън точката, от която започва истинското развитие): У тях се среща известна форма на земеделие — спорадичната. Това определя поземлената собственост. Тя е колективна и повече или по-малко запазва тази си форма според това, дали тези народи се придържат повече или по-малко към своите традиции, например

общинната собственост у славяните. У народи с уседнало земеделие — тази уседналост е вече голям прогрес, — където то преобладава, както например в античното и феодалното общество, самата промишленост и нейната организация и формите на собственост, които ѝ отговарят, имат повече или по-малко земевладелски характер; промишлеността или напълно зависи от земеделието, както у древните римляни, или, както през Средновековието, тя в града и градските отношения подражава организацията на селото. Самият капитал през Средновековието — доколкото не е чист паричен капитал — има като традиционен занаятчийски инструмент този земевладелски характер.

В буржоазното общество става обратното. Все повече земеделието става само отрасъл на промишлеността и се намира съвсем под господството на капитала. Същото е и с поземлената рента. Във всички форми на обществото, в които господства поземлената собственост, още преобладава отношението към природата. В онези, в които господства капиталът, пресбладава елементът, създаден от обществото, от историята. Поземлената рента не може да бъде разбрана без капитала. Но капиталът може да бъде разбран без поземлената рента. Капиталът е господстващата над всичко икономическа сила на буржоазното общество. Той трябва да бъде както началният, така и крайният пункт и да бъде разгледан преди поземлената собственост. След като те бъдат разгледани поотделно, трябва да бъде разгледано и тяхното взаимоотношение.

[М—20] Би било следователно недопустимо и погрешно икономическите категории да бъдат оставени в онази последователност, в която те исторически са били определящи. Напротив, тяхната последователност се определя от отношението, в което те се намират една към друга в съвременното буржоазно общество и което е тъкмо противоположно на онова, което изглежда естествено за тях и отговаря на последователността на историческото развитие. Не се касае за мястото, което икономическите отношения заемат исторически в последователността на различните форми на обществото. Още по-малко се касае за тяхната последователност «в идеята» (*Прудон*⁶⁴) (неясна представа за историческото развитие). Касае се за тяхната структура в самото съвременно буржоазно общество.

Чистотата (абстрактната определеност), в която търговските народи — финикийци, картагенци — се появяват в древния свят, е дадена тъкмо чрез преобладаването на самите земеделски народи. Капиталът като търговски или паричен капитал се явява в тази абстракция именно там, където капиталът още не е господстващ елемент в обществата. Ломбарди и евреи заемат същото положение спрямо занимаващите се със земеделие средновековни общества.

Друг пример за различното положение, което едни и същи категории заемат при различните стъпала на общественото развитие: една от последните форми на буржоазното общество: joint-stock companies*. Те обаче се явяват и в началото му в големи привилегирвани и притежаващи монопол търговски компании.

Самото понятие национално богатство се промъква у икономистите на XVII век в такъв вид — представа, която отчасти имат и икономистите от XVIII век, — че богатството се създава само за държавата, а нейната мощ е пропорционална на това богатство. Това е било още несъзнателно лицемерна форма, в която самото богатство и неговото производство се обявяват за цел на съвременните държави, а самите те се разглеждат като средство за произвеждане на богатството.

Очевидно подразделението трябва да бъде такова:

1) Общите абстрактни определения, които поради това се отнасят повече или по-малко до всички форми на обществото, но в обяснения по-горе смисъл. 2) Категориите, които образуват вътрешната структура на буржоазното общество и върху които се базират основните класи. Капитал, наеман труд, поземлена собственост. Тяхното отношение една към друга. Градът и селото. Трите големи обществени класи. Размяната между тях. Обръщението. Кредитното дело (частното). 3) Концентриране на буржоазното общество във формата на държава. Разгледана в отношението ѝ към самата себе си. «Производителните» класи. Данъците. Държавният дълг. Публичният кредит. Населението. Колониите. Емиграцията. 4) Международните отношения на производството. Международното разделение на труда. Международната размяна. Износ и внос. Камбиален курс. Световният пазар и кризите.

* — акционерните дружества. *Ред.*

**4. ПРОИЗВОДСТВО. СРЕДСТВА ЗА ПРОИЗВОДСТВО
И ПРОИЗВОДСТВЕНИ ОТНОШЕНИЯ.
ПРОИЗВОДСТВЕНИ ОТНОШЕНИЯ И ОТНОШЕНИЯ
НА ОБЩУВАНЕ. ДЪРЖАВНИ ФОРМИ И ФОРМИ
НА СЪЗНАНИЕТО В ОТНОШЕНИЕТО ИМ
С ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ
И ОТНОШЕНИЯТА НА ОБЩУВАНЕ. ПРАВНИ ОТНОШЕНИЯ.
СЕМЕЙНИ ОТНОШЕНИЯ**

[М—21] Бележки относно точките, които тук трябва да се споменат и не бива да бъдат забравени:

1) *Войната* е добила завършен вид по-рано, отколкото мирът; начинът, по който чрез войната, в армиите и т. н. известни икономически отношения като наеман труд, машинно производство и т. н. се развиват по-рано, отколкото в самото буржоазно общество. И отношението между производителните сили и отношенията на общуване е особено нагледно в армията.

2) *Отношението на досегашното идеалистическо изложение на историята към реалистичното. Особено на така наречените истории на културата*, които всички са истории на религиите и държавите. (По този повод може да се каже нещо и за различните методи на досегашното изложение на историята. Така нареченият обективен. Субективен (морален и др.). Философски.)

3) *Второстепенни и третостепенни, изобщо производни, пренесени*, не първоначални и производствени отношения. Тук намесата на международни отношения.

4) *Упреки срещу материализма на тсва схващане. Отношението спрямо натуралистичния материализъм.*

5) *Диалектика на понятията производителни сили (средств.ва за производство) и производствени отношения, диалектика*, чиито граници трябва да бъдат определени и която не премахва реалната разлика.

6) *Нееднаквото отношение между развитието на материалното производство и например художественото.* Изобщо понятието прогрес не бива да се схваща в обикновената абстракция. При съвременното изкуство и т. н. Тази диспропорция още не е толкова важна и трудна за разбиране, както в рамките на самите практически социални отношения. Например образованието в Съединените щати в сравнение с европейското. Но истински труд-

ният пункт, който тук трябва да бъде разгледан, е по какъв начин производствените отношения встъпват като правни отношения в нееднакво развитие. Така например отношението на римското частно право (за наказателното и публичното право това не се отнася толкова) към съвременното производство.

7) *Тсва схващане** се явява като *необходимо развитие*. Но оонователност на случайността. Как. (Между другото и на свободата) (Влияние на съобщителните средства. Световната история не е съществувала винаги; историята като световна история — резултат.)

8) *Изхссната тсчка естествено е природната определеност*; субективно и обективно. Племена, раси и т. н.

1)⁵⁶ За изкуството е известно, че определени периоди на неговия разцвет съвсем не са в съответствие с общото развитие на обществото, следователно и с материалната основа, която образува един вид скелета на неговата организация. Например гърците, сравнени със съвременните народи, както и Шекспир. За известни форми на изкуството, например за епоса, е дори признато, че никога не могат да бъдат създадени в своята класическа форма, представляваща епоха в световната история, щом започне художественото производство като такова; че следователно в областта на самото изкуство известни значителни негови творби са възможни само на едно неразвито стъпало от развитието на изкуството. Щом такъв е случаят в отношенията между различните видове изкуство в рамките на областта на самото изкуство, вече по-малко учудващо е, че такъв е случаят и в отношението на цялата област на изкуството към общото развитие на обществото. Трудността е само в общата формулировка на тези противоречия. Щом бъдат специфицирани, те са вече изяснени.

[M—22] Да вземем например отношението на гръцкото изкуство, а след това и на Шекспир към съвременността. Известно е, че гръцката митология е била не само арсенал на гръцкото изкуство, но и негова почва. Възможен ли е такъв възглед за природата и обществените от-

* Очевидно Маркс тук има предвид *историята* в това й схващане. *Ред.*

ношения, какъвто лежи в основата на гръцката фантазия и затова и на гръцката (митология) при наличността на селфактори, железници, локомотиви и електрически телеграф? Къде може да се мери Вулкан с Робъртс и К⁰⁵⁸, Юпитер⁶⁷ с гръмоотвода и Хермес с Crédit Mobilier⁶⁸? Всяка митология превъзмогва природните сили, господствува над тях и ги формира във въображението и чрез въображението; следователно тя изчезва заедно с действителното господство над тях. Какво става с Фама при Printing House Square⁶⁹? Гръцкото изкуство има за предпоставка гръцката митология, т. е. самата природа и самите обществени форми, преработени вече от народната фантазия по несъзнателно художествен начин. Това е негов материал. Не коя да е митология, т. е. не всяка несъзнателно-художествена преработка на природата (тук се подразбира всичко предметно, следователно включително и обществото). Египетската митология не е могла да бъде почва или утроба за гръцкото изкуство. Но във всеки случай *някаква* митология. Следователно в никакъв случай *някакво* обществено развитие, което изключва всяко митологично отношение към природата, всяко митологизиращо отношение към нея; което да изисква следователно от художника една независима от митологията фантазия.

От друга страна: възможен ли е Ахил в епохата на барута и куршумите? Или изобщо Илиадата при наличността на печатарска преса или още повече на печатарска машина? Не изчезват ли неизбежно песента, преданието и музата, следователно и необходимите условия за епическата поезия, заедно с появата на печатарската преса?

Но трудността не се състои в това, да се разбере, че гръцкото изкуство и епос са свързани с определени форми на общественото развитие. Трудността се състои в това, че те все още ни доставят художествена наслада и в известно отношение важат като норма и недостижими образци.

Човек не може да стане отново дете, а само се вдети-нява. Но не го ли радва наивността на детето и не трябва ли сам да се стреми да възпроизведе отново на по-високо стъпало детската правдивост? В детската природа не оживява ли във всяка епоха нейният собствен характер в естествената му правдивост? Защо историческото детство на човечеството там, където е било най-красиво раз-

вито, да няма вечното обаяние на една неповторима епоха? Има палави деца и като възрастни хора умни деца. Много от древните народи спадат към тази категория. Нормални деца са били гърците. Обаянието на тяхното изкуство върху нас не се намира в противоречие с незрелостта на обществото, върху което то е израснало. То е по-скоро негов резултат и е по-скоро неразделно свързано с това, че никога вече не могат да се върнат отново незрелите обществени условия, при които то е възникнало и при които единствено е могло да възникне.

Написано в края на
август 1857 г.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 46, част I, с. 16—44.

Бележки

НАЕМЕН ТРУД И КАПИТАЛ

¹ В основата на произведението *«Наеман труд и капитал»* са възлегнали лекциите, които Маркс прочел в Дружеството на германските работници в Брюксел през втората половина на декември 1847 г. Запазил се е ръкопис, преписан от Я. Вайдемайер и почти напълно отговарящ на публикувания в *«Neue Rheinische Zeitung»* текст, под заглавие *«Работна заплата»*. В началото на 1848 г. Маркс направил опит да публикува произведението в Брюксел. Обаче издаването било спряно поради изгонването му от Белгия.

Трудът бил публикуван за пръв път като уводни статии в *«Neue Rheinische Zeitung»* от 5—8 и 11 април 1849 г. под заглавие *«Наеман труд и капитал»*. Печатането на тези статии било прекъснато поради временното заминаване на Маркс от Кьолн, а след това поради изострянето на политическото положение в Германия и спирането на *«Neue Rheinische Zeitung»*.

Още тази първа публикация на *«Наеман труд и капитал»* допринесла за пропагандирането на идеите на научния социализъм сред немските работници. Така по решение на комитета на кьолнския работнически съюз тези статии на Маркс били препоръчани за обсъждане в работническите съюзи в Кьолн и в други градове.

След спирането на *«Neue Rheinische Zeitung»* Маркс възнамерявал да издаде *«Наеман труд и капитал»* в отделна брошура, но самият той не успял да изпълни намерението си. Първото отделно издание на това произведение излязло в Бреслау в 1860 г. без участието на Маркс. Второто било издадено пак там в 1881 г. С участието на Енгелс и с негови кратки уводни бележки относно историята на публикацията на това произведение излязло ново издание през 1884 г. в Хотинген-Цюрих. Първият превод на *«Наеман труд и капитал»* бил направен на руски език (от немското издание от 1880 г.); той излязъл в Женева в 1883 г.

През 1891 г. под редакцията и с увод от Енгелс излязло ново издание на брошурата, предназначено за пропаганда сред работниците. В текста на това издание Енгелс направил някои изменения и допълнения с цел да приведе изложението в съответствие с по-нататъшното развитие на Марксовото икономическо учение.

В настоящия том трудът на Маркс се печата по текста на немското издание от 1891 г. със съществени изменения, направени от Енгелс. — 9.

- Енгелс написал този увод за новото отделно издание на «Наемен труд и капитал», излязло в Берлин в 1891 г. В началото на своя увод Енгелс изцяло възпроизвежда встъпителната бележка, която той написал за предишното издание на това произведение, излязло в 1884 г.

Уводът се разпространил широко в работническия и социалистическия печат, публикуван бил като самостоятелна статия. Преди излизането на брошурата той бил публикуван в притурката на вестник «Vorwärts», бр. 109 от 13 май 1891 г., под заглавие «Наемен труд и капитал». С известни съкращения бил отпечатан във вестник «Freiheit», бр. 22 от 30 май 1891 г., в италианското списание «Critica Sociale» («Социална критика»), кн. 10 от 10 юли 1891 г., във вестник «Socialiste», бр. 44 от 2 юли 1891 г., и в 1892 в алманаха на френското социалистическо списание «Question Sociale» («Социален въпрос»), а така също и в други органи.

Уводът бил включван във всички следващи издания на произведението на Маркс, излизали на много езици в превод от изданието от 1891 г. — II.

- Дружеството на германските работници в Брюксел било основано от Маркс и Енгелс в края на август 1847 г. за политическата просвета на германските работници, живеещи в Белгия, и за пропагандиране идеите на научния комунизъм сред тях. Под ръководството на Маркс и Енгелс и техните съратници дружеството станало легален център за обединяване на германските революционни пролетарии в Белгия и поддържало пряка връзка с фламандските и валонските работнически клубове. Най-добрите елементи от дружеството влизали в брюкселската община на Съюза на комунистите. Дейността на Дружеството на германските работници в Брюксел била преустановена наскоро след Февруарската буржоазна революция от 1848 г. във Франция поради арестите и екстернирането на неговите членове от белгийската полиция. — II.

- Става дума за интервенцията на царските войски в Унгария през 1849 г., за да бъде потушена Унгарската буржоазна революция и възстановена властта на австрийските Хабсбурги, както и за въстанията в защита на имперската конституция (приета от франкфуртското Национално събрание на 28 март 1849 г.), които били последният етап на буржоазнодемократическата революция от 1848—1849 г. в Германия. Конституцията била отхвърлена от повечето германски правителства. — II.

- По-късно в ръкописното наследство на Маркс бил открит подготвителният план на последната или редицата последни лекции за наемния труд и капитала, озаглавен «Работна заплата» и датиран «Брюксел, декември 1847 г.» (Вж. Маркс, К., Ф. Енгелс. Съч. Т. 6, с. 579—602). По своето съдържание този ръпис от части допълва незавършеното произведение на Маркс «Наемен труд и капитал». Той бил публикуван за пръв път през 1924 г. на руски език в списание «Социалистическое хозяйство», а през 1925 г. на езика на оригинала в списание «Unter dem Banner des Marxismus» («Под знамето на марксизма»). Но подготве-

ните за печат заключителни части на произведението «Наемен труд и капитал» не са открити сред ръкописите на Маркс — 11.

⁶ Вж. настоящия том, с. 125—152 и Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 43—80. — 13.

⁷ Енгелс цитира първия том на «Капиталът» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 543). — 16.

⁸ Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 178—188. — 17.

⁹ Енгелс има предвид чествването на Първи май в 1891 г. В някои страни (Англия, Германия) първомайският празник бил празнуван в първата неделя след 1 май, която през 1891 г. се падала на 3 май. През първомайските дни на 1891 г. се състояли работнически митинги и демонстрации в много градове на Англия, Австрия, Германия, Франция, Италия и други страни. През 1891 г. празникът на международната пролетарска солидарност бил чествуван за пръв път в Русия въпреки жестоките преследвания на участниците от царските власти. — 19.

¹⁰ Маркс има предвид революциите от 23 и 24 февруари в Париж, от 13 март във Виена и от 18 март в Берлин през 1848 г. — 20.

РАБОТНА ЗАПЛАТА, ЦЕНА И ПЕЧАЛБА

¹ Този труд е текстът на доклада, прочетен от К. Маркс на английски език на заседанията на Генералния съвет от 20 и 27 юни 1865 г. Повод за написването на доклада дали речите на члена на съвета Джон Уестън, произнесени на 2 и 23 май, които се опитвал да докаже, че е безполезно за работниците да се повишава общо равнището на паричната работна заплата, и оттук правел извода за «вредата» от професионалните съюзи. Текстът на доклада се е запазил във вид на ръкопис на Маркс. За пръв път докладът бил публикуван в Лондон в 1898 г. от дъщерята на Маркс Елеонора под заглавие «Value, price and profit» («Стойност, цена и печалба») с предговор на Е. Евелинг. Уводът и първите шест раздела в ръкописа не са имали заглавия и били озаглавени от Евелинг. В настоящото издание всички тези заглавия, с изключение на общото, са поставени в квадратни скоби. — 51.

² Става дума за предвиждания от временния устѝв на асоциацията конгрес, който трябвало да бъде свикан в 1865 г. в Брюксел. По настояване на Маркс, който смятал, че местните секции на Интернационала не били още достатъчно укрепнали и свикването на конгрес ще бъде преждевременно, вместо конгрес в Брюксел била свикана конференция в Лондон, която се провела от 25 до 29 септември 1865 г. — 53.

³ Имат се предвид законите, които били приети от Конвента на 4 май, 11 и 29 септември 1793 и 20 март 1794 г. и определяли твърди максимални цени на зърнените храни, брашното и другите предмети за потребление наред с твърдата максимална работна заплата. — 62.

⁴ През септември 1861 г. в Манчестър се състояло редовното 31-во

годишно събрание на Британската асоциация за съдействие за развитие на науката, на което присъствувал Маркс, който бил на гости по това време на Енгелс. На събраниято говорил У. Нюмарч (при написването на презимето му Маркс допуснал грешка), председател на икономическата секция на асоциацията, който открил събраниято на секцията и изнесъл доклад на тема: «За това, доколко здравите принципи на данъчното облагане са въплътени в законодателството на Съединеното кралство». Вж. «Report of the Thirty-first Meeting of the British Association for the Advancement of Science; held at Manchester in september 1861». London, 1862, p. 230 («Отчет за тридесет и първото събрание на Британската асоциация за съдействие за развитие на науката, състояло се в Манчестър през септември: 1861 г.». Лондон, 1862, с. 230). — 62.

- Маркс има предвид шесттомния труд на английския икономист Томъс Тук по история на индустрията, търговията и финансите, излязъл в отделни книги: «A History of Prices, and of the State of the Circulation, from 1793 to 1837». Vol. I—II, London, 1838 («История на цените и състоянието на паричното обръщение от 1793 до 1837 г.». Т. I—II, Лондон, 1838). «A History of Prices, and of the State of the Circulation, in 1838 and 1839». London, 1840 («История на цените и състоянието на паричното обръщение през 1838 и 1839 г.». Лондон, 1840). «A History of Prices, and of the State of Circulation, from 1839 to 1847 Inclusive». London, 1848 («История на цените и състоянието на паричното обръщение от 1839 до 1847 г. включително». Лондон, 1848) и T. Tooke and W. Newmarch. «A History of Prices, and of the State of the Circulation, during the Nine Years 1848—1856». Vol. V—VI, London, 1857 (Т. Тук и У. Нюмарч. «История на цените и състоянието на паричното обръщение в течение на девет години от 1848 до 1856 г.». Т. V—VI, Лондон, 1857). — 62.
- Вж. R. Owen. «Observations on the Effect of the Manufacturing System», London, 1817, p. 76 (Р. Оуен. «Бележки за влиянието на манифактурната система». Лондон, 1817, с. 76). Първото издание на книгата излязло в 1815 г. — 62.
- Масово се събаряли жилищата на селскостопанските работници в Англия през средата на XIX в. при условията на бурно развитие на капиталистическата индустрия и на преустройство на селското стопанство върху капиталистически начала, което се съпровождало от нарастване на относителното свръхнаселение в селото. Известна роля за засилване на масовото събаряне на жилища в селските райони изиграло обстоятелството, че размерът на данъка в полза на бедните, който земевладелецът плащал, до голяма степен зависел от броя на бедните, които живеели на неговата земя. Земевладелците събаряли съзнателно онези помещения, които не били нужни на самите тях, но можели да служат за подслон на «излишното» селско население. (Подобно за това вж. «Капиталът», т. I, с. 677—697). — 64.
- Дружество за изкуства и занаяти (Society of Arts) — буржоазно-просветно и филантропично дружество, основано през 1754 г. в Лондон. Въпросният реферат бил прочетен от сина на почв.

налия през 1864 г. Джон Мортън — Джон Чалмърс Мортън. — 64.

- ⁹ Законопроектът за отменяне на житните закони бил приет през юни 1846 г. Така наречените житни закони, с които се целело ограничаването или забраняването на вноса на зърнените храни от чужбина, били въведени в Англия в интерес на едрите земевладелци лендлордове. Приемането на законопроектта означавало победа на индустриалната буржоазия, която водела борба против житните закони под лозунга за свобода на търговията. — 64.
- ¹⁰ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy and Taxation». London, 1821, p. 26 (Д. Рикардо. «Принципи на политическата икономия и на данъчното облагане», Лондон, 1821, с. 26). Първото издание на книгата излязло в Лондон в 1817 г. — 75.
- ¹¹ B. Franklin. «A Modest Inquiry into the Nature and Necessity of a Paper Currency». In: The Works. Vol. II, Boston, 1836. Това произведение било издадено за пръв път в 1729 г. — 78.
- ¹² A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 93 (А. Смит. «Изследване за природата и причините за богатството на народите». Т. I, Единбург, 1814, с. 93). — 83.
- ¹³ Th. Hobbes. «Leviathan: or, the Matter, Form, and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil». In: The English Works. Vol. III, London, 1839, p. 76 (Т. Хобс. «Левнатан, или материя, форма и власт на църковната и гражданската държава». В книгата: Съчинения на английски език. Т. III, Лондон, 1839, с. 76). — 85.
- ¹⁴ Става дума за войните, които Англия водила от 1793 до 1815 г. срещу Франция през периода на френската буржоазна революция от края на XVIII в. През време на тези войни английското правителство установило в своята страна жесток терористичен режим против трудещите се маси. По-специално през този период били смазани редица народни въстания и приети закони, с които се забранявали работническите съюзи. — 100.
- ¹⁵ К. Маркс има предвид памфлета на Малтус под заглавие «An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is regulated». London, 1815 («Изследване за природата и нарастването на рентата, както и за принципите, които я регулират». Лондон, 1815). — 101.
- ¹⁶ Има се предвид излязлата в Лондон в 1770 г. книга «An Essay on Trade and Commerce: containing Observations on Taxes» («Есе за занаята и търговията, съдържащо бележки за данъците»). Авторството на тази анонимна книга се приписва на Дж. Канинг. — 101.
- ¹⁷ Става дума за обсъждането от английския парламент през февруари—март 1832 г. на внесеня в 1831 г. законопроект за ограничаване на работния ден за децата и юношите на 10 часа. — 101.
- ¹⁸ По време на традиционните празници в чест на *Джагернаут* (Джаганатх) — възпъщение на индуския бог Вишну, чийто

култ се отличавал с извънредно голяма пищност на ритуала и с краен религиозен фанатизъм, който се проявявал в самоизтезания и самоубийства — вярващите се хвърляли под колесницата, на която возели изображението на Вишну — Джагер-наут. — 102.

¹⁹ W. Th. Thornton. «Over-population and its Remedy». London, 1846 (У. Т. Торнтън. «Свърхнаселение и мерки за борба с него». Лондон, 1846). — 106.

²⁰ Съгласно законите за бедните, които съществували в Англия от XVI в., във всяка енория се събирал специален данък в полза на бедните; онези жители от енорията, които не могли да осигурят себе си и своето семейство, получавали помощи от касата за подпомагане на бедните. — 106.

²¹ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». London, 1821, p. 479. — 108.

КЪМ КРИТИКАТА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

¹ Забележителното произведение на К. Маркс «Към критиката на политическата икономия», което бележи важен етап в създаването на марксистката политическа икономия, е било написано от август 1858 до януари 1859 г. Написването на тази книга е предшествувано от петнадесетгодишна разностранна научноизследователска работа, при която Маркс проучил огромна маса обществено-икономическа литература и е разработил основите на икономическото си учение.

През август 1857 г. Маркс пристъпва към систематизиране на събрания от него материал и написване на голямо икономическо произведение. Първата скица на плана на това произведение Маркс съставил през август—септември 1857 г. През следващите няколко месеца Маркс детайлизира плана си и през април 1858 г. решава, че цялото произведение ще се състои от шест книги. Предвиждало се първата книга да се посвети на изследването на капитала, като авторът имал предвид няколко уводни глави да предхождат изложението на проблемите на капитала, втората книга — на поземлената собственост, третата — на изследването на наемния труд, четвъртата — на държавата, петата — на международната търговия и шестата — на световния пазар. Предвиждало се първата книга да включва четири раздела, като в първия раздел, наречен от Маркс «Капиталът изобщо», да влязат три глави: 1) стойност, 2) пари и 3) капитал.

Работейки върху първата книга, т. е. върху книгата «За капитала», от август 1857 до юни 1858 г. Маркс написал ръкопис от около 50 печатни коли, издаден от Института по марксистко-ленинизъм при ЦК на КПСС през 1939—1941 г. на немски език под заглавие «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie (Rohentwurf)» («Основни черти на критиката на политическата икономия (Чернова)»). В този ръкопис, който съдържа общ увод, раздел за парите и значително по-обширен раздел за капитала, Маркс изложил в чернова първите резултати от многогодишните си икономически изследвания, включително основ-

ните тези на своята теория за принадлежната стойност. Ръкописът от 1857—1858 г. е всъщност първоначален незавършен вариант на първата част на замисленото по това време от Маркс фундаментално икономическо произведение.

В началото на 1858 г. Маркс решава да пристъпи към издаването на своя труд на части, в отделни сvezки. Сключил предварителен договор с берлинския издател Ф. Дункер, той работи върху първата svezка. През август 1858—януари 1859 г. преработва главата за парите, пише главата за стоката, редактира окончателния текст на този ръкопис и като го озаглавява «Към критиката на политическата икономия», на 26 януари 1859 г. го изпраща на издателя в Берлин. Вместо предвижданите 5—6 печатни коли първата svezка се разраства на 12 печатни коли и се състои вече не от три глави, както е било набелязано по плана, а от две: «Стоката» и «Парите, или простото обръщение». През февруари 1859 г. Маркс изпраща в издателството и предговора. През юни 1859 г. произведението «Към критиката на политическата икономия» излиза от печат. Поставените в произведението «Към критиката на политическата икономия» подзаглавия «Книга първа. За капитала» и «Раздел първи. Капиталът изобщо» показват, че то представлява началото на първа книга от заплануваните шест книги.

Маркс възнамерявал след първата svezка да публикува втора, в която да намерят отражение проблемите на капитала. По-нататъшните изследвания обаче подтикнали Маркс да измени първоначалния план на своя голям труд. Планът от шест книги бил заменен с плана за четирите тома на «Капиталът». Затова вместо втората и следващите svezки Маркс подготвил «Капиталът», в който включил в преработен вид и някои основни тези от книгата «Към критиката на политическата икономия».

Докато Маркс бил жив, книгата «Към критиката на политическата икономия» не е била преиздавана. Изключение прави предговорът, който в малко съкратен вид бил публикуван на 4 юни 1859 г. и в лондонския немски вестник «Das Volk» («Народ»). Откъс от втората глава на книгата, посветен на критиката на утопичната теория на Грей за трудовите пари, Енгелс включил като допълнение в немските издания от 1885 и 1892 г. на произведението на Маркс «Нишета на философията». Първото руско издание на книгата излязло през 1896 г. в Москва. В основата на настоящото издание на «Към критиката на политическата икономия» е положен текстът на неговото първо немско издание, подготвено за печат от автора. Но при това са взети под внимание, първо, поправките и бележките на Маркс в неговия личен екземпляр на книгата и, второ, поправките и бележките, направени от Маркс в екземпляра на книгата, която той подарил на Вилхелм Волф на 19 август 1859 г. Някои от тези поправки и бележки на автора са били реализирани от Енгелс при подготовката за печат на третия том на «Капиталът». Цитирайки отделни места от «Към критиката на политическата икономия», Енгелс ги е привел в поправена, уточнена от Маркс редакция. Фотокопия от тези екземпляри на книгата с поправките и бележките на Маркс се намират в Архива на Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС. — 113.

- ³ Има се предвид незавършеният «Увод», който Маркс бил определил за голямо икономическо произведение (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 12, с. 707—735). — 119.
- ⁴ «*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*» («Рейнски вестник за политика, търговия и промишленост») — всекидневник, излизал в Кьоли от 1 януари 1842 до 31 март 1843 г. Вестникът бил основан от представители на рейнската буржоазия, опозиционно настроена към пруския абсолютизъм. За сътрудничество във вестника били привлечени и някои младохегелIANци. От април 1842 г. К. Маркс станал сътрудник на «*Rheinische Zeitung*», а от октомври същата година — един от неговите редактори. В «*Rheinische Zeitung*» били публикувани също редица статии на Ф. Енгелс. При редакторството на Маркс вестникът започнал да придобива все по-определен революционно-демократичен характер. Правителството установило за «*Rheinische Zeitung*» особено строга цензура, а след това го спряло. — 119.
- ⁵ Имат се предвид статиите на К. Маркс: «Дебати на шестия рейнски Ландтаг (трета статия). Дебати по закона за кражбата на дърва» и «Оправдание на мозелския кореспондент» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 1, с. 115—156, 182—210). — 120.
- ⁶ «*Allgemeine Zeitung*» («Всеобщ вестник») — немски реакционен всекидневник, основан в 1798 г.; от 1810 до 1882 г. излизал в Аугсбург. През 1842 г. излязъл с фалшификация на идеите на утопичния комунизъм и социализъм, която Маркс разобличил в своята статия «Комунизмът и аугсбургският «*Allgemeine Zeitung*», отпечатана в «*Rheinische Zeitung*» през октомври 1842 г. (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 1, с. 110—114). — 120.
- ⁷ «*Deutsch-Französische Jahrbücher*» («Немско-френски годишници») бил издаван в Париж под редакцията на К. Маркс и А. Руге на немски език. Излязла само първата, двойна книжка през февруари 1844 г. В нея били публикувани произведенията на К. Маркс: «По еврейския въпрос» и «Към критиката на Хегеловата философия на правото. Увод», както и произведенията на Ф. Енгелс: «Очерци към критика на политическата икономия» и «Положението на Англия. Томас Карлайл. Минало и настояще» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 1, с. 368—398, 399—413, 523—550, 551—575). Тези произведения бележат окончателното преминаване на Маркс и Енгелс от революционния демократизъм към материализма и комунизма. Главната причина за спирането на списанието били принципните разногласия на Маркс с буржоазния радикал Руге. — 120.
- ⁸ Има се предвид първото икономическо произведение на Ф. Енгелс «Очерци към критика на политическата икономия» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 1, с. 523—550). — 122.
- ⁹ Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2, с. 225—506. — 122.
- ¹⁰ Има се предвид произведението на К. Маркс и Ф. Енгелс «Немска идеология» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 3, с. 9—531). — 122.

- ¹⁰ Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 419—458 и 403—417. — 122.
- ¹¹ Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 67—184. — 122.
- ¹² Има се предвид произведението на К. Маркс «Наемен труд и капитал» (вж. настоящия том, с. 9—51). — 123.
- ¹³ *Германското работническо дружество* в Брюксел било основано от Маркс и Енгелс в края на август 1847 г. за политическата просвета на германските работници, които живеели в Белгия, и за пропагандиране сред тях на идеите на научния комунизъм. Под ръководството на Маркс и Енгелс и на техните съратници дружеството станало легален център за обединяване на германските революционни пролетарии в Белгия и поддържало пряка връзка с фламандските и валонските работнически клубове. Най-добрите елементи на дружеството влизали в брюкселската община на Съюза на комунистите. Дейността на Германското работническо дружество в Брюксел се прекратила наскоро след февруарската буржоазна революция от 1848 г. във Франция във връзка с арестите и изгонването на неговите членове от белгийската полиция. — 123.
- ¹⁴ «*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*» («Нов рейнски вестник. Орган на демокрацията») излизал всеки ден в Кьолн под редакцията на Маркс от 1 юни 1848 до 19 май 1849 г. В редакцията влизал Енгелс, както и В. Волф, Г. Веерт, Ф. Волф, Е. Дронке, Ф. Фрайлиграт и Х. Бюргерс.
- Боеви орган на пролетарското крило на демокрацията, «*Neue Rheinische Zeitung*» играл ролята на възпитател на народните маси, вдигал ги на борба против контрареволуцията. Уводните статии, които определяли позицията на вестника по най-важните въпроси на германската и европейската революция, били писани обикновено от Маркс и Енгелс.
- Решителната и непримирима позиция на вестника, неговият борчески интернационализъм, появяването на неговите страници на политически разобличения, насочени против пруското правителство и против местните кьолнски власти — всичко това още от първите месеци на съществуването на «*Neue Rheinische Zeitung*» довело до преследване на вестника от страна на феодално-монархическия и либерално-буржоазния печат, както и до преследвания от страна на правителството, които се засилили особено след контрареволуционния преврат в Прусия през ноември—декември 1848 г.
- Въпреки всички преследвания и полицейски спънки, «*Neue Rheinische Zeitung*» мъжествено отстоявал интересите на революционната демокрация, интересите на пролетариата. През май 1849 г., в обстановката на общо настъпление на контрареволуцията, пруското правителство, като се възползвало от обстоятелството, че Маркс не бил получил пруско поданство, издало заповед той да бъде изгонен от пределите на Прусия. Поради изгонването на Маркс и репресии против другите редактори на «*Neue Rheinische Zeitung*» вестникът престанал да излиза. Последният — 301-вият, брой на «*Neue Rheinische Zeitung*», отпечатан с червено мастило, излязъл на 19 май 1849 г. В прощалното обръщение към работниците редакторите на

вестника заявили, че «тяхната последна дума винаги и навсякъде ще бъде освобождението на работническата класа!». — 123.

- ¹⁵ «*New-York Daily Tribune*» («Нюйоркска всекидневна трибуна») — американски вестник, излизал от 1841 до 1924 г. Основан от видния американски журналист и политически деец Хорас Грили, вестникът до средата на 50-те години бил орган на лявото крило на американските виги, а след това орган на Републиканската партия. През 40—50-те години вестникът стоял на прогресивни позиции и се обявявал против робовладението. Във вестника сътрудничели редица големи американски писатели и журналисти; един от неговите редактори от края на 40-те години бил Чарлз Дана, който се намирал под влиянието на идеите на утопичния социализъм. Сътрудничеството на Маркс във вестника започнало през август 1851 г. и продължило повече от 10 години, до март 1862 г. Голям брой статии за «*New-York Daily Tribune*» били написани по молба на Маркс от Енгелс. Тъй като Енгелс пишел своите статии главно в Манчестър, поставените върху тях в редица случаи дати се различават от истинските дати на тяхното написване, понеже Маркс обикновено посочвал върху статите датата на изпращането им за Ню Йорк. Някои от статите, написани в Лондон, Маркс отбелязвал с Париж, Виена или Берлин. Статите на Маркс и Енгелс в «*New-York Daily Tribune*» обхващали най-важните въпроси на международната и вътрешната политика, на работническото движение, на икономическото развитие на европейските страни, на колониалната експанзия, на националноосвободителното движение в потиснатите и зависимите страни и др. През периода на настъпването в Европа реакция Маркс и Енгелс използвали широко разпространения американски вестник за разобличаване с конкретни материали недъзите на капиталистическото общество, собствените му непримирими противоречия, както и за показване ограничения характер на буржоазната демокрация.

В редица случаи редакцията на «*New-York Daily Tribune*» се отнасяла произволно със статите на Маркс и Енгелс, печатайки много от тях без подпис на автора, като редакционни уводни статии. От средата на 1855 г. изобщо всички статии на Маркс и Енгелс се отпечатвали във вестника без подпис. В някои случаи редакцията си позволявала намеса в текста на статите и произволно ги датирала. Тези действия на редакцията предизвиквали нееднократните протести на Маркс. От есента на 1857 г. във връзка с икономическата криза в САЩ, която се отразила и върху финансовото положение на вестника, редакцията предложила на Маркс да съкрати броя на кореспонденциите си в «*New-York Daily Tribune*». Сътрудничеството на Маркс във вестника окончателно се прекратило в началото на Гражданската война в САЩ; значителна роля за скъсването на «*New-York Daily Tribune*» с Маркс изиграло засилването в редакцията на привържениците на компромиса с робовладелските щати и отстъпването на вестника от прогресивните позиции. — 123.

- ¹⁶ Маркс цитира излязлата анонимно книга на У. Петри: «А Тгеа-

- tise of Taxes and Contributions». London, 1667 («Трактат за данъците и таксите». Лондон, 1667). — 134.
- ¹⁷ «The Spectator» («Зрител») — английско всекидневно литературно списание, излизало в Лондон през 1711—1714 г. — 153.
- ¹⁸ За паралелограмите на Оуен Рикардо споменава в своя труд «On Protection to Agriculture». Fourth ed., London, 1822, p. 21. («За покровителството на земеделието». 4-то издание, Лондон, 1822, с. 21). Развивайки своя утопичен проект за социални преобразования, Оуен доказвал, че икономически, както и от гледнище на устройството на домашния бит най-целесъобразно е селището да се строи във формата на паралелограм или квадрат. Оттук се появил изразът «паралелограмите на Оуен». — 162.
- ¹⁹ Споменатото от К. Маркс произведение «Theory of Exchanges» е 4-та глава от съчинението на Х. Д. Маклеод «The Elements of Political Economy». London, 1858 («Основи на политическата икономия», Лондон, 1858). — 163.
- ²⁰ В стремежа си да предотврати затрудненията в размяната на банкноти срещу злато в 1844 г. английското правителство по инициатива на Р. Пил приело закон за реформиране на Английската банка, като я разделило на две самостоятелни отделения — банково и емисионно — и установило твърда норма за гарантиране на банкнотите със злато. Пускането на банкноти, негарантирани със злато, се ограничавало на 14 мил. ф. стерлинги. Но въпреки действието на банковия акт от 1844 г. количеството на намиращите се в обръщение банкноти фактически зависело не от фонда за покритие, а от търсенето им в сферата на обръщението. През периодите на икономически криза, когато нуждата от пари се чувствувала особено остро, английското правителство временно спирало действието на акта от 1844 г. и увеличавало сумата на банкнотите, негарантирани със злато. — 165.
- ²¹ Има се предвид англо-шотландската уния от 1707 г., според която Шотландия била окончателно присъединена към Англия. Вследствие на този акт, който ликвидирал шотландския парламент, били унищожени и всички икономически барieri, които съществували между двете страни. — 173.
- ²² *Leges barbarorum* (Варварски закони) — записи на обичайното право на различни германски племена, съставени между V и IX век. — 176.
- ²³ Маркс цитира произведението на Дж. Лок: «Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest, and Raising the Value of Money. In a Letter sent to a Member of Parliament, 1691» («Някои съображения относно последиците от намаляването на лихвата и повишаването на стойността на парите. В писмо до член на парламента, 1691»), по книгата: «The Works of John Locke». In four volumes. The seventh edition, London, 1768, p. 54 («Съчинения на Джон Лок» в четири тома. Седмо издание, Лондон, 1768, с. 54). — 180.
- ²⁴ Има се предвид «Société générale du Crédit Mobilier» — голямо френско акционерно дружество, основано през 1852 г. от братя Персира и узаконено с декрет от 18 ноември 1852 г. Основна цел

на «Crédit Mobilier» било посредничеството в кредита и грюндерството (участие в основаването на индустриални и други предприятия). Дружеството широко участвувало в железопътното строителство във Франция, Австрия, Унгария, Швейцария, Испания и Русия. Главният източник на неговите доходи била спекулата на фондовата борса. Със средства, получени от издаването на свои собствени акции, гарантирани само с притежаваните от него ценни книжа на други предприятия, «Crédit Mobilier» изкупувало акциите на различни компании, гарантирани със стойността на тяхното имущество. Така че една и съща реална собственост извиквала на живот фиктивен капитал в двоен размер. «Crédit Mobilier» било тясно свързано с правителството на Наполеон III и се ползвало с неговото покровителство. През 1867 г. дружеството претърпяло банкрут и в 1871 г. било ликвидирано. Появяването през 50-те години на XIX в. на «Crédit Mobilier» като финансово предприятие от нов тип било предизвикано от специфичните особености на епохата на реакцията, която се характеризирала с невероятно развихряне на борсовия ажиотаж и спекула. По образец на френското «Crédit Mobilier» аналогични институции били създадени в редица други страни в Централна Европа. Истинската същност на «Crédit Mobilier» Маркс е разкрил в редица свои статии, публикувани във вестник «New-York Daily Tribune» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 12, с. 21, 37, 207, 215, 296, 299 и др.). — 198.

- ²⁶ Има се предвид книгата: J. Mill. «Commerce defended. An Answer to the Arguments by which Mr. Spence, Mr. Cobbett, and others, have attempted to prove that Commerce is not a Source of National Wealth». London, 1808 (Дж. Мил. «Защита на търговията. Отговор на аргументите, с помощта на които г-н Спенс, г-н Кобет и др. се опитваха да докажат, че търговията не е източник на националното богатство» Лондон 1808). — 200.
- ²⁸ «The Economist» («Икономист») — английско седмично списание за икономика и политика, излиза в Лондон от 1843 г.; орган на едрата индустриална буржоазия. — 210.
- ²⁷ Петер Шлемил — герой от повестта на германския поет романтик Шамисо «Чудната история на Петер Шлемил», който разменил сянката си срещу вълшебна кесия. — 221.
- ²⁸ *Patrem familias vendacem, non emacem esse* (Бащата на семейството трябва да продава, а не да купува) — израз на Катон Стари от неговото произведение «De re rustica» («За земеделието»). — 235.
- ²⁹ Има се предвид войната за независимост на испанските колонии в Америка през 1810—1826 г. В резултат от тази война повечето страни от Латинска Америка се освободили от испанското господство. — 242.
- ³⁰ Има се предвид *Кяхтинският договор* за търговия и за границите, сключен между Русия и Китай на 21 октомври 1727 г. Благодарение на Кяхтинския договор руско-китайската търговия, главно разменната, значително се разширила. — 258
- ³¹ Става дума за рабнителската, така наречена втора «опиумна

война» против Китай, която водели Англия и Франция, за да получат нови привилегии в Китай и да го превърнат в зависима полуколониална държава. Войната завършила с поражението на Китай и сключването на грабителския Тянцински договор. — 251.

³¹ Маркс цитира произведението на Пиетро Мартир Ангиера (на български Петър Миченика) от «De Orbe Novo» («За новия свят») по книгата: W. H. Prescott. «History of the Conquest of Mexico, with a Preliminary View of the Ancient Mexican Civilisation, and the Life of the Conqueror Hernando Cortez». Vol. I, London, 1850, p. 123 (У. О. Прескот. «История на завоюването на Мексико, с предшествуващ преглед на древната мексиканска цивилизация, и животопис на завоевателя Ернандо Кортес». Т. I, Лондон, 1850, с. 123.). — 263.

³² Jacob Grimm. «Geschichte der deutschen Sprache». Bd. I—II, Leipzig, 1848. — 264.

³⁴ *Историческа школа на правото* — реакционно направление в историческата и юридическата наука, възникнало в Германия в края на XVIII в. Характеристиката на тази школа вж. в статията на К. Маркс «Философският манифест на историческата школа на правото» и в неговото произведение «Към критиката на Хегеловата философия на правото. Увод.» (Маркс К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 1, с. 82—89 и 401). — 277.

³⁵ Английският икономист-финансист Джон Ло се опитвал да осъществи на практика своята абсолютно несъстоятелна идея, че посредством пускането в обръщение на негарантирани банкноти държавата може да увеличи богатството на страната. В 1716 г. той основал във Франция частна банка, преобразувана през 1718 г. в държавна банка. Едновременно с неограничената емисия на книжни пари банката на Ло изземала от обръщение металните пари. В резултат от това се развили извънредно много борсовият ажиотаж и борсовата спекула, които завършили в 1720 г. с пълен банкрут на държавната банка и на самата «система на Ло». — 279.

³⁶ *Трейднидъл стрийт* — улица в Лондон, на която се намира Английската банка. — 280.

³⁷ *Континентална блокада, или континенталната система*, обявена от Наполеон I в 1806 г., забранявала на страните от европейския континент да търгуват с Англия. В осъществяването на континенталната блокада участвували Испания, Неапол, Холандия, Прусия, Дания, Русия, Австрия и др. страни. — 289.

³⁸ Имат се предвид редица «кралски укази» (orders in council), които били издадени през 1807 г. в отговор на обявяването на континенталната блокада от Наполеон I и с които се забранявало на неутралните страни да търгуват с Франция и с присъединилите се към континенталната система страни. — 289.

³⁹ *Хемпстед* — един от 29-те окръзи на Лондон. — 293.

⁴⁰ «Уводът» е написан от Маркс в края на август 1857 г. в тетрадката, означена с буква «М» и снабдена с датата: «23 август

1857 г.». Очевидно тази дата фиксира началото на Марксовата работа над «Увода». По всяка вероятност Маркс прекъснал тази работа в последните дни на август, като оставил «Увода» незавършен. В предговора към първия издаден свитък на «Към критиката на политическата икономия», датиран януари 1859 г., Маркс пише по повод на «Увода»: «Изоставям общия увод, който бях нахвърлил, защото при по-обстойно размисляне всяко предварително изказване върху подлежащите тепърва на доказване резултати ми се струва спънка, а читателят, който изобщо желае да ме следва, трябва да се реши да върви от частното към общото (вж. настоящото издание, с. 19).

Независимо от своя чернови и незавършен характер «Уводът» има изключително голямо значение предвид на това, че Маркс тук по-обстойно, отколкото където и да било, излага мислите си за предмета и метода на политическата икономия, а и дава редица извънредно важни съображения по въпроса за съотношението между материалната база на обществото и идеологическата надстройка.

«Уводът» е написан от Маркс към първата чернова на бъдещия «Капитал», която се съдържа в тетрадките I—VII, написани от октомври 1857 до май 1858 г.

На корицата на тетрадка «М», в която се съдържа «Уводът», освен бележката «Лондон, 23 август 1858 г.» Маркс е написал и съдържанието на своя «Увод». Фигуриращите в това съдържание заглавия на отделите на «Увода» в отделни подробности малко се отличават от съответните заглавия в самия текст на «Увода». Ето това съдържание, написано на корицата на тетрадка «М»:

«СЪДЪРЖАНИЕ

A. Увод

1. Производство изобщо
2. Общо съотношение между производство, разпределение, размяна и потребление
3. Метод на политическата икономия
4. Производствени средства (сили) и производствени отношения — производствени отношения и отношения на общуване и т. н.»

Тъй като тези заглавия по-точно отразяват общата логическа структура на «Увода», отколкото заглавията на някои отдели в самия текст на «Увода», може да се мисли, че заглавията на корицата са написани от Маркс вече след като текстът на «Увода» е бил нахвърлен от него — 300.

⁴¹ Заглавието «1. Производство, потребление, разпределение, размяна (обръщение)», което липсва в съдържанието, съставено от Маркс на корицата на тетрадка «М», се отнася, точно казано, само за първите два отдела на «Увода»: за отдела «Производство» (на корицата на тетрадка «М» този отдел има по-точно заглавие: «Производство изобщо») и за отдела «Общо отношение на производството към разпределението, размяната, потреблението». Римската цифра «1», с която Маркс е означил отдела

«Производство, потребление, разпределение, размяна (обръщение)», не отговаря на никакви други римски цифри в по-нататъшния текст на «Увода». — 300.

⁴² Вж. Увода към труда на А. Смит «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations» (London, 1776) и отдел III в първата глава на труда на Д. Рикардо «On the Principles of Political Economy, and Taxation» (Third edition, London, 1821). — 300.

⁴³ *Contract social* (Обществен договор) е според учението на Русо онова доброволно споразумение между първобитните хора, които първоначално живеели в «естествено състояние», което довело до образуване на държавата. Тази теория е подробно развита в книгата на Русо «Du Contract social: ou, Principes du droit politique.» Amsterdam, 1762. — 300.

⁴⁴ Ζῷον πολιτικόν (в латинска транскрипция: «zoon politikon») — буквално: «политическо животно», в по-широк смисъл: «обществено животно» — с тези думи Аристотел определя човека в началото на I книга на своята «Политика». В 13-а бележка към 11-а глава на I том на «Капиталът» Маркс по следния начин разкрива по-тесния смисъл на това Аристотелово определение на човека: «Дефиницията на Аристотел всъщност гласи, че човек по природа е гражданин на градската република» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 338). — 301.

⁴⁵ Маркс има предвид глупавите философско-исторически построения на Прудон в книгата му «Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère» (Paris, 1846), които в 1847 г. били разгледани и осмислени от Маркс в книгата му «Нищета на философията» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 67—184, особено с. 73—76 и 124—128).

За фигуриращия в следващата фраза Прудонов Прометей Маркс говори в края на първата глава на своята «Нищета на философията» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 124—127). — 301

⁴⁶ J. St. Mill. «Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy». In two volumes. Vol. I. London 1848, Book I: Production, Chapter I: Of the Pequisites of Production. — 303.

⁴⁷ За *прогресиращото и стагниращото състояние на обществото*. А. Смит говори в глава VIII и в заключението към глава XI на книга първа на своя труд «An Inquiry into the Nature and Cause of the Wealth of Nations». (London, 1776). — 303.

⁴⁸ J. St. Mill. «Principles of Political Economy with some of their Application to Social Philosophy». In two volumes. Vol. I. London, 1848, p. 25—26. — 304.

⁴⁹ *Determinatio est negatio* — определенето е отрицание. Маркс привежда тук този израз на Спиноза в Хегеловото тълкуване, придобило широка известност. У Спиноза този израз се употребява в смисъл на «ограничението е отрицание» (вж. Б. Спиноза. «Преписка», писмо № 50). У Хегел (вж. Хегел. «Наука за логиката», кн. I, отд. I, гл. 2, бележка «Реалност и отрицание» и Хе-

гел. «Енциклопедия на философските науки». Част първа: «Логика», § 91, Добавка) тук се подчертава моментът на отрицание, вътрешно присъщ на всяко определено битие, на всяко «нещо». — 308.

- ⁶⁰ Под «социалистически белетристи» Маркс разбира тук такива вулгарни социалисти като немските «истински социалисти», по-специално Карл Хирш, и като френския дребнобуржоазен социалист Прудон. Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 3, с. 500, 506—510 и Т. 4, с. 125. — 312.
- ⁶¹ За възгледите на *Сей* и *Щорх* за съотношението между производството и потреблението вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 26, ч. I, с. 76—77. — 312.
- ⁶² Като говори за «така наречената размяна между делови хора и делови хора» («zwischen dealers und dealers»), Маркс има предвид провежданото от А. Смит разделяне на цялата сфера на обръщението на две различни области: обръщение, което се извършва между делови хора, и обръщение, което се извършва между делови хора и индивидуални потребители. Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 26, ч. I, с. 100. — 318.
- ⁶³ Сведенията за Перу преди завоюването му от испанците Маркс е почерпал от книгата на американския историк Прескот «History of the Conquest of Peru, with a Preliminary View of the Civilisation of the Incas». Fourth edition. In three volumes. London, 1850. Извадки от I том на тази книга се съдържат в XIV записна тетрадка на Маркс, започната в 1851 г. в Лондон. За това, че инките не са познавали парите, се говори на с. 147 на първия том. — 322.
- ⁶⁴ Маркс има предвид двучното Прудоново съчинение «Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère». Tomes I—II. Paris, 1846, по-специално страниците 145—146 на първия том, които той цитира и подлага на критически разбор във II глава на своя труд. «Нищета на философията» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4 с. 129—132). Вж. и настоящото издание Т. 26, ч. I, с. 35. — 327.
- ⁶⁵ Този първи пункт именно останал единствен и при това незавършен, тъй като изразеното в него Марксово намерение да поговори и за отношението на Шекспир към съвременността не било осъществено. Маркс прекъснал работата над «Увод» веднага след нахвърлените тук бележки за гръцкото изкуство. — 330
- ⁶⁶ От 1843 г. английският изобретател Ричард Робъртс възглавявал манчестърската фирма «Робъртс и Ко», конструираща различни инструменти, машини и локомотиви. Робъртс бил един от най-видните изобретатели на XIX век в областта на механиката; той по-специално изобретил селфактора.
Древноримският бог *Вулкан* (той отговаря на древногръцкия бог Хефест) се смятал за бог на огъня и ковачеството, много сръчен за изработване на всякакви метални изделия. — 331.
- ⁶⁷ *Юпитер* — древноримско небесно божество, отъждествявано от римляните с древногръцкия бог Зевс. Основният му епитет е

«гърмовержец», т. е. мълниеносец, тъй като съгласно античните вярвания той управлявал всички небесни явления и преди всичко гърма и мълнията. — 331.

- ⁴⁸ *Crédit Mobilier* (пълно название *Société générale du Crédit Mobilier*) — голяма френска акционерна банка, учредена в 1852 г., която придобила известност със спекулативните си финансови операции и в края на краищата фалирала (в 1867 г.). През 1856—1857 г. Маркс написал 6 статии за вестници за спекулативната дейност на тази банка — за лондонския чартистки вестник «The People's Paper» («Народен вестник») и американския вестник «New-York Daily Tribune» («Нюйоркска всекидневна трибуна»). Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 12, с. 21—37, 207—215 и 296—299, както и Т. 13, с. 81 и 179.

Древногръцкият бог *Хермес* се смятал за покровител на търговците, бог на търговията и печалбата, голям майстор в мошеничеството. — 331.

- ⁴⁹ *Printing House Square* — малък площад в Лондон, където се намират редакцията и печатницата на най-големия английски всекидневен вестник «The Times» («Времена»), а в преносен смисъл означава самата тази редакция и печатница, прочути в средата на XIX век с превъзходно организираното си вестникарство.

Фала — римско название на гръцката богиня на мълвата *Оса*, олицетворение на бързо разпространяващи се слухове. —

Съдържание

КАРЛ МАРКС. Наемен труд и капитал	9
Увод. Ф. Енгелс	11
Наемен труд и капитал	20
КАРЛ МАРКС. Работна заплата, цена и печалба	51
Предварителни бележки	53
1. Производство и работна заплата	53
2. Производство, работна заплата, печалба	56
3. Работна заплата и пари	66
4. Предлагане и търсене	70
5. Работна заплата и цени	72
6. Стойност и труд	75
7. Работната сила	84
8. Производството на принадена стойност	87
9. Стойността на труда	89
10. Печалбата се получава в резултат на продаването на стоката по нейната стойност	91
11. Различните части, на които се разпада принадената стойност	92
12. Общото съотношение между печалба, работна заплата и цени	95
13. Най-важните опити за повишаване на работната за- плата, или за противодействие на понижаването на работната заплата	98
14. Борбата между капитала и труда и резултатите от нея.	104
КАРЛ МАРКС. Към критиката на политическата икономия	113
Предговор	119
Книга първа	125
<i>За капитала</i>	126
Раздел първи. Капиталът изобщо	125
<i>Глава първа. Стоката</i>	125
А. Историческия данни към аваяза на стоката	153

<i>Глава втора. Парите, или простото обръщение</i>	165
1. Мярка на стойностите	165
V. Теории за единицата мярка на парите	178
2. Средство за обръщение	189
a) <i>Метаморфозата на стоките</i>	190
b) Обръщението на парите	202
c) Монетата. Стойностният знак	211
3. Пари	228
a) <i>Образуване на съкровища</i>	232
b) Платежно средство	245
c) Световни паря	257
4. <i>Благородните метали</i>	261
C. Теории за средствата за обръщение и за парите	267
КАРЛ МАРКС. Увод към «Критиката на политическата икономия»	300
1. Производство	300
2. Общото отношение на производството към разпределението, размяната и потреблението	306
a) Потребление и производство	308
b) Разпределение и производство	313
c) Накрая размяна и обръщение. Размяна и производство	317
3. Метод на политическата икономия	319
4. Производство. Средства за производство и производствени отношения. Производствени отношения и отношения на общуване. Държавни форми и форми на съзнанието в отношението им с производствените отношения и отношенията на общуване. Правни отношения. Семейни отношения	329
Бележки	333

**КАРЛ МАРКС
ФРИДРИХ ЕНГЕЛС**
**ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В ДЕСЕТ ТОМА**

Том 7

Второ допълнено издание

Съставител Бернард Мунтян. **Редактор** Донка Данчева. **Художник** Жеко Алексиев. **Художествен редактор** Александър Хачатурян. **Технически редактор** Борис Въжаров. **Коректор** Невена Николова. **Издателски №** 7408. **Дадена за набор** на 15. IX. 1984 г. **Подписана за печат** на 24. I. 1985 г. **Излязла и. февруари** **Печатни коли** 22 **Издателски коли** 18,48 **УИК** 19,40 **Формат** 84 x 108/32. **Цена** i лв. **Код** 22/9531179411/0008- в-85

Партиздат — София, бул. «В. И. Ленин» № 471
ДП «Д. Благоев» — София, ул. «Н. Ракин» № 2